T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ALMAN ARAŞTIRMACI GREGOR VON HELMERSEN'E GÖRE 19. YÜZYILDA TÜRKİSTAN HANLIKLARI (TERCÜME-TAHLİL)

Mehmet GÜMÜŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Gülnar KARA

Çankırı – 2023

T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ALMAN ARAŞTIRMACI GREGOR VON HELMERSEN'E GÖRE 19. YÜZYILDA TÜRKİSTAN HANLIKLARI (TERCÜME-TAHLİL)

Mehmet GÜMÜŞ
ORCID: 0009-0003-7031-5171

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Gülnar KARA

Çankırı – 2023

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ iii
TEZ KABUL VE ONAY iv
ÖNSÖZ v
ÖZET vii
SUMMARY viii
KISALTMALAR ix

1. GİRİŞ 1

2. GREGOR VON HELMERSEN VE GRİGORİY FEDOROVİÇ GENS 5
2.1. Gregor von Helmersen'in Hayatı (1803-1885) 5
2.2. Grigoriy Fedoroviç Gens'in Hayatı (1787-1845) 7

3. TÜRKİSTAN VE RUSYA'NIN TÜRKİSTAN POLİTİKASI 10
3.1. Hive Hanlığı (1511-1920) 10
3.2. Buhara Hanlığı (1500-1920) 15
3.3. Hokand Hanlığı (1710-1876) 21
3.4. Cungar Hanlığı (1676-1758) 24
3.5. Doğu Türkistan 28
3.6. Rusya'nın 19. Yüzyıl Türkistan Politikası 29

4. GREGOR VON HELMERSEN'İN ESERİNİN TERCÜMESİ 33
4.1. Hive Hanlığı'nın Tasviri 33
4.1.1. Kanallar ve yollar 35
4.1.2. Şehirler 39
4.1.3. Evlerin mimarisi 52

4.1.4. Ülke halkı 53
4.1.5. Ülke sakinlerinin besin maddeleri ve yaşam biçimleri 60
4.1.6. Anayasa, yargı, asayiş ve cezalar 61
4.1.7. Harçlar ve vergiler 63
4.1.8. Ticaret ve gümrük 63
4.1.9. Ticari ürünler ve fiyatları 64
4.1.10. Ölçü, ağırlık ve madeni paralar 66
4.1.11. Yararlı mineraller, bitkiler, hayvanlar ve tarım. 67
4.1.12. Ordu ve savaş stratejisi 72
4.1.13. Bazı seferlerin tasviri 74
4.1.14. Şimdiki hanın karakteri ve yaşam tarzı 75
4.2. Buhara'da Ticari İlişkiler Hakkında 76
4.2.1. Kervanlar 78
4.2.2. Oratepe şehri (Ora-töbe) 81
4.3. Hokand Hanlığı'nda Ticaret 83
4.4. Doğu Türkistan'da Ticaret 84
4.5. Çinliler Tarafından İşgal Edilen Çungarya'da Ticaret 86
4.6. İç Asya'daki Bazı Şehirlerin Tasviri 91
4.7. Semipalatinsk'den [Semey] Kulca'ya Giden Yol (Murtaza Seyfeddin'e göre, 1808.) 99
4.8. 1829 Yılında Hive'den Orenburg'a Geri Dönen Fedor Gruşin İsimli Syzran'lı (Simbirsk Vilayeti) Bir Rus Vatandaşın Raporu 103

5. SONUÇ 109

KAYNAKÇA 111
EKLER 119
ÖZGEÇMİŞ 124

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım [*Alman Araştırmacı Gregor von Helmersen'e Göre 19. Yüzyılda Türkistan Hanlıkları (Tercüme-Tahlil)*] adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

22/06/2023

İmza

Mehmet GÜMÜŞ

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Mehmet GÜMÜŞ tarafından hazırlanan *Alman Araştırmacı Gregor von Helmersen'e Göre 19. Yüzyılda Türkistan Hanlıkları (Tercüme-Tahlil)* başlıklı bu çalışma *22/06/2023* tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *oybirliğiyle* başarılı bulunarak jürimiz tarafından *Tarih* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Danışman : Doç. Dr. Gülnar KARA İmza: ……..

Üye : Doç. Dr. İbrahim ONAY İmza: ……..

Üye : Doç. Dr. Mehmet MANDALOĞLU İmza: ……..

ONAY

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 08/06/ 2023 tarih ve 2023/27-30 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Çoşkun POLAT
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Türkistan coğrafyası Türk Tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Türk devleti olan Asya Hunları ile başlayan süreç, günümüze kadar mevcudiyetini aynı coğrafyanın bünyesinde birçok Türk devletini barındırarak koruyabilmiştir. Türkistan devletlerinin bırakmış oldukları her türlü yazılı miras, günümüze geçmişten birer haber niteliği taşımaktadır. Özellikle inceleme imkânı bulduğumuz yazılı eserler, bize o dönemin siyasi, sosyal, coğrafi vd. alanlarında daha teferruatlı bilgiler sunmaktadır. Bir devletin siyasi, askerî, sosyal, etnik, mimari, kültür-sanat, inanç gibi birçok ögesini oluşturan unsurlar, zihnimizde devletler hakkında daha belirgin tablolar oluşturmaktadır.

Altın Orda Devleti'nin ardından 16. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılın yarısından sonra Rus işgali ile bağımsızlığını kaybeden Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları yine Türkistan coğrafyasında kurulmuş önemli Türk devletlerindendir. Hem bu hanlıklar hem de Cungar Hanlığı ve Doğu Türkistan'ın siyasi, ekonomik, coğrafi vd. yapısı bu tezin kapsamını oluşturmaktadır. Dönemin birçok olayına bizzat şahit olan kişilerden derledikleri materyallerden kıymetli çalışmalar vücuda getiren araştırmacılar bizlere önemli bilgiler aktarmaktadır ve Türkistan coğrafyası araştırmalarına biraz daha ışık tutmaktadır. Üzerinde çalıştığımız eser de ilgili sahada araştırma yaparken bize yol gösteren önemli bilgiler sunmuştur. Daha sonraki araştırmalara da bir nebze de olsa fayda sağlaması ve Türkistan çalışmaları literatürüne katkı sağlaması bu çalışmadaki amacımızı oluşturmaktadır.

Tez konusunun seçimi ve hazırlanması sırasında her türlü maddi ve manevi desteğini benden esirgemeyen, haftanın her günü ve her vaktinde zorlandığım noktaları danışabildiğim, bana bu ve bundan sonraki çalışmalarımda izlemem gereken doğru yolları gösteren ve ufuk açan, hem bilgi hem de kaynak sunan çok kıymetli danışmanım Doç. Dr. Gülnar KARA'ya ve ders döneminde ve sonrasında desteğini esirgemeyen, ilgi duyarak araştırmalar yaptığım Türkistan sahasında eğilimimi arttıran çok değerli hocam Doç. Dr. İbrahim ONAY'a gönülden teşekkür ederim. Ayrıca her zaman derslerinde bizlere kıymetli bilgiler sunan ve yol gösteren

hocalarımıza ve birbirimize sürekli destek olduğumuz değerli çalışma arkadaşlarıma yine gönülden teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmalarımı gerçekleştirirken kendilerine ayırdığım vakitten azaltmama rağmen bana her zaman destek olan aileme de ayrıca şükranlarımı sunarım.

22/06/2023

Mehmet GÜMÜŞ

ÖZET

Tezin Başlığı: Alman Araştırmacı Gregor von Helmersen'e Göre 19. Yüzyılda Türkistan Hanlıkları (Tercüme-Tahlil)
Tezin Yazarı: Mehmet GÜMÜŞ
Danışman: Doç. Dr. Gülnar KARA
Anabilim Dalı: Tarih Anabilim Dalı
Tezin Türü: Yüksek Lisans
Kabul Tarihi: 22/06/2023

Hive, Buhara, Hokand ve Cungar Hanlıkları 16-19. yüzyıllarda Türkistan tarihinde önemli bir iz bırakmış devletler idi. Türkistan'ın siyasi tarihine yön verdiler, ekonomik alanda düzenlerini oluşturdular. Onlar da Türkistan tarihindeki birçok devlet gibi doğdular, büyüdüler ve yıkıldılar. En nihayetinde Türkistan tarihinde yerlerini büyük önemle edindiler.

Yapmış olduğumuz bu tez çalışmasında, Türkistan coğrafyasında yaşamış olan ve yaşamaya da devam eden Türk halkları ve diğer etnik toplulukların 19. yüzyıldaki yaşam şekilleri, gelenekleri, ticari hayatı, şehirlerinin mimarisi gibi birçok ögesine Alman asıllı araştırmacı Gregor von Helmersen'in Türkistan hakkında çeşitli kaynaklardan ve dönemin Orenburg Sınır Komisyonu Başkanı Grigoriy Fedoroviç Gens'in topladığı materyallerden yararlanmak suretiyle hazırladığı eser perspektifinden ışık tutmayı amaçladık.

Bu çalışmada büyük ölçüde onların uzun süreli araştırmaları sonucunda yazılı hâle getirdikleri eserlerinden faydalanılmıştır. Birincil kaynak olarak kullanılan eserler dışında kıyaslama yapabilmek ve değerlendirebilmek için günümüz literatürüne kazandırılmış mevcut çalışmalardan da faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hive, Buhara, Hokand, Cungar Hanlığı, Doğu Türkistan.

SUMMARY

Title of the Thesis: Turkestan Khanates in the 19th Century According to German Researcher Gregor von Helmersen (Translation-Analysis)
Author: Mehmet GÜMÜŞ
Supervisor: Assoc. Prof. Gulnar KARA
Department: History Department
Thesis Type: Master's Thesis
Date: 22/06/2023

The Khanates of Khiva, Bukhara, Kokand and Cungar were the states that left an important mark in the history of Turkestan in the 16th-19th Operation. They gave direction to the political history of Turkestan, they created their order in the economic field. Like many states in the history of Turkestan, they were born, grew and collapsed. Ultimately, they took their place in the history of Turkestan with great importance.

In this thesis we have done, we aimed to shed light to Turkish people and other ethnic communities who lived and still living in the geography of Turkestan, such as their 19th century's lifestyles, traditions, commercial life, and the architecture of their cities, by German-born researcher Gregor von Helmersen's, various sources and by Making use of the materials collected by the Commission Chairman Grigoriy Fedorovç Gens.

This study has benefited greatly from the works they have written as a result of their long-term research. Apart from the works used as primary sources, existing studies brought to today's literature were also used in order to be able to compare and evaluate them.

Keywords: Khiva, Bukhara, Kokand, Cungar Khanate, East Turkestan.

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Haz.	Yayına hazırlayan
krş.	Karşılaştır
s.	Sayfa/Sayfalar
ss.	Sayfa sayısı/Sayfa sayıları
t.y.	Tarih yok
vd.	Ve diğerleri
y.y.	Basım yeri yok
yy.	Yüzyıl

1. GİRİŞ

Türkistan coğrafyası alanındaki çalışmalar son yıllarda artmaya başlamıştır. Türk devletlerinin tarihleri, ilk yaşadıkları bölgeler, yaşam şekilleri, mevcut coğrafyada kurdukları devletler, kültürleri, sanatları, siyasi ve sosyal hayatları gibi birçok konu ilgililerinin merakını cezbetmiş ve bu alanda çalışmaların yoğunlaşmasına katkı sağlamıştır. Yapılan her araştırma Türkistan çalışmaları literatürünü biraz daha arttırmıştır.

Rusya ve Çin arşivlerindeki kayıtlar ise Türkistan tarihi açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Bizzat şahit olan kişiler tarafından veya onlardan alıntılanan kayıtlar, elbette araştırmacıları o dönemlere götürebilmesi açısından büyük öneme sahiptir. Kayıtlar tutulurken yazarın yanlı davranması, istemeden yanlış bilgiler vermesi gibi sınırlılıklar tabi ki mümkündür ancak kayıtların tek elden yazılmaması araştırmacılara mukayese yapma imkânı sunmaktadır. Bu kayıtlar üzerine yapılan araştırmalar ne kadar zengin olursa doğru bilgilere ulaşmak da o kadar kolay olacaktır.

Çarlık Rusyası, Türkistan bölgesini işgal etmeden önce çeşitli gerekçeler sunarak bölgeyi öncelikle araştırmış, bölgeye dair haritalar hazırlamıştır. Şehirlerin isimleri ve yapısı kaydedilmiş, hanlıkların veya devletlerin siyasi ve askerî teşekkülleri, potansiyelleri belirlenmiş, halkların yaşam biçimleri incelenmiştir. Hatta bu durum en ince ayrıntıları dahi içinde barındırmıştır. Mesela mimaride kullanılan yapı malzemesine ve şekline, inşaatlarda çalışanlar işçiler, bölgede yaşayan etnik gruplar ve onların tebaası olduğu devletlere karşı tutumuna kadar kayıtlar tutulmuştur. Bunlarla sınırlı kalmayan kayıtlar, devletlerin ve şehirlerin yüzölçümlerine, asker ve teçhizat sayılarına, kervan yollarına, ticari ürünlerine ve fiyatlarına, hatta ölçü birimlerine dair detaylı bilgiler içermektedir.

Bu kayıtlar tutulurken siyasi politikaların yanı sıra elbette meraklı seyyahlar ve araştırmacılar da olmuştur. Bizzat ilgi duyduğu için seyahat eden veya kayıtlardan faydalanan araştırmacılar, bu çalışmaları detaylandırmıştır. Bu araştırmacıların arasında yalnızca Rus veya Çinli olan kişiler değil, diğer milletlerden de ilgililer

vardır. Elbette araştırmalarını kendi dillerinde kayıt altına almışlardır. Bu durum bizim çalışma alanımızı daha da genişletmektedir.

İster siyasi amaçlarla kayıtlar alınmış olsun, ister maceraperestlerin veya ilgi duyanların yaptıkları çalışmalar olsun, böylesine detaylar barındıran bu çalışmalar, araştırmacılara Türkistan tarihi hakkında daha detaylı bilgiler sunmaktadır.

Biz de bu tezimizde böyle bir çalışmanın örneğini seçtik. Hem bu alanda yapılan çalışmalara küçük bir katkı sağlamayı hem de araştırmacıların faydalanabilmelerini ümit ediyoruz. Yaptığımız çalışmada Hive, Hokand, Buhara, Cungar Hanlıkları ve Doğu Türkistan bölgesinin belirli bir zaman çerçevesini incelemiş olan bir çalışmaya yer verdik. Bu çalışma bahsi geçen hanlıklar ve bölgelerle ilgili bizlere kıymetli bilgiler sunmaktadır.

Gregor von Helmersen'in hazırladığı ve Almanca başlığı *Nachrichten über Chiwa, Buchara, Chokand und den nordwestlichen Theil des chinesischen Staates, gesammelt von dem Präsidenten der asiatischen Grenz-Commission in Orenburg, General-Major Gens, bearbeitet und mit Anmerkungen versehen von Gr. von Helmersen*[1] (***Hive, Buhara, Hokand ve Çin Devleti'nin Kuzeybatı Kesimi Hakkında Hikâyeler*** (Orenburg Sınır Komisyonu Başkanı General Gens tarafından derlenmiş, Gregor von Helmersen tarafından gözden geçirilerek dipnotlar eklenmiş) olan bu çalışma, Gr. von Helmersen tarafından Orenburg Sınır Komisyonu Başkanı General Grigoriy Fedoroviç Gens'in derlediği materyallerden faydalanılarak 1839 yılında St. Peterburg'da Almanca olarak yayınlanmıştır. Dolayısıyla çalışmamızın giriş bölümüne G. F. Gens'in biyografisini de eklemeyi uygun gördük. Bu eser, Karl Ernst von Baer ve Gregor von Helmersen'in *Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der Angränzenden Länder Asiens* (***Rusya İmparatorluğu ve Komşu Asya Ülkeleri Hakkında Bilgilere Katkılar***) isimli çalışmalarının ikinci cildini oluşturur. Gr. von Helmersen ve G. F. Gens söz konusu bölgelere bizzat kendileri gitmemişlerdir ancak bölgeyi çeşitli vesilelerle farklı zamanlarda ziyaret etmiş olan

[1] Gregor von Helmersen, *Nachrichten über Chiwa, Buchara, Chokand und den nordwestlichen Theil des chinesischen Staates, gesammelt von dem Präsidenten der asiatischen Grenz-Commission in Orenburg, General-Major Gens, bearbeitet und mit Anmerkungen versehen von Gr. v. Helmersen*, Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg 1839.

tüccarlar, seyyahlar veya esir düşmüş Rus vatandaşlarının raporlarından derlemişlerdir. Helmersen bu çalışmasının sonuna kendisinin bizzat görüştüğü ve hikâyesini dinlediği Fedor Gruşin ve Yakov Zinovyev gibi Hive'de uzun süre esir hayatı yaşamış olan Rusya vatandaşlarının esir süreleri ve esaretten kurtuluş maceraları ile ilgili bir bölüm de eklemiştir.

Gregor von Helmersen, bu çalışmasında Hive Hanlığı ile ilgili çok detaylı bilgilere yer vermiştir. Hive Hanlığı'ndaki kanallar, yollar, şehirler, mimari, ülkede yaşayan farklı etnik topluluklar, besin maddeleri, halkın yaşam biçimleri, anayasa, yargı, asayiş, ceza kanunu, hiyerarşik yapı, vergiler, ticaret, ticari ürünler ve fiyatları, ölçü ve para birimleri, hayvanlar, bitkiler, tarım, mineraller, ordu, savaş gibi birçok konu hakkında tafsilatlı bilgiler sunmuştur. Bu hususlar en ince ayrıntılarına kadar anlatılmıştır. Öyle ki okuyucunun dimağında ülkenin ilgili unsurları hakkında net bir tablo oluşur.

Hive Hanlığı'nı detaylı bir şekilde anlatan eser ayrıca Buhara ve Hokand Hanlıkları, Doğu Türkistan, Cungarya'ya kadar uzanan ticaret yolları hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler dışında Semipalatinsk'den Kulca'ya giden yol güzergâhı, Hive Hanlığı'na esir düşen Fedor Gruşin ve Yakov Zinovyev hakkında önemli ayrıntılara yer verilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Gregor von Helmersen ve Grigoriy Fedoroviç Gens'in kısa biyografileri ve Gr. von Helmersen'in çalışmalarına yer verdik. Üçüncü bölümü ise Hive, Buhara, Hokand ve Cungar Hanlıkları ve Doğu Türkistan'ın kısa tarihi oluşturmaktadır. Rusya'nın 19. yüzyıldaki Türkistan politikasına ve işgaline kısaca yine bu bölümde değinilmiştir.

Dördüncü bölüm bu çalışmanın bel kemiğini oluşturmaktadır. Bu bölüm Gregor von Helmersen'in söz konusu eserinin çevirisini oluşturmaktadır. Almancadan yapılan bu çeviri ayrıca Grigoriy Fedoroviç Gens'in hazırladığı Rusça nüshasından kontrol ve tashih edilmiştir.

Bahsi geçen eserin çevirisi yapılırken hem orijinal metindeki yapıya hem de hedef dildeki yani Türkçe'nin yapısına dikkat edilerek ikisi arasında bir yol izlenmeye çalışılmıştır. Anlatılanı doğru ve daha anlaşılır ifade edebilmek için bazen hedef dildeki yapı ön planda tutulmuştur. Çalışmalarda bahsi geçen yer ve şehir isimlerinin veya bazı kavramların günümüzde artık mevcut olmaması bu çalışmanın sınırlılıklarını oluşturmuştur. Bu nedenle bazen birden çok kullanılışa ver verilmiş, bu kullanılışlar köşeli parantez içinde verilmiştir, bazen de fonetik özellikler dikkate alınmıştır. Çeviri bölümünün oluşturduğu dördüncü bölümde bize ait olan açıklamalar köşeli parantez "[…]" içinde belirtilmiştir. Gr. von Helmersen'in eserinin sonunda bulunan Hive Hanlığı haritasının da Türkçeye çevirisi yapılarak ekler bölümüne eklenmiştir.

2. GREGOR VON HELMERSEN VE GRİGORİY FEDOROVİÇ GENS

2.1. Gregor von Helmersen'in Hayatı (1803-1885)

Aslen Livonya menşeli olan Gregor von Helmersen, 29 Eylül 1803 yılında ailesine ait Duckershof malikânesinde doğmuş ve 1806'da ailesiyle birlikte mülklerinin satışıyla St. Petersburg'a taşınmıştır. Helmersen, burada Papaz Johann von Muralt'a ait erkek okulunda öğrenime başlamıştır. 1818-1821 yılları arasında şimdiki adı Tartu olan Dorpat'ta -Estonya'nın ikinci büyük kenti- liseyi okuduktan sonra yine aynı yerde bulunan Üniversitede Hukuk ve Fen Bilimleri öğrenimi gömüştür. İlk bilimsel seyahati Volga ve Dinyeper Nehirlerinin kaynaklarına gerçekleşmiştir. Ardından Aşağı Volga (1826), Ural (1828-1829) ve Alexander von Humbold ile birlikte Zlatoust'tan Orenburg'a kadar olan yolculuklar bunu takip etmiştir. 1830-1833 yılları arasında Berlin, Bonn ve Heidelberg'te üniversitelerde öğrenim görmüş ve derslere katılmıştır. Bu arada Orta Avrupa'ya gezinti yapmayı da ihmal etmemiştir. 1833-1836 yılları arasında Doğu Ural, Altay ve Kırgız bozkırlarının jeolojik yapısını araştırmıştır. Bu araştırma seyahatlerinden döndükten sonra ise St. Petersburg'daki Maden Enstitüsü'ne Jeoloji Profesörü olarak atanmıştır (1838-1863). Burada 1840-1848 yıllarında yatılı öğrencilerin müfettişliği ve 1865-1872'de Enstitü'nün müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur. G. v. Helmersen, St.-Peterburg İmparatorluk Bilim Akademisi'nin bir üyesiydi. Rusya Mineraloji Müzesi'nin görevlisi ve sonradan da müdürü olarak çalışmıştır. 1871 yılına kadar Rus İmparatorluğu'nda sayısız gezilerinde jeoloji özellikle de doğal kaynaklar ile ilgili araştırmalar yapmıştır. Bu başarıları sayesinde Rusya'nın ilk ve en büyük jeoloğu olarak kabul edilmiş ve çalışmalarının büyük kısmı sonraki araştırmalara temel teşkil etmiştir. Rusya onun sayesinde toprak zenginliklerini tanımıştır.[2]

Helmersen, 1871-1878 yılları arasında Prostestan Lüteriyen Cemaatleri Yardım Fonu Merkez Yönetim Kurulu Başkanlığı, Rusya'daki Protestan İncil Cemiyeti Başkanlığı, St. Petersburg'da Catherine Cemaatinin Kilise yöneticiliği gibi birçok dinî içerikli

[2] "Gregor von Helmersen", https://kulturstiftung.org/biographien/helmersen-gregor-von-2, (Erişim Tarihi:14.01.2023); Deutsch-baltisches biographisches Lexikon 1710-1960 (Köln/Wien 1970); In memoriam Gregor von Helmersen (In: Baltische Rundschau, Jg. 4/1953, Nr. 11).

önemli makamlarda da görev almıştır. Bu seçkin bilim insanı ve araştırmacı seyyah birçok ödül almış ve ismi geniş bir çevreye ulaşmıştır. Kendisi, Dorpat Üniversitesi Madencilik ve Coğrafya Bölümü fahri doktoru, çok sayıda bilgi topluluğunun üyesi; Dorpat, Kiev ve Stokholm'da Doğa Araştırmaları Derneği ve St. Petersburg'da Sağlığı Koruma ve Teknik Derneği gibi toplulukların onursal üyesiydi. Bilim dünyasına bu kadar faydalı ve çok sayıda katkısından sonra Gr. von Helmersen 3 Şubat 1885 tarihinde St. Peterburg'da hayata gözlerini yummuştur.[3]

Gregor von Helmersen'in başlıca önemli eserleri:

- *Генеральная карта горных формаций Европейской России // Горный журнал, 1841. — № 4. — Прил. № 1.*
- *Общая карта золотых промыслов Восточной Сибири с прибавлением в увеличенном масштабе карт важнейших золотоносных округов или систем Енисейской губернии. Масштаб 250 вёрст в 1 дюйме. — СПб., 1845.*
- *Reise nach dem Ural und der Kirgisensteppe in den Jahren 1833 und 1835 / von Gr. v. Helmersen. — St. Petersburg: Buchdr. der K. Akad. der Wissenschaften. — Bd. 1., 1841. — 238 S.: 3 K.*
- *Reise nach dem Ural und der Kirgisensteppe in den Jahren 1833 und 1835 / von Gr. v. Helmersen. — St. Petersburg: Buchdr. der K. Akad. der Wissenschaften. — Bd. 2., 1843. — VI, 243 S.: 2 taf., 1 K.*
- *Reise nach dem Altai im Jahre 1834 ausgeführt. — St.-Ptb.: Akad. Wis., 1848. VIII, 286, [1] S.: Kart. (Beiträge zur Kenntniss Russischen Reiches und der angränzenden Länder Asiens; Bd. 14.).*
- *Aulosteges variabilis, ein neuer Brachiopode, aus dem Zechstein Russlands // Bull. Acad. sci. St.-Ptb.; cl. phys.-math, 1848. T. 6. — № 9. — Col. 135—144; № 13. — Col. 208.*
- *Опыты над теплопроводностью некоторых горнокаменных пород // Горный журнал,1948. — Кн 4. — С. 14—20: табл.*
- *Die Salzseen Bessarabiens und der Einbruch des Schwarzen Meeres und dieselben im Jahre 1850 // Bull. Acad. sci. St.-Ptb.; Cl. phys.-math, 1856. — T. 17. — № 24/25. — P. 369—397: Kart.*
- *Геогностическое исследование девонской полосы средней России от р. Западной Двины до реки Воронежа // Записки РГО. — Кн. 11, 1856. — С. 3—59.*
- *О медленном поднятии берегов Балтийского моря и действии на них волн и льда // Горный журнал, 1857. — № 3. — С. 363—397.*
- *Geologische Bemerkungen auf einer Reise in Schweden und Norwegen. St.-Ptb.: Akad. Wis., 1858. — 43 S.: Taf. (Mem. Acad. Sci. St.-Ptb.; T. 6).*
- *Об артезианских колодцах вообще и в России в особенности // Месяцеслов на 1861 г. — СПб., 1860. — Прил. — С. 6—20: ил.*

[3] "Gregor von Helmersen", https://kulturstiftung.org/biographien/helmersen-gregor-von-2, (Erişim Tarihi:14.01.2023); Deutsch-baltisches biographisches Lexikon 1710-1960 (Köln/Wien 1970); In memoriam Gregor von Helmersen (In: Baltische Rundschau, Jg. 4/1953, Nr. 11).

- *О геогностическом горизонте и относительной древности каменного угля в Подмосковном крае // Горный журнал, 1861. — Кн. 2. — С. 193—222.*
- *Der Peipussee und die obere Narova // Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angränzenden Länder Asiens. — Bd. 24. — St.-Ptb.: Akad. Wiss., 1864. — S. 1—88.: 1 Kart.*
- *Донецкий каменноугольный кряж и его будущность в промышленном отношении // Горный журнал, 1865. — № 1. — С. 89—119; №. 2. — С. 355—385.*
- *«О геологических исследованиях на Урале в 1865 г.» (там же, 1866, т. IV);*
- *Das Vorkommen und die Entstehung der Riesenkessel in Finnland // Mém. Acad. sci. — St.-Ptb. — Sér. 7, 1867. — T. 11. — P. 1—13.*
- *Studien über die Wanderblöcke und die diluvialgebilde Russlands. — St.-Ptb.: Acad. sci., 1869. — 137, [2] S.: 10 Taf. (Mém. Acad. sci.: St.-Ptb. — 7e sér.; T. 14. — № 7).*
- *Geologische und physico-geographische Beobachtungen im Olonezer Bergrevier. — St.-Ptb., 1882. [4], 416 S.: 63 il.: 1 Kart. (Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angränzenden Länder Asiens. Folge 2; Bd. 5).*[4]

2.2. Grigoriy Fedoroviç Gens'in Hayatı (1787-1845)

Grigoriy Fedoroviç Gens, Rus ordusunun generali ve ayrıca Orta Asya, Kazakistan, Orenburg bölgelerinde önemli bir araştırmacıdır. Özellikle Orenburg tarihinin en önemli şahsiyetlerinden birisidir. Gens, Livonya eyaletinin Dorpat şehrinde dünyaya gelmiştir. Orenburg'da 38 yıl boyunca çok yönlü aktif çalışmalarda bulunmuştur. 1807 yılında teğmenliğe terfi eden Gens, St. Peterburg'dan Orenburg'a gönderilmiştir ve daimî olarak orada kalmıştır. Orenburg askerî valisi G. S. Volkonskiy 1814-1815 yıllarında Gens'i bir araştırma heyetine davet etmiştir. Gens, bu seferleri sırasında bölgede topografik çalışmalar yapmıştır. Bu esnada yazdığı gezi günlüğünde keşfedilmemiş topraklar hakkında kıymetli bilgiler kaydetmiştir. Bu keşif araştırması iyi bir sonuç vermiştir.[5]

G. F. Gens 1817 yılında yüzbaşı rütbesine yükseltilmiş, bu yıllarda Orenburg'un imar faaliyetleri ile ilgilenmiş ve iyi bir inşaat mühendisi olduğunu da kanıtlamıştır. Orenburg'da şehrin gelişiminden sorumlu olan Gens'in, şehirde yapılacak tüm

[4] "Gregor von Helmersen", https://ru.wikipedia.org/wiki/Гельмерсен,_Григорий_Петрович, (Erişim Tarihi: 02.04.2023).
[5] V. G. Semenov, V. P. Semenova, *Orenburgskiy Neplyuyevskşy Kadetskiy Korpus. İstoriya v Litsah*, Orenburg 2017, s. 92-93.

evlerin planında imzası vardır. 24 Şubat 1824 tarihinde yarbaylığa yükselen Gens, 4 Ağustos'ta Orenburg Neplyuev askerî okuluna müdür olarak atanmıştır. Henüz üzerinden bir yıl bile geçmeden 1 Ocak 1825'te albay rütbesine yükselmiş ve 16 Ocak'ta Orenburg Sınır Komisyonu başkanlığına getirilmiştir. Bu devirde göçebe Kazak Türkleri, Çarlık Rusyası'nın egemenliğindeydi ve bu komisyon Orta Asya devletleri ile uluslararası ilişkilerden sorumlu olan Orenburg askerî valisinin sınır dairesine ve Dışişleri Bakanlığına bağlıydı. Gens'in görev alanı bu dönemlerde büyük ölçüde genişlemiş ve başarılarından ötürü ödüllendirilmiştir.[6]

G. F. Gens'in Orenburg Sınır Komisyonu başkanlığı görevi yaklaşık 20 yıl sürmüştür. Bu görev süresinde yerlilerin sempatisini kazanmış ve adil bir yönetici sıfatı ile anılmıştır. Bir yandan idari işlerle uğraşan Gens, diğer yandan araştırma güdüsüyle de Orta Asya, orada yaşayan halkların yaşayış tarzı, gelenekleri ve idari sistemini incelemiş ve bu konular hakkında bilgi toplamıştır. Tabi ki Orta Asya hanlıkları da bu araştırmalara dâhil olmuştur. Orenburg Sınır Komisyonu arşivi, onun zamanında büyük bir azimle düzenlenmiştir. Gens, 1829 yılında Rusya'ya seyahat eden Alman bilim adamı ve kâşif olan Alexander von Humboldt ile de tanışmıştır. A. v. Humboldt 8-14 Eylül 1829 tarihinde Orenburg'da kalmıştır.[7]

Her ne kadar Gens, topladığı bilgileri tam anlamıyla değerlendirememiş olsa da çağdaşları bu bilgileri değerlendirmiştir. 1839 yılında Gregor von Helmersen tarafından "Orenburg'daki Asya Sınır Komisyonu Başkanı Tümgeneral Gens Tarafından Toplanan Hive, Buhara, Hokand ve Çin Devleti'nin Kuzeybatı Kesimi Hakkında Raporlar" adıyla hazırlanan çalışma St. Peterburg'da Almanca olarak yayınlanmıştır. Bu çalışma Peterburg'da akademisyen olan Karl Ernst von Baer ve Gregor von Helmersen tarafından Çarlık Rusyası ve Asya ülkeleri ile ilgili yayınlanan bir dizi çalışmanın ikinci cildini oluşturmaktadır.

1840 yılından sonra G. F. Gens'in sağlığı bozulmaya başlamıştır. Bundan dolayı 3 Mayıs 1844 tarihinde görevini bırakan Gens bir yıl sonra vefat etmiştir. G. F. Gens'in ölümünden sonra, el yazması mirasının bir kısmı Rusya Dışişleri Bakanlığına

[6] V. G. Semenov, V. P. Semenova, a.g.e., s. 94.
[7] V. G. Semenov, V. P. Semenova, a.g.e., s. 95.

devredilmiştir. Günümüzde ise mirasının bir kısmı Orenburg Devlet Arşivlerinde muhafaza edilmektedir.[8]

[8] V. G. Semenov, V. P. Semenova, a.g.e., s. 97.

3. TÜRKİSTAN VE RUSYA'NIN TÜRKİSTAN POLİTİKASI

3.1. Hive Hanlığı (1511-1920)

Hive Hanlığı, Türkistan coğrafyasında, bugünkü Özbekistan sınırları içinde dört yüz yılı aşkın mevcudiyetini korumuş ve sürekli çıkan iç isyanlara rağmen ayakta kalabilmiş bir hanlıktır. İpek Yolu güzergâhı üzerinde bulunan bu hanlık, elbette ticaretin beslediği bir zenginliğe sahipti ve dolayısıyla komşu devletlerin de gözü bu topraklar üzerindeydi. Hive Hanlığı 18. yüzyılın başına kadar genel hatlarıyla kendi içinde şehzade ve/veya kabile başkaldırılarıyla uğraşmak zorunda kalmış, bu yüzyılın başında ise Çarlık Rusya tarafından çeşitli amaçlarla keşfedilmek istenmiş ve bu gayenin ilk adımlarıyla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu adımlar ilerleyen yıllarda devam etmiş ve sonunda yani 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde Hive Hanlığı'nın sonunu getirmiştir.

Köklü medeniyetlerin kurulduğu Hârezm bölgesi[9] Hive Hanlığı'na da ev sahipliği yapmıştır. Bu bölge Amuderya olarak da bilinen Ceyhun'un Aral Gölü'ne döküldüğü noktanın her iki tarafını da teşkil eder. Öncesinde farklı imparatorluk ve yerel yöneticiler tarafından yönetilen bu bölgede, 1511 yılında Yadigâr Şibanîleri'nin yöneticisi İlbars'ın başa geçmesiyle Hive Hanlığı kurulmuş oldu.[10]

İlbars tahta oturduktan sonra yayılma politikası izlemiş ve bu yayılma esnasında amcaları Ebulek ve Aminek'in vârislerinden yardım almıştır. Tabi bu yardımlar karşılıksız kalmamakla birlikte onlara Ürgenç şehrinin yönetimi verilmiştir. Hârezm bölgesinde gittikçe hız kazanan yayılma politikasına paralel olarak hanlığa göç ve iskân faaliyetleri de artmıştır. Zaman ilerledikçe Türkleşen bu bölgede hâkimiyet alanı genişlemiş ve hanlığın gücü etkin bir şekilde hissedilmeye başlanmıştır. Tabi bu durum İlbars'ın ölümüne kadar devam etmiş, sonrasında ise istikrar bozulmuş ve sık sık taht değişiklikleri yaşanmıştır. İç karışıklıklarla çalkalanan hanlık, diğer bir

[9] Hârezm bölgesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Coşkun Erdoğan, "Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihî Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 62, Mayıs 2018, s. 307-322.

[10] Murat Özkan, *Hive Hanlığı (1511-1920)*, Selenge Yayınları, 2022, s. 9-16. Hive Hanlığı'nın kuruluşu ile ilgili bkz. V. V. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 292.

yandan Şah Tahmasb'ın bu alevi körüklemesi ve kendi menfaati gereği izlediği siyasetle daha da karmaşık bir hâle gelmiştir.[11] Hive Hanlığı 16. yüzyılı bu iç isyanlar ve sürekli gerçekleşen taht değişiklikleri ile kapatmıştır.[12]

17. yüzyıl yine benzer olaylarla devam etmiştir. 1602 yılında tahta oturan Arap Muhammed Han'ın 19 yıllık saltanatı, komşu devlet ile kabilelerin akın ve isyanlarıyla uğraşarak geçmiştir. Nihayetinde iki oğlunun da isyanlarına şahit olan han, oğlu İlbars Han'a karşı mağlup olmuştur ancak yeni hanın da saltanatı çok fazla sürmemiş ve yine kardeşler arasında mücadele devam etmiştir. Kardeşler arasındaki mücadeleden Türkmenlerin de desteğiyle galip çıkan İsfendiyar Sultan babası gibi 19 yıl tahtta kalmıştır. Türkmenlerin desteğiyle mücadelesinde galip gelen Sultan, tavrını Özbeklere karşı çok sert bir şekilde kullanmıştır. Bu durum da Özbeklerin yer değiştirmeye başlamasıyla sonuçlanmıştır. Sultan'ın vefatının ardından sürgün ve kaçak hayatı yaşayan Ebu'l Gazi[13] tahta geçmiştir. 20 yıl tahtta kalan bu yeni sultan elbette kardeşinin aksine tavrını Türkmenlere karşı önce sert daha sonra da kanlı bir biçimde göstermiştir. Türkmenlerin, Buhara Hanı'ndan yardım talebi ve bir süre onun yönetiminde kalmalarına karşılık Ebu'l Gazi mücadelesinden vazgeçmemiş ve Nadir Muhammed'in vefatının ardından tekrar Hive şehrine girerek şehri ele geçirmiştir. Elbette Türkmenlere karşı beslediği intikamını da onları katlederek almıştır. Sürekli çıkan isyan ve taht mücadeleleri hasebiyle düzen bozulalı çok uzun zaman olmuştu. Ebu'l Gazi taze bir düzene ihtiyaç olduğunun farkındaydı ve bunu da Özbek kabilelerini dört gruba ayırarak gerçekleştirmiştir. Bu yolla onları yönetmek daha kolay olacaktı. Türkmenlere karşı öfkesi dinmeyen han, Özbekleri güçlendirme yoluna gitmiş ve göç etmelerine rağmen üzerlerine giderek Türkmenlere karşı kanlı faaliyetlerine maalesef devam etmiştir. Ve ne yazık ki bu yolda hiçbir aldatmadan ve tertipten de uzak durmamıştır. 1664 yılında 63 yaşında ölen Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın yerine oğlu Anuşa Muhammed geçmiştir. Anuşa Han 1687 yılına kadar süren hâkimiyeti süresinde Buhara Hanlığı ve Safevîlerle mücadele etmiştir. Anuşa

[11] Özkan, a.g.e., s. 22-25.
[12] 16. yy. olayları için bkz. Barthold, a.g.e., s. 293-300.
[13] Ebu'l Gazi Bahadır Han aynı zamanda *Şecere-i Terâkime* ve *Şecere-i Türk* isimli eserlerin de yazarıdır. Bkz. Mustafa Kafalı, "Ebülgazi Bahadır Han", DİA, c. 10, İstanbul 1994, s. 358-360.

Muhammed Han'ın başarılı saltanatından sonra istikrar tekrar bozulmuş, kısa süreli taht değişiklikleri olmuş ve yine karışıklıklar meydana gelmiştir.[14]

İç karışıklıklara ve mücadelelere son vermek isteyen Hiveliler, Şir Gazi'yi kendi rızalarıyla tahta geçirmek arzusuyla ona teklifte bulunmuşlardır. Bu talep olumlu yanıt almış ve 1714 yılında Şir Gazi 'Han' unvanıyla tahta oturmuştur. 14 yıl süren hükümdarlığı sürecinde Şir Gazi Han, ülke içinde ve çevresinde olmak üzere önemli başarılar elde etmiş, huzuru sağlamış ve hanlığını zenginleştirmiştir. Onun dönemine denk gelen en önemli olay ise Rusya'nın kendi menfaatlerini gütmek ve zayıflayan ekonomisini güçlendirmek için Türkistan coğrafyasını tanımaya çalışmasıdır.[15] Ancak bu konuyu ayrı bir başlık altında inceleyeceğimiz için burada konu hakkında detaylı açıklamada bulunmuyoruz.

Saltanatının sonuna doğru Şir Gazi Han içte çıkan başkaldırılarla mücadele etmek zorunda kalmış ve bu durum onun sonunu getirmiştir. Onun hanlığından sonra istikrarsız yıllar tekrar devam etmeye başlamıştır. Sürekli han değişiklikleri tekrar hanlıktaki düzeni bozmuştur. Nadir Şah'ın bu bölgeyi zapt etmesi ve kendi atadığı kişilerle yönetmesi ise karışıklıkların daha da büyümesine sebebiyet vermiştir. Nadir Şah'ın vefatından sonraysa soylu beyler tarafından seçilen ve tahttan indirilen hanlar, mevcudiyette var olan ancak yönetimde söz sahibi olmayan kukla hanlara[16] dönüşmüştür. Bu durum 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Özbeklerin Kongrat, Mangıt isimli kabilelerinin karşılıklı mücadelesine Yomut Türkmenleri de katılınca durum halk tarafından katlanılmaz bir hâl almış ve göçler başlamıştır. Kongratların reisi Muhammed Emin İnak'ın 1770'te Hârezm'de hâkimiyet kurmasıyla taze bir hanedan oluşmuş ve devam eden süreçte kuvvetleri sayesinde Cengiz soyundan gelen birisinin tahta geçmesi geleneği sonlandırılmıştır.[17]

Muhammed Emin İnak'ın türlü mücadelelerden sonra Hive'yi ele geçirmesiyle bölgede yavaş yavaş asayiş ve düzen sağlanmış ve geri göçler başlamıştır. Böylece

[14] Özkan, a.g.e., s. 38-48; Barthold, a.g.e., s. 300-308.
[15] Özkan, a.g.e., s. 49-50; Barthold, Şir Gazi Han'ın tahta oturduğu yılları 1715-1727 olarak vermektedir. Bkz. Barthold, a.g.e., s. 309.
[16] 1741-1804 yılına kadar devam eden altmış yılı aşkın bu süreç "Kukla Hanlar Dönemi" olarak adlandırılmıştır. Bkz. Özkan, a.g.e., s. 67.
[17] Özkan, a.g.e., s. 66-68; Barthold, a.g.e., s. 314-316.

Hive Hanlığı yıkılana yani 1920 yılına kadar Kongratlar idaresi başlamıştır. Onun ardından oğlu İvaz zamanında birkaç olay dışında sükûnetli bir dönem geçirilmiştir. İltüzer zamanında göze çarpan en önemli olay, Cengiz soyundan gelen kukla hanlara son verilmesidir. V. Ebu'l Gazi ülkeden uzaklaştırılmış ve kurultayda İltüzer kendisini yeni han ilan etmiştir. Yine bu dönemde Uygurların, *atalık*larının öldürülmesinden dolayı başkaldırıları bastırılmış ve Yomut Türkmenlerinin etrafa iskân ettirilmesiyle şehir merkezi adeta tahkim edilmiştir. Buhara Hanlığı ile yapılan savaşta mağlup olmaları sonucu Amuderya'dan geçerken hayatını kaybeden İltüzer Han'ın yerine kardeşi Muhammed Rahim geçmiştir. Yeni hanın döneminde (1806-1825) çevre hanlık ve kabilelere çok sayıda sefer düzenlenmiş ve başarılarla birlikte çok büyük ganimetler elde edilmiştir. Onun zamanında ülke bayındır hâle gelmiş, yerleşik düzen sağlanmış ve merkezî otorite artmıştır. I. Muhammed Rahim Han'dan sonra yerine oğlu Allah Kulu geçmiştir. Babasının siyasetini izleyen han, akınlara devam etmiş ve hâkimiyet alanını genişletmiştir. Rusya ve Hive Hanlığı'nın, Hazar Denizi ve Kazak steplerindeki yağmalardan dolayı ters düşmesi, onun dönemindeki en önemli gelişmedir.[18]

Rusların, olumsuz hava şartları ve Türkistan coğrafyasına dair eksik malumatlarından dolayı Hive Hanlığı'na yönelik başarısızlıkla sonuçlanan seferinden (1839-1840) iki yıl sonra Allah Kulu Han hayatını kaybetmiştir. Onun vefatından sonra sırasıyla oğulları tahta geçmiş ancak düzen tekrar bozulmuş ve ayaklanmalar yine baş göstermiştir. Dört oğulun sancılı taht sürecinin ardından Muhammed Rahim Han'ın oğlu Seyyid Muhammed 1856 yılında dokuz yıllığına tahta oturmuştur. Seyyid Muhammed Han'ın döneminde Rusya, yaşadığı olumsuz tecrübelerden ders çıkarmış ve bölgeyi tanımaya karar vermiş olarak bir komisyon oluşturmuştur. Bu amaçla Hive Hanlığı'na gelen kişi Albay N. P. İgnatyev olmuştur. 1858'de Petersburg'a dönen heyet Rusya'nın işgali için çok önemli bilgiler içeren bir rapor sunmuştur. Bu çalışmalar sonucunda Rusya, artık daha emin adımlarla yaklaşmaya başlamıştır. 1864 yılında Çimkent'i, 1865 yılında da Taşkent'i işgal etmiştir. Tarih 1873 yılını gösterdiğinde artık Ruslar Siriderya'nın sol kıyısına inmişlerdi bile. Bu arada 1865 yılında Seyyid Muhammed Rahim Han 45 yıllığına tahta oturmuştu. Elbette bu manzara karşısında Hiveliler boş durmamış, yıpratma ve yıldırma amaçlı

[18] Özkan, a.g.e., s. 69-74.

baskınlar yapmıştı fakat Rusların eli bu sefer çok sağlamdı. Hem Türkistan coğrafyasını yerli unsurlarıyla tanıyor hem de asker sayısı bakımından oldukça hazırlıklıydılar fakat yine de burası Türkistan coğrafyasıydı ve sürprizlerle doluydu. Hazırlıkları tamamlanan Ruslar harekete geçmiş ve yolculukları esnasında karşılaştıkları her türlü coğrafi ve beşerî engele rağmen 1873 yılında Hive Hanlığı'nı işgal etmiştir. 12 Ağustos'ta yapılan bir antlaşma ile hanlık artık Çarlık Rusya'ya bağlı hâle gelmiştir.[19]

Artık Rusya'nın işgalinde olan Hive Hanlığı'nda her ne kadar tahtta Seyyid Muhammed Rahim Han olsa da yöneticileri Rusya tarafından atanmıştır ve bu işgalden sonra Rusya'nın sömürgesi olmuştur. Hive'deki bu düzene yerliler tarafından zaman zaman isyanlar da çıkmıştır. Bunlardan en önemlisi Cüneyt Han'ın başını çektiği isyanlardır. Bu durumu ise Rusya kendi lehine çevirmiş ve Hive'yi yardım bahanesiyle yağmalamıştır. 1917 yılında gerçekleştirilen Bolşevik İhtilali[20] sonucunda Hive şehrindeki boşluktan yararlanan Cüneyt Han, kendisine verilen başkomutanlık unvanıyla şehre geri dönmüş ve hana rağmen yönetimdeki esas kişi olmuştur. Seyyid Muhammed Rahim Han'ın 1910 yılındaki vefatından sonra yani hanlığın yıkıldığı 1920 yılına kadar iki han daha değişmiştir fakat bunlar da Rus ve Cüneyt Han'ın gölgesinde kalan kişiler olarak kalmıştır. Cüneyt Han'ın *Yaş Hiveliler* Hareketi[21] taraftarlarını susturması onların Bolşevikler tarafına geçmesine ve onlardan güç almasına neden olmuştur. Bunun dışında halka ve muhalefete karşı da sert tutumları kendine karşı olan grupların güçlenmesine ve çoğalmasına sebebiyet vermiştir. Bolşevikler bu durumu kendi lehlerine kullanmış ve halka yardım bahanesiyle önce Ürgenç ve Pursi sonra da Taşoğuz'u işgal etmişlerdir. Gazavat dolaylarında Cüneyt Han mağlup edilmiş ve 1 Şubat 1920'de Ruslar ile *Yaş Hiveliler*, Hive şehrine girmişlerdir. Bir gün sonra ise tahtta oturan son han -Seyyid Abdullah Han- tahttan feragat ettirilmiş ve böylelikle Hive Hanlığı yıkılmıştır.[22]

[19] Özkan, a.g.e., s. 87-97; Barthold, a.g.e., s. 319.
[20] Bolşevik İhtilali için bkz. Osman Ağır, "Dünya Siyasetini Etkileyen Devrimlerin Uluslararası Sonuçları: 1917 Bolşevik Devrimi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* cilt: 16, sayı: 1, Nisan 2019, s. 325-342.
[21] Detaylı bilgi için bkz. Nurettin Hatunoğlu, "Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı'ndaki Siyasi Gelişmeler", *Belleten*, cilt: 79, sayı: 285, Ağustos 2015, s. 713- 738.
[22] Özkan, a.g.e., s. 97-104.

3.2. Buhara Hanlığı (1500-1920)

Buhara Hanlığı, Hive Hanlığı'nın çağdaşıdır. Aynı bölge üzerinde olmaları ve hatta komşu iki hanlık olmaları dolayısıyla kaderleri de ortak yazılmıştır. Günümüz Özbekistan'ında bulunan kadîm Buhara şehri, bu hanlığa başkentlik yapmıştır. Yine İpek Yolu güzergâhında bulunan bu bölge, konumu nedeniyle çeşitli devletlerin dikkatini celbetmiştir. Bu sebeple de başı dertten hiç kurtulmamış ama hükmünde olduğu devletler tarafından da gözde illere sahip bir bölge olarak nakış nakış işlenmiştir. İşte bu coğrafyada kurulan Buhara Hanlığı, mevcudiyetini 420 yıl devam ettirmiş ve sonu yine hem komşusu hem de çağdaşı olan Hive Hanlığı ile aynı zamanda aynı sebeple gelmiştir.

Muhammed Şibanî'nin 1500 yılında Buhara şehrini ele geçirmesiyle Buhara Hanlığı kurulmuş ve bu hanlık 1601 yılına kadar Şibanî hanedanlığının yönetiminde kalmıştır. Buhara'nın ele geçirilmesinin ardından yayılma politikası izleyen han, Semerkand şehrini de ele geçirmiş ve devrik lider Babür'ün kız kardeşi Hânzade Begim ile evlenmiştir. Bunun ardından genişleme politikasına devam eden Şibanî, seferlere devam etmiş ve birçok şehri ele geçirmiştir. Önce Taşkent ile Şahruhiye ele geçirilmiş ve üç yıl süren mücadelenin ardından da Belh şehri 1506 yılında Timurlulardan alınmıştır. Bununla da yetinmeyen han, bir yıl sonra Timurlu Devleti'nin başkenti Herat'ı ve diğer şehirlerini de ele geçirmiştir. Bunun ardından meclis kararıyla 1509 yılında Kazak tehdidine karşı yürüyen Şibanî, öncesinde başarılar elde etmiş ancak sonra mevsimin kışa dönmesiyle geri dönmek zorunda kalmıştır. Bu süreçte Şah İsmail'in komşu İran'da Şii mezhepli bir devlet[23] kurması iki büyük hükümdarı karşı karşıya getirmiştir. Bu durum 1510 yılında Safevîlere karşı yapılan savaşta Muhammed Şibanî Han'ın vefatıyla sonuçlanmasını beraberinde getirmiştir.[24]

Büyük bir darbe alan Özbekler, Şah İsmail'in Mâverâünnehir'e doğru olan ilerlemesini durdurmak için Amuderya'nın sol tarafını Safevîlere vermek zorunda kaldılar ancak asıl sorun Babür ve Şah İsmail'in ittifak kurmuş olmasıdır. Şah'tan

[23] Safevî Devleti hakkında detaylı bilgi için bkz. Tufan Gündüz, "Safevîler", DİA, c. 35, İstanbul 2008, s. 451-457.
[24] Murat Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 32-38.

destek alan Babür, önce Buhara sonra da Semerkant'ı ele geçirmiştir. Bu arada Buhara Hanlığı tahtına önce kısa süreliğine Şibanî'nin amcası ardından da büyük oğlu Köçküncü geçmiştir. Eski hükümdarları Babür'ü heyecanla karşılayan halk, durumun tam da eskisi gibi olmadığını kısa sürede anlamıştır çünkü Babür artık Şah İsmail'e tabi idi ve faaliyetleri Sünni halkın hoşuna gitmemiştir. Bunu fark eden Özbekler ise boş durmamış ve bu durumdan faydalanarak kaybettikleri toprakları sırasıyla geri almışlardır. Özellikle Safevîlerin Osmanlı Devleti'ne yenilmesi Babür'ün aldığı desteğin kaynağını kesmiş ve Buhara Hanlığı'na bir fırsat olmuştur. Köçküncü Han'ın 1530 yılına kadar tahtta kaldığı 20 yıllık saltanatı süresinde devlet tekrar toparlanmaya çalışılmıştır. Onun ardından üç yıllığına oğlu Ebu Said tahta oturmuştur ancak onun saltanat dönemi etkin değildir. Bu dönemdeki önemli bir şahıs da Muhammed Şibanî Han'ın yeğeni Ubeydullah'tır. Şibanî Han Dönemi'nde önemli askerî görevlerde bulunan Ubeydullah, 1510 yılından yani Köçküncü Han'ın tahta çıktığı dönemden itibaren devlet mekanizmasında söz sahibi idi. Ebu Said'in üç yıllık saltanatından sonra 1539'a kadar tahta oturan Ubeydullah Han, Safevîlere karşı başarılı mücadeleler vermiş ve Türkistan coğrafyasında Şii mezhebinin geniş yer bulmasına engel olmuştur.[25]

Ubeydullah Han'ın ölümünden sonra ise istikrar bozulmuş, yerel yönetimlerin başındaki hanlar başına buyruk hareket etmeye başlamıştır. Hanlık bu karışıklıklar hasebiyle yirmi yılı aşkın bir süre için fetret devrine girmiştir. Bu duraklama dönemi 1561 yılında oğlunun İskender'i han ilan etmesiyle bitmiştir. Her ne kadar tahtta İskender otursa da asıl yönetim mekanizması oğlu Abdullah tarafından işletilmiştir. 1583 yılında ise II. Abdullah Han[26] tahta oturmuştur. İlk iş olarak iç karışıklıklarla ilgilenen II. Abdullah, istikrarı tekrar sağlayabilmiştir. Ardından Safevîlerle mücadeleye girişen yeni han bu konuda da başarılar elde etmiştir. Çalışmaları sadece askerî faaliyetlerle sınırlı kalmayan han, ülkesinin her türlü imar faaliyetlerine de eğilim göstermiştir. Bunların dışında kültürel ve sanatsal alanlarda da çalışmalar yürütmüş, birçok konuda yenilikler getirmiştir. Onun 1598'de ölümünden sonra tahta geçen hanlar gerekli vasıflara ve yönetim kabiliyetine sahip olmadıkları için düzen

[25] Özkan, a.g.e., s. 38-43.
[26] Abdullah Han hakkında ayrıca bkz. Mehmet Saray, "Abdullah Han", DİA, c. 1, İstanbul 1988, s. 104.

tekrar bozulmuş ve 1601 yılında Buhara Hanlığı'nda Şibanî Hanedanlığı'nın[27] yönetim süreci bitmiştir.[28]

1601 yılında Buhara Hanlığı'nda Astrahan Hanedanlığı'nın[29] yönetimi başlamış ve bu yönetim 155 yıl yani 1756'ya kadar sürmüştür. Aynı yıl Baki Muhammed'in babası Canî Muhammed'i tahta oturtmuş olmasına rağmen asıl yönetim kendisinde idi. Zaten bundan iki yıl sonra da kendisi yine iki yıllığına fiilen tahta oturmuştur. Bu dönemlerde de hanlığın bünyesinde gerçekleşen kargaşalarla ve Safevî tehdidi ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Onun ardından ise altı yıllığına kardeşi Veli Muhammed tahta geçmiş ve yine o da isyanlarla mücadele etmiştir. Bu durum istikrarı bozmuş ve düzenin sağlanmasını geciktirmiştir. Taraftarlarını bir bir kaybeden han, çareyi Safevîlere sığınmakta bulmuştur ve bu durum da onun maalesef sonunu getirmiştir. Şah Abbas'tan aldığı büyük bir asker ordusuyla Buhara üzerine yürüyen Veli Muhammed, yeğeni İmam Kulu'na 1611 yılında gerçekleşen savaşta yenilmiştir.[30]

1611 yılında 31 yıllığına tahta İmam Kulu Han geçmiştir. Hâkimiyet süresinin uzun olması dolayısıyla istikrar sağlanmaya başlanmıştır. Bu dönemde Kazaklar, Karakalpaklar ve Kalmuklarla mücadele edilmiş, komşu Hive Hanlığı ile de sorunlar yaşanmıştır ancak temayülü ilim ve irfana yatkın olan han, zamanla siyasi olaylardan uzaklaşmış ve ilgili konularla meşgul olmuştur. Bu duruma sağlık sorunları da eklenince kendi isteği ile saltanatını kardeşi Nadir Muhammed'e devretmiştir. Bu yeni dönemdeki önemli bir olay Hive Hanlığı'nın kısa süreliğine de olsa Nadir Muhammed tarafından yönetilmiş olmasıdır. Kazaklar üzerine düzenlenen bir sefer sırasında ise oğlu Abdülaziz 1645 yılında han ilan edilmiş ve 36 yıllığına tahta geçmiştir. Onun saltanatı döneminde komşu devletler ve özellikle de Hive Hanlığı ile sürekli sorunlar ve mücadeleler yaşanmıştır. Bu durum hanı yormuş ve kendi rızasıyla tahtı kardeşi Subhan Kulu'na devretmiştir. Onun döneminde de iç

[27] Şibanî (Şeybanî) hanedanlığı için bkz. İsmail Türkoğlu, "Şeybanîler", DİA, c. 39, İstanbul 2010, s. 45-47.
[28] Özkan, a.g.e., s. 43-47.
[29] Buhara Hanlığı'nda Astrahan hanedanlığı yönetimi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. İnci Yelda Dumlupınar, "Astrahanîler ve Mangıtlar Devri Buhara Hanlığı (1599-1920): Genel Hatlarıyla Kaynakları ve Siyasi Tarihi", GTTAD, cilt: 5, sayı: 9, Ocak 2023, s. 199-220.
[30] Özkan, a.g.e., s. 49-54.

karışıklıklar iyice artmış, düzen ve refah tamamen bozulmuştur. 21 yıl süren saltanatına rağmen aktif bir rol alamamış, tahtta Bedehşan emiri Mahmud Bi Atalık'ın verdiği destekle kalabilmiştir. 1702 yılında hanlığın başına Ubeydullah Han geçmiştir fakat onun döneminde başkaldırılar daha da artmış, keyfi uygulamalar beyler tarafından gerçekleşmeye başlamış ve merkezî otorite çok daha fazla zayıflamıştır. Kabileler arası çatışmalar ve ekonomik buhran da buna eklenince 1711 yılında han tahttan indirilmiştir. Aynı yıl 1747 yılına kadar tahta Ebu'l Feyz geçirilmiş fakat uzun hüküm süresine rağmen aktif bir rol alamamıştır. Bu dönemde de yine aynı sorunlar katlanarak artmıştır. Bu dönemde hanlığa destek veren Mangıtların etkisi, söz hakkı başlamış ve giderek artmıştır. Bu dönemde yaşanan en önemli olay ise Afşar hanedanı ile yapılan savaştır. Bu savaş mağlubiyet ile sonuçlanmış ve Buhara Hanlığı bir süre Afşarlara bağlı kalmıştır. Afşar Hükümdarı Nadir Şahın ölümünden sonra Mangıt hanedanından Muhammed Rahim, Ebu'l Feyz Han'ı önce tutuklamış sonra da öldürmüştür. Ardından formalite olarak Astrahan hanedanlığından iki kişiyi daha tahta çıkarmış ancak en nihayetinde 1756 yılında tahta kendisi oturmuştur. Böylece Buhara Hanlığı'nda Mangıt Hanedanı[31] devri başlamış ve Cengiz soyundan gelen han geleneği Buhara Hanlığı'nda sonlandırılmıştır.[32]

Muhammed Rahim'in tahtta geçen üç yıllık ömrü askerî reform ve hanlığın hâkimiyet alanını genişletmekle geçmiştir fakat tahtta geçen ömrünün fazla uzun olmaması bu yenilikleri sekteye uğratmıştır. Kendisinden sonra yerine geçecek oğlu olmadığı için kızından olan altı yaşındaki torunu kısa süreliğine tahta geçmiş fakat böylesine bir durumun o coğrafyada mümkün olmaması nedeniyle de tahta amcası Muhammed Danyal Bey 1759 yılında 26 yıllığına oturmuştur. Bu dönem de aynı karışıklıkların baş göstermesiyle geçmiştir. Danyal Bey kendi otoritesini kuramaması nedeniyle tahta Cengiz soyundan olan Seyyid Ebulgazi'yi formalite olarak geçirmiş, bu durumda karışıklıklara çözüm olmamıştır. 1785 yılında babasının ölümünden sonra başa Şah Murad geçmiş ve dindar bir hayat yaşamasına rağmen tahtta başarılı bir rol oynamıştır. İlk iş olarak Ebulgazi'yi tahttan ve haneden uzaklaştırmış ve Buhara Emiri olmuştur. Bu tarihten itibaren Buhara Hanlığı'nın diğer adı Buhara

[31] Buhara Hanlığı'nda Mangıt hanedanlığı yönetimi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Dumlupınar, a.g.m., s. 199-220.
[32] Özkan, a.g.e., s. 54-61.

Emirliği olmuştur. 15 yıllık hayatında her alanda yenilikler yapan Şah Murad, Emirliğin refah seviyesini yükseltmiş ve halk rahat bir nefes almıştır. Gerek ekonomik gerekse de bayındırlık faaliyetlerine önem vermiş, bununla da kalmamış hâkimiyet alanını genişletmiştir. Şatafatlı hayattan ve unvanlardan uzak durmuş ve 1800 yılında hayatını kaybetmiştir.[33]

Şah Murad'ın vefatının ardından tahta iyi dinî eğitim almış olan oğlu Said Emir Haydar geçmiş ve ilk defa *Seyyid*[34] unvanını kullanmıştır. Onun zamanında da yine isyanlar baş göstermiş ve saltanatı bu isyanlarla mücadele ederek geçmiştir. Onun ardından sırasıyla üç oğlu tahta oturmuş fakat sonuncu olan Nasrullah 33 yıl yani 1860 yılına kadar tahtta kalabilmiştir. Onun dönemi de yine aynı sorunlarla başarısız bir şekilde devam etmiştir. Bu dönemde önemli olan Rusların ve İngilizlerin Türkistan üzerine kurdukları planlardır. Maalesef Emir Nasrullah onların adımlarını yorumlamakta zayıf kalmış ve karşılık olarak yanlış hamleler yapmıştır. Onun isyanlar esnasında ölümünün ardından yerine oğlu Muzafferüddin 25 yıllığına tahta geçmiş ve Rus işgali bu dönemde gerçekleşmiştir.[35]

Maalesef babası gibi yanlış siyaset izleyen Emir Muzafferüddin, Çarlık Rusya'nın Taşkent'e saldırdığı esnada Hokand Hanlığı'na saldırmış ve Rusların işini kolaylaştırmıştır. Oysa Rusların sıradaki hedefinin Buhara Hanlığı olduğunu hesap edememiştir. Nitekim üzerinden çok zaman geçmeden Buhara ordusu ve Rus ordusu karşı karşıya gelmiş ve bu savaş Buharalıların mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır. Adım adım Buhara üzerine yürüyen Ruslar hiçbir barış teklifini kabul etmemiş ve aldıkları galibiyetlerin de verdiği cesaretle şehirleri bir bir işgal ederek ilerlemişlerdir. Semerkand gibi önemli bir şehir de 1868 yılında işgal edilmiştir. Bundan tam bir ay sonra 2 Haziran 1868'de Rus birlikleri ve Buhara ordusu Zirebulak mevkiinde karşı karşıya gelmiş ve çok kısa süren bir savaştan sonra çok ağır şartların kabul edilmesiyle savaş bitmiştir. Elbette kaybeden taraf Buharalılar olmuş ve Rusların idaresini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Buna isyan eden halk Muzafferüddin'in oğlu Abdulmelik etrafında toplanmış ancak yapılan bir iki başarılı hamleye rağmen

[33] Özkan, a.g.e., s. 63-67.
[34] Seyyid, "efendi, bey, önder" gibi anlamları ifade etmektedir ayrıca Hz. Muhammed'in kızı Fâtıma'dan olan torunlarının soyundan gelen nesil için de kullanılmaktadır. Bkz. Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Seyyid", DİA, c. 37, İstanbul 2009, s. 40-43.
[35] Özkan, a.g.e., s. 68-70.

kalıcı bir sonuç alınamamıştır. Hive Hanlığı'nın da işgal edilmesiyle Buhara'da Rus hâkimiyeti daha da güç kazanmıştır. 1885 yılına gelindiğinde ise Muzafferüddin'in ölümü üzerine Rusların desteğiyle tahta Abdulahad oturmuştur.[36]

Her ne kadar Emir Abdulahad Rusların desteğiyle tahta oturmuş olsa da Rusya, Buhara Hanlığı'nın rahat nefes almasına izin vermemiştir. Talepleri emirliğin hareket kabiliyetini daraltmıştır. Rusya, Buhara Emirliğine uzanan demiryolunu aktif hâle getirmiş ve bilinçli iskânlar ile bölgede Rus nüfusunu arttırmıştır. Emir Abdulahad'ın gerçekleştirmeye çalıştığı tüm reformlar Ruslar tarafından ya engellenmiş ya da kısıtlanmıştır. Eğitim alanında yine de İstanbul ve Rusya'ya öğrenciler gönderilmiş ve eğitim almaları sağlanmıştır. Türkistan coğrafyasının geri kalmışlığına karşı çıkan *Ceditçilik*[37] akımı Buhara Emirliği'ne de sirayet etmiş ve bunun sonucu olarak 20. yüzyılın başında Buhara'da Cedit Okulu açılmıştır. Abdulahad feraseti ve ilim yönü güçlü bir emirdi. Rus tahakkümünde olmasına rağmen denge politikasını iyi izlemiş ve halkını az da olsa rahat ettirebilmiştir. Onun döneminde gerçekleşen mezhep çatışması nedeniyle Ruslar bölgede polis komiserliği kurmuş ve iç işlerine tamamen müdahale etmeye başlamıştır. 1910 yılında ağır hastalıktan ölen Emir Abdulahad'ın yerine son emir olan oğlu Âlim Han geçmiştir.[38]

Buhara'da kendi ismiyle anılan *Ceditçilik* hareketi zamanla *Yaş Buharalılar*[39] olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Eğitim ve gelişim amaçlı olan bu yapı ilerleyen zamanda siyasi bir harekete dönüşmüş ve Âlim Han'a karşı tavır almıştır. 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik İhtilali'nden sonra Buhara'da da benzer olaylar yaşanmıştır. *Yaş Buharalılar* gerçekleştirmek istedikleri reformlar için Bolşeviklerden yardım istemek konusunda da geri durmamışlardır. Hatta bu durum *Yaş Buharalılar*ın Taşkent Bolşevik yönetiminden aldıkları destekle Buhara üzerine yürümelerine kadar ileri gitmiştir. Hayret verici şekilde bu savaş Buhara Emirliği'nin galibiyeti ile sonuçlanmıştır. 25 Mart 1918'de Kızıltepe Antlaşması imzalanmış ve bu antlaşma ile Buhara Emirliği bağımsızlığını tekrar elde etmiştir. Âlim Han, Rusların tekrar geleceğini ve savaşacaklarını hesap edebildiği için ülkede bir takım

[36] Özkan, a.g.e., s. 78-85.
[37] Bkz. Taha Akyol, "Cedîdcilik", DİA, c. 7, İstanbul 1993, s. 211-213.
[38] Özkan, a.g.e., s. 86-89.
[39] Bkz. Hatunoğlu, a.g.m., s. 713- 738.

önlemler almaya ve hazırlıklar yapmaya başlamıştır. İttifak arayışına da giren han, müttefik konusunda maalesef yalnız kalmıştır. *Yaş Buharalılar'*a karşı da sert müdahalelerde bulunmuştur. Bolşevik yönetimi ile ittifak kuran *Yaş Buharalılar* ise gerekli bahaneler oluşturulduktan sonra 29 Ağustos 1920'de Buhara Emirliği üzerine yürümüştür. Kızıl Ordu ile yaşanan bu savaşta 2 Eylül 1920 tarihinde Buhara işgal edilmiş ve Buhara Emirliği yıkılmıştır.[40]

3.3. Hokand Hanlığı (1710-1876)

Hokand Hanlığı, 1710 yılında Özbeklerin Ming kabilesine mensup olan Şâhruh tarafından Hokand merkezli olmak üzere Fergana[41] bölgesinde kurulmuştur.[42] Şâhruh'un ardından tahta büyük oğlu Abdürrahim Bey geçmiştir. Onun dönemi öncelikle iç karışıklıkları düzeltip ardından yayılma politikasıyla devam etmiş ve bu dönemde Hocend, Ura-Tepe ve Semerkand Hokand Hanlığı'na bağlanmıştır. Abdürrahim Bey'in vefatının ardından tahta kardeşi Abdülkerim Bey 1734 yılında oturmuştur. Bu dönemde Kalmuklarla savaşılmış ve hanlığa tekrar saldırmamaları için antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşmaya göre Kalmuklar, Hokand Hanlığı'nda ticaret hakkı da elde etmişlerdir. Onun vefatının ardından tahta kısa süreliğine oğlu Abdurrahman Bey çıkmış ancak tecrübesizliği dolayısıyla tahttan indirilmiş ve yerine Abdürrahim Bey'in oğlu Erdana Bey tahta çıkmıştır. Her ne kadar bu durum ile ilgili kısa süreli sorunlar yaşanmış olsa da bunlar sonradan çözülmüş ve Erdana Bey kısa süre sonra tekrar tahta oturmuştur.[43]

Erdana Bey 1753 yılında dokuz yıllığına tahta çıktığında Buhara Emirliği'nde yaşanan kargaşa nedeniyle Buhara Emiri Muhammed Rahim Han Atalık'a destek olmuş ve sonunda Ura-Tepe'yi tekrar hanlığa bağlamıştır. Çin İmparatorluğu'nun 1758 yılında Doğu Türkistan'ı işgal etmesiyle bu sınırlar Batı Türkistan'a doğru kaymaya başlamış ancak Erdana Bey, bu teşebbüse aldığı desteklerle başarılı karşılık vermiş ve Çin yayılmasını engellemiştir. Erdana Bey ilerleyen süreçte doğru bir siyaset izlemiş ve Çin ile arasındaki dengeyi koruyabilmiş hatta iki devlet arasındaki

[40] Özkan, a.g.e., s. 89-99.
[41] Fergana vadisi olarak da bilinmektedir.
[42] Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", DİA, c. 18, İstanbul 1998, s. 215.
[43] Mairambek Tagaev, *Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 30-34.

ilişkiler zamanla olumlu yönde ilerlemiştir. Erdana Bey'in vefatının ardından istikrar bozulmuş, iç karışıklıklar ve taht mücadeleleri yaşanmış, kısa süreli taht değişikliği olmuştur. 1770 yılında ise daha 14 yaşında tahta çıkan Narbuta Bey saltanatı boyunca bu sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştır.[44]

Narbuta Bey'in vefatının ardından tekrar taht mücadeleleri yaşanmış, bunların sonucunda 1800 yılında Âlim Han dokuz yıllığına tahta çıkmıştır. Askerî alanlarda reformlar yapan Âlim Han bunun faydasını şüphesiz hüküm süresi boyunca görmüştür. Nitekim Taşkent onun döneminde hanlığa bağlanmış ve Rus işgaline kadar da Hokand Hanlığı'na bağlı kalmıştır. Bunun dışında devlet mekanizması ile ilgili birçok alanda da yeniliğe giden Âlim Han, "Han" unvanını da hanlıkta kullanan ilk yöneticiydi. Dindar bir kişiliğe sahip olan han, İslamiyet'in Türkistan coğrafyasında yayılması için de mücadele etmiştir. Hokand Hanlığı'nın bu yetenekli hükümdarının ölümü ise maalesef olumsuz bir şekilde gerçekleşmiştir. Onun ölümünün ardından tahta Ömer Han[45] 1810 yılında oturmuştur. Yeni han tahta çıktıktan iki sene sonra düzenli olarak her yıl Ura-Tepe üzerine sefere çıkmasına rağmen başarı elde edememiştir. 12 yıl tahtta kalan han ilim ve edebiyata da önem vermiş, bu alanda eserler verilmesini teşvik etmiştir. Âlim ve din bilginlerine önem vermiş ve daima çevresinde bulunmalarına özen göstermiştir. Âlim Han Dönemi'nde dağılan ve dışa göç eden insanlar onun döneminde geri Hokand'a dönmüşlerdir.[46]

1822 yılında tahta Ömer Han'ın büyük oğlu Muhammed Ali Han 20 yıllığına oturmuştur. Bu dönemde Cihangir Hoca[47] ile birlikte Çinlilere karşı başarılı mücadeleler verilmiş ancak bunun doğal sonucu olarak Çin ile olan ilişkiler bozulmuştur ancak Min-yol'da Çin ordusu bozguna uğratılarak Çinlilerin Batı Türkistan topraklarına açılan ticaret için kullandıkları yollar kontrol altına alınmış ve mecburi bir barışın yapılması sağlanmıştır. Çin'e karşı başarılı bir siyaset izleyen han, aynı başarıyı Ruslara karşı da göstermiştir. Elbette bu başarı komşu ülke Buhara

[44] Tagaev, a.g.t., s. 34-38.
[45] Ömer Han hakkında ayrıca bkz. Hüseyin Şen, "Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822)", GTTAD, cilt: 3, sayı: 5, Ocak 2021, s. 115-132.
[46] Tagaev, a.g.t., s. 38-46.
[47] Cihangir Hoca hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Şen, "İsyan mı Hâkimiyet Mücadelesi mi? Cihangir Hoca'nın Siyasi Faaliyetleri", *Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi,* cilt: 4, sayı: 1, Mayıs 2021, s. 80-97.

Emirliği'nin dikkatini çekmiş ve Emir Nasrullah bu dengeyi sarsmak için Hokand'da iç isyanlar çıkarmaya çalışmıştır. Bu isyanlar hanın zekâsı sayesinde başarısızlıkla sonuçlandırılmıştır fakat içeride hanlığa ihanet eden devlet adamlarının yardımıyla Emir Nasrullah 1842 yılında Hokand'ı işgal etmiş ve Muhammed Ali Han'ı, ailesini ve yanındakileri katletmiştir. Bu tarihten sonra iç karışıklıklar başlamış, istikrar bozulmuş ve Hokand Hanlığı yavaş yavaş gerilemeye başlamıştır.[48]

Şir Ali Han'ın bir yıllık saltanatı döneminde Hokand ve kaybedilen topraklar geri alınmış ancak bu dönem birçok karışıklığı da beraberinde getirmiştir. Kıpçaklar, onun ölümünün ardından 12 yaşındaki oğlu Hüdâyâr Han'ı 1845 yılında tahta çıkarmışlardır. Bu göstermelik bir durumdur, asıl yönetim *Atalık* unvanını alan Müslümankul'un[49] ellerindedir. Bu durum fazla sürmemiş ve ilerleyen zamanda Müslümankul idam edilmiş ve çok sayıda Kıpçak da katledilmiştir. Bu durum hanlığa kısa bir zaman kazandırmış, bir süre sonra istikrar tekrar bozulmuştur. 1858 yılında ise Malla Han, Hüdâyâr Han'ı tahttan indirmiş ve tahta kendisi geçmiştir. Bu durum da fazla uzun sürmemiş ve her ne kadar etnik gruplarla iyi geçinse de dört yıl sonra öldürülmüş ve tahta Şah Murad çıkarılmıştır. Bu durum da yine fazla sürmemiş ve Hüdâyâr ikinci kez tahta çıkmış ama bitmek bilmeyen isyanlar yüzünden sonunda tekrar tahttan inmek zorunda kalmıştır. Ve nihayet birkaç değişiklikten daha sonra tahta Sultan Seyid oturmuştur. Bu kadar istikrarsız bir dönemde, sürekli tahta çıkıp ve hemen inen hanların yaşadığı bir coğrafyada hatta devlette elbette hanlıkta işgallere açık bir duruma gelmiştir. Benzer durumların komşu hanlıklarda da yaşanması dolayısıyla Rus işgalleri tabi ki çok daha kolay gerçekleşmiştir.[50]

Rus işgali sonucunda Akmescid kalesi 1853 yılında; Evliya-Ata, Çimkent, Tokmak, Pişpek kaleleri ise 1858-60 yılları arasında teker teker düşmüştür. Bu işgal edilen yerlerin geri alınmaya çalışılması ise sonuç vermemiş ve Rus ilerleyişi devam etmiştir.[51] Hokand ordusu Âlim Kul önderliğinde Ruslarla mücadele etmiş, zaman zaman da başarılar elde edilmiştir fakat Âlim Kul'un şehit düşmesiyle ordu birlikleri

[48] Tagaev, a.g.t., s. 47-54.
[49] Hokand'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra Şir Ali Han'ı idam ettiren Âlim Han'ın oğlu Murad Han, yalnızca yedi gün tahtta kalabilmiş ve Müslümankul tarafından ortadan kaldırılmıştır. Konukçu, a.g.m., s. 215.
[50] Tagaev, a.g.t., s. 55-61.
[51] Tagaev, a.g.t., s. 65-67.

dağılmıştır. Hokand Hanlığı'nın güç kaybetmesi sonucu Hive ve Buhara hanlıklarından yardım talep edilmiştir. Bunların karşılıksız kalmasıyla Buhara Emirliği yanında Hüdâyâr Han ile Hokand şehrini ele geçirmiştir. Ve halkın destek vermesine rağmen Taşkent, 17 Haziran 1865 yılında Ruslar tarafından işgal edilmiş ve 27 Ağustos 1866 yılında ise Rusya'ya bağlanmıştır. Taşkent'in Rusya'ya bağlanmasından sonra hanlık içindeki isyanlar ve karışıklıklar devam etmiştir. Bu durum Rusya'nın menfaatine olmuş ve işgaller de devam etmiştir. Hanlık tahtında en son oturan kişi Polat Han idi. Hokand Hanlığı 19 Şubat 1876'da yıkılmıştır.[52]

3.4. Cungar Hanlığı (1676-1758)

Oyrad Hanlığı olarak da bilinen Cungar Hanlığı, 1676 yılında ilk hanı olan Galdan Boşgot Han tarafından Cungarya bölgesinde kurulmuştur. Hanlığın ilk dönemlerinde yaşanan dâhili ve harici sorunlar han tarafından çözüme kavuşturulmaya çalışılmış ve ilişkiler olumlu yönde geliştirilmek istenmiştir. Bu amaçla Mançulara karşı Ruslar ile ittifak kurulmaya çalışılmıştır. Başlarda olumlu gelişen ilişkiler zamanla Rusların talep edilen askerî yardımda bulunmaması nedeniyle sekteye uğramıştır. Onun döneminde Kukunor'da yaşayan Hoşuudlar'a karşı sefer yapılmış ancak başarılar elde edilmesine rağmen zaptı ileri bir tarihe bırakılmıştır. Yine bu dönemde Kazaklar üzerine yürünmüş, Yedisu ile Güney Kazakistan bölgelerine saldırılmış ve ağır bir darbe vurulmuştur. Buhara, Semerkant, Yesi, Taşkent gibi önemli şehirler de Galdan Boşgot Han tarafından işgal edilmiştir. 1678 yılında büyük bir ordu ile Doğu Türkistan toprakları zapt edilmiş ve bu sayede Cungar Hanlığı'nın ekonomik gücü de hatırı sayılır derecede artmıştır. Türkistan coğrafyasında geniş sahalara yayılan hanlığın sahip olduğu şehir sayısı 1000'i aşmıştır. Bu topraklarda yalnızca askerî hareketler değil bilakis kültür ve medeniyet, ekonomi, sosyal yapı, mimari, idari teşkilat gibi birçok alanda da faaliyetler yürütülmüştür.[53] Bu gelişim ve aktif durum Mançu İmparatorluğu'nu elbette rahatsız etmiştir. Galdan Han Dönemi'nde Cungar Hanlığı ile İmparatorluk arasında geçen son savaş olan Zuun Mod Savaşı'ndan sonra hanlığın gücü kırılmış, Oyradlar arasındaki birlik bozulmuştur. İçinde bulunduğu

[52] Tagaev, a.g.t., s. 73-78; Ayrıca bkz. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 350-351. Hokand Hanlığı ile ilgili daha detaylı bilgi için ayrıca bkz. Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı),* İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2015.

[53] Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığının Siyasi Tarihi,* TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 24-33.

elemden ötürü Galdan Boşgot Han hastalanmış ve bunun üstesinden gelemeyerek 13 Mart 1697'de ölmüştür.[54]

Onun ölümünden sonra yeğeni Tseveen Aravdan yönetimi eline almıştır. Tseveen her ne kadar amcasının hanlığı döneminde ona isyan etmiş olsa da onun ölümünden sonra hanlığın dağılmasını engellemiş hatta gücünü dahi arttırmıştır. Savaşların bilançosu Oyradlar için ağır olmuştur, bunun farkında olan yeni han dâhili ve harici politikalara ve ekonomik faaliyetlere öncelik vermiştir. Tseveen Aravdan Han, kuzeydeki Ruslarla iyi geçinmeye ve Mançularla da tekrar ticari bağlantılar kurmaya çalışmış ve bu konularda başarılı da olmuştur.[55] Tseveen Aravdan Han Dönemi'nde İtil Kalmukları ile iyi ilişkiler kurulurken Kazaklar ile sürekli bir mücadele içinde olunmuştur. Hatta bu dönemde Kazaklar ile büyük savaşlar yapılmış ve onlara yine bu denli büyük mağlubiyetler yaşatılmıştır.[56] Özellikle 1723 yılındaki savaşta Kazakların kaybı 1 milyona yakındır. Yine bu dönemde talep edilen yardımlar sayesinde Tibet 1717 yılında Cungar Hanlığı'nın hâkimiyeti altına girmiştir.[57]

Tibet'i Cungar Hanlığı'nın zapt ettiğini haber alan Mançu İmparatoru K'ang-hsi, 6 bin kişilik Mançu ordusunu Tibet'e göndermiştir. Neredeyse yarısı kadar olan Cungar ordusu Mançuları mağlup etmiştir fakat 1719-1720 yıllarında diğer bir ordu Tibet'i Mançuların hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Bununla yetinmeyen ve hayatını neredeyse Cungar Hanlığı ile mücadeleye adayan İmparator K'ang-hsi, ordusunu Doğu Türkistan üzerine göndermiş fakat işgal edememiştir. Bu savaşlar esnasında İmparator K'ang-hsi ölmüştür (1722). Onun yerine geçen yeni imparator Cungarlarla barış politikası izlemiş ve bu durumda iyiden iyiye yıpranmış olan Cungar Hanlığı'na nefes aldırmıştır. Ortamın sakinleştiği bu dönemde Tseveen Aravdan 1727 yılında ölmüştür.[58]

Babasının ardından çekişmeli mücadeleler nihayetinde tahta Galdantseren aynı yıl Han olarak oturmuş ve 18 yıl tahtta kalmıştır. Onun dönemi hanlığı güçlendirmeye

[54] Kalan, a.g.e., s. 56.
[55] Kalan, a.g.e, s. 63-66.
[56] Bu mücadeleler hakkında bkz. Muhittin Kavık, "XVIII. Yüzyılda Kazak-Kalmuk Mücadeleleri", GTTAD, cilt: 2, sayı: 3, Ocak 2020, s. 77-86.
[57] Kalan, a.g.e., s. 68-74.
[58] Kalan, a.g.e., s. 75-77.

ve bağımsızlığını sürdürmeye çalışarak geçmiştir. Her iki komşusu da Cungarları kendine bağlamak istemiştir. Mançularla bitmek bilmeyen bir mücadele hâli zaten aşikârdır. Bununla beraber Rusların bu aynı amaca ulaşamaması hâlinde ise ikinci bir planı Cungarların en azından Mançulara bağlanmasını engellemeye çalışmak olmuştur. Bunların farkında olan hanlık, her şeye rağmen Ruslarla ve yerli halklarla ittifak oluşturup Mançulara karşı savaşmayı amaçlamıştır. Nitekim hanlık tahtına oturan Galdantseren Han aynı yıl Ruslara elçi göndermiş, ilişkileri iyi tutmaya ve geliştirmeye çalışmıştır. Sürekli olarak karşılıklı gidip-gelen elçiler aracılığıyla da ilişkiler gelişmiştir. Ruslarla ilişkiler olumlu yönde gelişirken Kazaklarla mücadele ve savaşlar devam etmiş fakat bu savaşlar genel olarak Cungarların mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır. Buna rağmen yaklaşan tehlike olan Mançular hasebiyle dokuz yıl sürecek bir barış antlaşması yapılmıştır.[59]

Bütün bunlar gerçekleşirken yapılan hazırlıklar ve uzun vadeli hesaplar da amacına ulaşmıştır. Her ne kadar Galdantseren Han, Mançularla iyi ilişkiler kurmaya çalışmış olsa da onlar buna yanaşmamıştır. Mançu İmparatorluğu, İç Moğolistan ve Halha'yı daha öncesinde işgal etmiş ve kendi kontrolü altına almıştı. Sırada bu güçlerden de faydalanarak Cungarların zaptı vardı. Nitekim 1729'de Mançu ordusu Cungarlara karşı harekete geçmişlerdir. İlk iki karşılaşma Mançuların mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır. Öncü kuvvetlerin mağlup olması sonucu Mançular daha büyük ordular toplamışlardır. 1731 Hoton Gölü Savaşı'nda Mançuların 20 bin kişilik bir koluna dâhice bir stratejik plan sayesinde çok ağır darbe vurulmuştur. Erdene Zuu Savaşı hariç Cungar Hanlığı üstünlüğünü ispatlamıştır. 1735 yılında ölen Mançu İmparatoru'nun yerine geçen oğlu Cungar Hanı'nın zekâsının ve kudretinin farkında idi. Bu nedenle de bir yandan iyi ilişkiler kurma diğer yandan da kendi gücünü arttırma yoluna gitmiştir. Yorucu bir savaş döneminden sonra elçilik heyetlerinin uzun süren gidiş-gelişleri başlamış ve bunların sonucunda kısa süreli bir barış yapılmıştır. Bu barışın ardından ise ticari ve ekonomik çalışmalara ağırlık verilmiştir.[60]

[59] Kalan, a.g.e., s. 77-83.
[60] Kalan, a.g.e., s. 83-91.

1745 yılında Galdantseren Han'ın ölümünden sonra tahta 14 yaşındaki oğlu Tseveendorjnamjil geçmiştir. Ülkeyi idare etmekte bilgisi ve yeteneği pek olmayan bu yeni hanın aday gösterilmesinde annesinin soylu bir kabileden olması esas alınmıştır. Hanlığı ablası Ulambayar'ın desteği ve yönlendirmesiyle yönetebilmiştir fakat onların yönetimi fazla sürmemiş ve ağabeyi olan Lamadorj 1749 yılında tahtı ele geçirmiştir. Zeki ve yetenekli birisi olmasına rağmen içte ve dışta yaptığı hatalar kendisine dezavantaj olarak dönmüştür. Nitekim o da Davaatsi tarafından tahtından indirilmiştir. Artık hanlıkta düzen ve istikrar bozulmuş, başkaldırılar ve bölünmeler yaşanmaya başlamıştır. Bu bölünmeler ve kargaşa elbette Mançuların işine gelmiş ve Cungar Hanlığı'ndan kopup kendisine sığınan gruplara destek vermiştir.[61]

Bu istikrarsız ve Cungar Hanlığı'nın güçten düştüğü dönemde Mançular daha dikkatli ve stratejik bir şekilde Cungarların üzerine yürümüştür. 1755 yılında karşı karşıya gelen bu iki devletin kaybedeni elbette artık Cungarlar olmuştur. Böylece Cungar Hanlığı Mançuların idaresi altına girmiş ve bağımsızlığını kaybetmiştir. Cungar Hanı Davaatsi kaçmış olmasına rağmen yakalanıp Pekin'e gönderilmiş ve orada bir süre yaşadıktan sonra hastalık sonucu orada ölmüştür fakat Bağımsızlık ateşi henüz sönmemiş idi ve son kıvılcım da Amarsana olmuştur. Mançuların hâkimiyetini kabul etmeyen Cungar Noyanlarından Amarsana, onlara karşı isyan etmiştir. Bu mücadelede destekler de bulan Amarsana, üzerine gönderilen Mançu birliğini mağlup etmiştir. Tabi bununla kalmayan Mançu İmparatorluğu devamında başka birlikler de yollamaya devam etmiştir. Amarsana çok sayıda askeri olmadığı için Kazaklardan da destek almak zorunda kalmıştır.[62] Bu olaylar yaşanırken Rus Hükümeti Amarsana'ya bir haber gönderip onu Orenburg'a davet etmiş ancak Amarsana bu teklifi kabul etmemiştir[63] fakat kendi gücünün Mançulara karşı yetmeyeceğini anlayan Amarsana, Ruslardan yardım talep etmek durumunda kalmış ama bu talebe olumlu yanıt gelmemiştir. Oyradlar arasında ise birlik sağlanamamış ve gruplar kendi başına mücadele etmeye çalışmıştır. 1757 yılında Amarsana son kez Şarbel (Şarbal) Savaşı'nda Mançu ordusuyla karşı karşıya gelmiş ve mağlup olmuştur. Bunun ardından Ruslara sığınmış ve geçirdiği hastalıktan ötürü kısa bir

[61] Kalan, a.g.e., s. 95-101.
[62] Kazak-Cungar ilişkileri hakkında ayrıca bkz. Gülnar Kara, "Abılay Han Döneminde Kazak-Cungar İlişkileri Üzerine", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 7, sayı: 1, Haziran 2022, s. 64-76.
[63] Kalan, a.g.e., s. 110-111.

süre sonra orada ölmüştür. Kendi başlarına mücadele etmeye çalışan Noyanlar ise başarılı olamamıştır. 1755-1758 yılları arasındaki isyanlar Mançulara karşı bağımsızlık için başlamış fakat maalesef hanlığın yok olmasına engel olamamıştır.[64] Böylelikle 1676 yılında kurulan Cungar Hanlığı, hiç bitmeyen bağımsızlık mücadelelerine rağmen 1758 yılında Mançu İmparatorluğu tarafından yıkılmıştır.

3.5. Doğu Türkistan

Doğu Türkistan, geçmişi uzun yıllara dayanan, birçok bölge gibi siyasi mevcudiyeti milattan önce de var olan bir coğrafyadır. Özellikle Türk tarihi için ayrı bir yeri olan Doğu Türkistan, isminden de anlaşılacağı üzere 'Türk Yurdu' anlamına gelen Türkistan coğrafyasının *doğu* kesimini ifade etmektedir.

Altay, Tanrı ve Karanlık gibi sıradağları içinde barındıran bu bölgenin iç ve doğu kısmında kum çölü mevcuttur. İli, İrtiş, Manas, Ulungur, Karaşeher öncelikli nehirleri ve Sayram ile Buğda ise büyük göllerindendir. İçerisinde bulunan Taklamakan Çölü, neredeyse yarım milyon kilometrekaredir. Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Pakistan, Hindistan, Keşmir, Tibet, Moğolistan ve Çin bu bölgeye komşudur. Tarihî değeri önemli olan Kâşgar, Hoten, Yarkent, Aksu, Kuça ve Üç-Turfan şehirleri yine bu bölgededir. Yine bu bölgeye Hun ve Göktürkler hâkim konumdaydı. 744 yılında Ordubalık şehrinde kurulan Uygur Devleti 840 yılında yıkılınca, on üç Uygur boyu; Hoten, Kuça, Kâşgar, Beşbalık ve Tanrı Dağları'nın güney kısmına yerleşmişlerdir. Turfan merkezli yeni kurulan Uygur Devleti ise 13. yüzyılda gerçekleşen Moğol istilasına kadar varlığını sürdürebilmiştir.[65]

İslamiyet'ten sonra kurulan, ilk Müslüman Türk Devleti olan Karahanlılar, yine büyük oranda bu bölgede yer almıştır. Karahıtay Devleti'nin yıkılmasıyla bu bölge Cengiz Han'a ve sonrasında ise Çağatay Hanlığı'na bağlanmıştır. Ardından 1514 yılında Kâşgar, Yarkent, Hoten şehirlerini ele geçiren Seyyid Han tarafından Seidiye Hanlığı kurulmuştur. Zamanla bozulan düzen iç karışıklıkları da beraberinde

[64] Kalan, a.g.e., s. 111-116.
[65] Ahmet Taşağıl, "Türkistan", DİA, c. 41, İstanbul 2012, s. 558.

getirmiştir. Bu dönemde Abdülkerim Han, Hoca İshak Velî'yi Doğu Türkistan'a davet etmiş ve onun gayretleriyle birlik sağlanmaya çalışılmıştır. Doğu bölgelere hâkim olan Abdüllatif Han ise buna karşılık Hoca Kalan'ı -İshak Velî'nin kardeşi- Yarkent'e davet etmiştir. Bu her iki âlimin de oğulları zamanla farklı fikirleri savunmuş ve bu fikir ayrılıkları büyük bir mücadeleye dönüşmüştür. Bu dönem 1678-1755 yılları arasında yaşanmış ve *Hocalar devri*[66] olarak adlandırılmıştır. Doğu ile batı vilayetlerinin birbirine karşı olan gerginlikleri zamanla artmış ve yaşanan mücadeleler çatışmalara dönüşmüştür.[67]

1754 yılında Kalmuklar, Çinliler tarafından yenilmiş ve Hami ile Turfan kasabaları Çinlilerin eline geçmiştir. 1759'da ise Kâşgar işgal edilmiştir. Bu işgallerden sonra Çinlilere karşı tekrar başarılar sağlanmış ancak uzun süren mücadelelerin ardından 1877 yılında Çinliler, tüm Doğu Türkistan'ı işgal etmiştir. 1882 yılında ise adını Hsin-chiang yani *yeni ele geçirilmiş toprak* olarak değiştirmişlerdir. Bundan 2 yıl sonra Doğu Türkistan vilayeti kurulmuştur. 1932 yılında büyük bir isyan çıkmış ve 1933 yılında Şarki Türkistan Cumhuriyeti ilan edilmiştir fakat dört yıl sonra bu cumhuriyet, Sovyetler Birliği tarafından sonlandırılmıştır. Aynı cumhuriyet 1944 yılında tekrar kurulmuş fakat yine çok uzun yaşayamamıştır. 1949 yılında Çin Kızılordusu son kez bu toprakları işgal etmiştir. Sincan Özerk Uygur Bölgesi olarak bilinen bu bölge, 1 Ekim 1955 yılından beri Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlıdır.[68]

3.6. Rusya'nın 19. Yüzyıl Türkistan Politikası

Rusya'nın Türkistan coğrafyasındaki varlığı 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır. Öyle ki Kazan Hanlığı 1552, Astrahan Hanlığı ise 1556'da Çar IV. İvan tarafından işgal edilmiş ve Rusya'nın sınırı Hazar Denizi'ne kadar ulaşmıştır. 1558-1582 yıllarında ise Sibirya'daki Sibir Hanlığı, Rus Yermak Kazakları desteklenerek zapt edilmiştir. Kısa sürede gerçekleşen bu yayılma 17. yüzyıla gelindiğinde ivme kaybetmiş ve 18. yüzyılda tekrar ivme kazanmıştır. Bu yüzyılda Türkistan toprakları Ruslar tarafından yayılma alanı olmuştur. Bu coğrafyadaki

[66] Detaylı bilgi için bkz. Erkin Ekrem, "Doğu Türkistan'da Sufî Hocalar", *Erdem*, cilt: 8, sayı: 23, Ocak 1996, s. 621-656.
[67] Taşağıl, a.g.m., s. 558.
[68] Taşağıl, a.g.m., s. 558-559. Ayrıca bkz. Yelda Demirağ, "1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, sayı: 3, Haziran 2014, s. 229-245.

bitmek bilmeyen çatışmalar ise Rusların hareket kabiliyetini arttırmıştır. Yine aynı yüzyılda Türkistan politikasında Çar I. Petro (1689-1725) önemli rol oynamıştır. Amuderya'da altın tozu varlığının öğrenilmesi ise elbette Rusya için bu coğrafyanın önemini daha da arttırmıştır. Her ne kadar 1714'te Sibirya Valisi Gubernator, Yarkend'i Kalmukların karşı koymasından ve salgın hastalıktan dolayı alamamış olsa da 1719-1720 yıllarında tekrarlanan seferlerle aynı karşı koymalara rağmen İrtiş Nehri'nin üst bölgelerine doğru ilerlenebilmiştir. 1716 yılında Omsk, 1718 yılında Semipalatinsk ve 1719 yılında ise Ust-Kamenogorsk kalelerinin yapılmış olması hem daha uzun vadeli planların varlığını kanıtlamaktadır hem de bu strateji ile Türkistan'a kuzeyden ilerlenmeye başlanmıştır.[69]

Tabi bu Türkistan'a girmek için kullanılan tek yol değildi. 14 Şubat 1716'da General Bekoviç Çerkasskiy görevlendirilerek eskiden Amuderya'nın Hazar Denizi'ne döküldüğü noktada kale yapılması, altın aranması için gerekli iznin alınması ve Hive Hanı'nın himaye altına alınmaya çalışılması emri verilmiştir. Bu durum istenilen sonucu vermemiştir.[70] Çariçe Anna İvanovna zamanında da yine aynı politikalar izlenmiştir. Küçük Orda Han'ı -Ebul Hayr Han- Ruslardan isyancılara karşı yardım talep etmiş ve bu talep karşılık bulmuştur. Elbette bu yardım karşılıksız kalmamış ve Küçük Orda ile Orta Orda Kazakları 1732'de Rus himayesine girmişlerdir. Akabinde Or nehrinin Ural'a döküldüğü noktada kale yapılma fırsatı da elde edilmiştir. 1734 yılına gelindiğine birçok alanda incelemeler yapılması için Orenburg Komisyonu kurulmuş fakat bunun daha uzun vadeli bir uğraş olması hasebiyle komşu devletlerle ilişkileri geliştirmek de bu komisyonun görevi hâline gelmiştir. Bu komisyon Türkistan ile Hindistan'a kervanlar göndermiş ve Orenburg ilişkilerin merkez noktası durumuna gelmiştir. Rusya, yayıldığı alanların yalnızca kendi halkının yerleşim yeri olarak kalmasına izin vermemiş bilakis Rus yerleşim yerleri oluşturarak bu bölgelere köylüler ve askerler yerleştirmiştir.[71]

[69] Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 2011, sayı: 24, Aralık 2011, s. 52-54.
[70] Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Özkan, "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, cilt: 5, sayı: 1, Haziran 2018, s. 93-111.
[71] Çapraz, a.g.m., s. 54-55.

19. yüzyılda da Rusların Kazak, Kırgız ve Hanlıklar istikametinde ilerlemesi devam etmiştir. Türkistan devletlerinde bitmek bilmeyen kargaşalar ise Rusların işine gelmiştir. Öyle ki bağlı olduğu devletin gerekliliklerini yerine getirmekten memnun olmayan gruplar Rusya'ya sığınmış, elbette Rusya da bu grupları memnuniyetle himayesi altına almıştır. Bu gruplar yerel devletler tarafından cezalandırılmak istendiğinde ise karşılarında Ruslar bulunmuştur. Bir yandan bu cezalandırmalar diğer yandan kervanlara yapılan sürekli saldırılar gerekçe gösterilerek Türkistan'ın içlerine kadar Ruslar tarafından girilmiştir. Tabi yayılmalar devam ederken önemli noktalara da kaleler inşa edilmiştir. Urallar, Sibirya ve Hazar Denizi geçildikten sonra artık sıra Hive, Hokand ve Buhara Hanlıklarına gelmiştir.[72]

Hive, Hokand ve Buhara devletleri birbirleri ile bitmek bilmeyen mücadele içerisindeydiler ve bu düşmanlıklar Ruslar tarafından desteklenmiştir. Adım adım gerçekleşen işgal hazırlıkları ise hız kesmeden devam etmiştir. Bu hazırlıkların içerisinde kale ve liman yapımları ile iki savaş gemisinin Aral Gölü'ne indirilmesi de vardır. Hazırlıkların tamamlanması ile birlikte ilk olarak Hokand üzerine gerçekleşen saldırıda 1860'da Bişkek, 1864'te ise Çimkent işgal edilmiştir. Bu işgallere gelen tepkilere karşı ise kamuoyuna köleliğin kaldırılması, kendi sınırlarının güvenliği, vahşi topraklara medeniyet götürmek gibi açıklamalarda bulunulmuştur. 1865 yılında iki kol -Orenburg ve Sibirya- üzerinden ilerleyen Rus kuvvetleri Taşkent'i de işgal etmiştir. Bu işgalden 3 yıl sonra Petroviç Kaufman -Türkistan Genel Valisi- ile Hokand Hanlığı arasında bir ticaret antlaşması imzalanmıştır. Benzer antlaşmaları Buhara Emirliği'nin reddetmesi üzerine Semerkant şehri Buharalılardan alınmış ve böylece Semerkant'tan Pamir'e kadar olan bölge Rusya'nın kontrolüne girmiştir. Kafkasya tarafından ilerleyen Rus askerleri ise Hazar Denizi kıyısından Hive sınırlarına girdiler. 1873 yılında dört koldan saldırıya uğrayan Hive Hanlığı mağlup olarak vasal duruma düşmüştür. Aynı yıl yapılan bir antlaşmayla Buhara Emirliği de Çarlık Rusyası'na tabi olmuştur. Bu ilerleyiş karşısında her ne kadar İngiltere ile Rusya karşı karşıya gelmiş olsa da, aralarında yaptıkları bir uzlaşmayla bu sorun çözülmüştür. 1875 yılında Hokand Hanlığı'nda Ruslara karşı çıkan isyan ise hanlığın

[72] Çapraz, a.g.m., s. 55-56.

sonunu getirmiştir. 1876'da hanlık ortadan kaldırılmış ve Fergana Bölgesi Türkistan Genel Valiliğine bağlanmıştır.[73]

Hanlıkların zaptından sonra işgal edilmesi zaruri olan diğer bir bölge Türkmenistan'da bulunan Türkmen bölgeleriydi. Ruslar 1877 yılında Kızıl-Arvat'ı ele geçirmiş; İran, Afganistan ve Hindistan'a doğru ilerlemişlerdir. Bu ilerleyişten rahatsız olan İngiltere, Türkmenistan'ı Ruslara, Afganistan'ı kendilerine bırakmak üzere 1878'de Ruslarla antlaşma yaptılar. 1879 yılında Gök Tepe'de Teke Türkmenlerine mağlup olan Ruslar, bir yıl sonra bu mağlubiyeti tersine çevirmiştir. 1882'de Aşkabad'ın alınmasıyla Rus hâkimiyetine dâhil olan bölge Batı Türkistan'a kadar ulaşmıştır. Yine bu durumdan endişe duyan İngilizlerin, Merv'in işgal edilmemesini istemelerine rağmen 1884 yılında Merv de Rusların hâkimiyetine girmiştir. 1885 yılında Afganistan'da bulunan Panceh vahalarının ve Yukarı Pamir'in de ele geçirilmesiyle Afgan Emiri Abdurrahman, İngiltere'den yardım istemiş ve 1887 yılında Ruslar, Afgan ve İran sınırlarını mecburen tanımıştır ancak Pamir sınırı kesin olarak 1895 yılında çözüme kavuşmuştur. Afganistan tampon bölge olmuş, Kabil Emiri'ne Vahan Koridoru verilmiş ve Pamir yaylası Rusya ile İngiltere arasında paylaşılmıştır. Nihayet Rusya, 19. yüzyılın sonunda Batı Türkistan bölgesine hâkim duruma gelmiştir. Yalnız Hive Hanlığı ve Buhara Emirliği bu yüzyılın sonunda özerk statüye sahiptir.[74]

[73] Çapraz, a.g.m., s. 60-63; Kurat, a.g.e., s. 350-351.
[74] Çapraz, a.g.m., s. 63-64; Kurat, a.g.e., s. 351-352.

4. GREGOR VON HELMERSEN'İN ESERİNİN TERCÜMESİ

(*Hive, Buhara, Hokand ve Çin Devleti'nin Kuzeybatı Kesimi Hakkında Hikâyeler*)

4.1. Hive Hanlığı'nın Tasviri

Hive Hanlığı'nın ekili ve daha kalabalık olan kısmı güneyde ve batıda kumlu çöl, kuzeyde Aral Gölü ve doğuda Amuderya Nehri ile sınırlanan bir ada olarak kabul edilebilir. Bu bölgenin uzunluğu Pitnek'ten Kungrat'a[75] 120 *verst*[76] boyunca uzanır; Ürgenç'ten[77] Hive'ye kadar olan genişliği ise sadece 40 *verst*tir.[78] Zemin her yerde düzdür ve kumlu bir kilden oluşur; Amuderya'nın yatağı ise saf kilden oluşmaktadır. Sadece doğu ve batı sınırlarında oldukça büyük birkaç kumlu tepe yükselir ayrıca burada küçük arıklarla birbirine bağlanan uzun bir göl dizisi vardır. Bunların suyu iyidir ancak nadiren 500 *kulaç* (3.500 *fit*) uzunluğa ulaşır.

Amuderya'nın sağ yakası, büyük kayalık mağaralarla doludur. Burada Kıpçak şehrinin[79] karşısında, nehrin yakınında ünlü Altın Dağ[80] bulunur ancak dağ

---

[75] [Özbekistan'da bir şehir olan Kungrat; Kungrad, Kungurat, Konurat, Gonurat olarak da bilinmektedir.]

[76] [1,0668 kilometre uzunluğa karşılık gelen Rus uzunluk ölçü birimidir.]

[77] [Özbekistan'da bir şehir olan Ürgenç; Gürgenç olarak da bilinmektedir.]

[78] Murav'yev (bkz. Nikolaĭ Nikolaevich Murav'ev, *Voyage en Turcomanie et à Khiva, fait en 1819 et 1820,* Paris 1823, s. 232) "partie centrale de la Khivie"nin uzunluğunu kuzeyden güneye 180 *verst* ve genişliğini batıdan doğuya yaklaşık 150 *verst* olarak verir. Ve şöyle devam eder: "Ancak bütün fethedilen bölgeleri ve ayrıca onun siyasi nüfuzu altındaki ya da ticari bakımdan ona bağlı olan bölgeleri dahil edersek bu ülke oldukça büyüktür". Devletin gerçek büyüklüğünün kesin olarak belirtilemeyeceği kolaylıkla görülebilir.

[79] [Kıpçak olarak da bilinir, Özbekistanda Amuderya'nın kıyısında bulunur.]

[80] Daha önceki makalelerde (bkz. Georges de Meyendorf, *Voyage d'Orenbourg a Boukhara Fait En 1820,* y.y. 1826, s. 72; Theophil Friedrich Ehrmann, *Beiträge zur Länder-und Staatenkunde der Tartarei*, Weimar 1804, s. 58) burası Vaysılkara veya Vasilkara olarak adlandırılmış ve zirvelerinde bir zamanlar altın ve gümüşün çıkarıldığı derin madenler olduğunu belirtilmiştir. Bekiç zamanından beri ölüm tehdidi altında madenlerin içinde çalışmak, hatta onlara yaklaşmak bile yasaklanmıştır. (Burada açıkça, Büyük Çar Petro'nun Hive'ye gönderdiği ve diğer şeylerin yanı sıra müfrezeleriyle sözde altın madenlerini kullanmak için geldiği düşünülen talihsiz Knez Bekoviç kastedilmektedir. O ve tüm ekibi, bilindiği gibi Hive hanının emriyle öldürüldüler). [Aslen Kabardiyalı ve Çerkez asıllı olan Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in asıl ismi Devlet Giray Mirza'dır. Çar I. Petro'nun Türkistan bölgesine keşif amaçlı ilk gönderdiği kişidir. İlk olarak 1715 yılında Hazar Denizi bölgesinin ve Amuderya'nın eski havzasının haritasını çıkarmakla görevlendirilmiştir. 1717 yılında ise 4 bin kişilik ordu ile Hive Hanlığı'na doğru yola çıkmıştır. Ordunun bir kısmını Türkmen sahillerinde bırakan Bekoviç, Hive Han'ı Şirgazi Han'a haberci göndererek ticari antlaşmalar yapmak amacıyla Çar I. Petro'nun elçisi olarak geldiğini belirtmiştir. Bu durumdan şüphe duyan Şirgazi Han habercileri öldürmüştür. 24 bin kişilik bir ordu toplayan Hive Han'ı, Rus ordusuyla savaşmış ancak ağır kayıplar vermiştir. Bunun sonucunda geri çekilmek zorunda kalan han, en nihayetinde barış teklifinde bulunmuş ve teklifi olumlu karşılık bulmuştur. Ordusunu birkaç gruba bölerek hanlığa girmeyi kabul eden Bekoviç ve askerleri, Şirgazi Han tarafından öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nariman Hasanov, *Bir Rus Oryantalistin Gözünden Hive Hanlığı –Muhammed Rahim Han Dönemi-*, Hitabevi Yayınları, 2022, s. 69-77.]

korunmuyor ve anlaşılan Hiveliler dağda altın olmadığından tamamen emindirler. Amuderya Nehri kıyısında bodur çalılar yoğun yetişir ki her yıl kesilmeselerdi elbette daha da kalın çıkarlardı. Bunların arasında yabani güller ve 2 fit yüksekliğinde, çapı bir insan kalınlığında, birçok dalı, yuvarlak yaprakları ve sert bir gövdesi olan ve özel bir itibara sahip turanşı ağacı[81] yetişir. Bölgenin geri kalanında saksaul ağacı[82] yetişir. Gürlen yakınlarında ve nehrin aşağısında çok yoğun çalılar yetişir ve bunların aralarında da saksaul ağacı görülür. Amuderya tüm ülkeye iyi su sağlıyor. Nehir derin, geniş ve güçlü bir akıntıya sahiptir ancak akıntının hızı yavaş yavaş düşüyor ki, Kungrat'ın aşağı kısmında neredeyse algılanamıyor. Pitnek'in 150 *verst* yukarısında Amuderya'da kayıkların ancak düşük su seviyelerinde güçlükle geçebildiği kayalıklı akıntılar vardır ama buradan nehrin Aral Gölü ile birleştiği yere kadar başka hiçbir şey seyrüseferi engellemiyor. Karakalpaklar küçük kayıklarla Aral Gölü'ne balık tutmaya gidiyorlar.[83] Amuderya, yalnızca Kungrat'ın aşağı kısmında taşar ve esas olarak doğu kıyısını sular altında bırakır. Bu nedenle yalnızca bu alanlarda nehrin yukarı kısmında olmayan çayırlar bulunur.[84]

Suyu berrak ve lezzetli kılan en yüksek su seviyesi, genellikle Ekim ayının ilk günü[85] civarındadır ve bazen normal seviyenin 2,5 *kulaç* üzerinde bir yüksekliğe ulaşır. Bu zamanın dışında su bulanıktır. En düşük su seviyesi genellikle haziran ayının başında görülür ve bu zamanlarda Pitnek'in yukarısında nehirden karşıya atla geçilebilir. Yine de akıntı o kadar şiddetlidir ki koşulu bir at zar zor ayakta kalabilir.

Amuderya su bakımından bereketliyse ondan uzanan kanallar da suyla dolar. Tarlalar ve bahçeler yeterince sulanabilir ve iyi hasat alınır fakat su yeterli değil ise ülkede kıtlık olur. Örneğin 1804'te Hive sakinleri kuraklık ve müteakip mahsul kıtlığı nedeniyle yoksulluk çektiler. Bu yıla salgın hastalıklar da damgasını vurdu.

---

[81] [Turanşı, bozkırda yetişen bir bodur ağaç türüdür.]

[82] [Saksaul veya saksavul ağacı, gövdesi kalın ve çok sayıda dalları olan, 1-8 merte yüksekliğindeki çalı ve küçük ağaçlardır. Çölde yetişir, sıcağa dayanıklıdır. Türkmence "sazak" da denir.]

[83] Aral Gölü, adalar açısından zengindir ve bu adaların bazılarında yerleşim vardır. Bunlardan en büyüğü Tokmak-Ata'dır. Amuderya'nın ağzının karşısında olduğu varsayılır, ekili ve ormanlıdır. Uzunluğu 30 *verst*tir. Buraya Hiveliler genellikle burada defnedilmiş bir evliyanın mezarını ziyaret etmek için gelirler. Su seviyesi düştüğünde kıyıdan yaklaşık 20 *verst* açıkta bulunan adaya atla gidilebilir çünkü göl çok sığdır. Генерал-майор Генс, граф фон Хельмерсен

[84] [Bu paragraf eserin Almancasında olmayıp, Rusça nüshasından eklenmiştir.] bkz. G. Gelmersen, "Hiva v Nyneşnom Svoyem Sostoyanii", *Oteçestvennyye Zapiski*, no. 2, tom. 8, St.-Peterbug 1840, s. 98.

[85] Diğer kaynaklara göre, nisan veya mayıs başında.

Hanlığın tüm bölgesinde Amuderya'ya hiçbir su dökülmez fakat onun batı (sol) kıyısından Hudşa'nın 10 *verst* aşağısında, yaklaşık 5 *kulaç* derinlikte, 200 *kulaç* genişlikte ve oldukça hızlı olan Kara-Özek kolu çıkar. Buradan Karakalpakların kayık feribotları vardı. Bu kolun kaynağının 5 *verst* kuzeyinde İrnek Dağı (haritada Arnek) vardır, onun yanından Kungrat'tan 5 *verst* uzaklıkta bulunan At-Jul Gölü'ne akar ve oradan tekrar Amuderya'ya akar. Amuderya'nın birkaç yan kolu Kara-Özek'e dökülür ancak bunlar yapay değil, doğal yataklarında aktıkları için kanallarla karıştırılmamalıdır.[86]

4.1.1. Kanallar ve yollar[87]

Ülkenin ana kanalı şehrin hemen aşağısında nehirden batıya Hive'ye doğru yönlendirilen ve şehrin yanından yarım *verst* uzaklıkta akan **Han-yab [Han yap]** yani "Han'ın Kanalı"dır. Burada Ürgenç'e giden yolun geçtiği taştan yapılmış bir köprü vardır. Hive'nin aşağısında bu kanal üç kola ayrılır: ilki Hive' den 4 *verst* uzaklıktaki Sırçalı köyüne, oradan da kumların içinde İran sınırına kadar uzanan

[86] Amuderya, su seviyesi yüksek olduğunda beraberinde olağanüstü miktarda tamamıyla verimsiz koyu gri katı çamur taşır. Bu çamur, sık sık kanalları kısa bir sürede kalın bir tabaka şeklinde kaplar (muhtemelen çamur, taşıyıcı akan sudan artık süzülemez hâlde olduğu için). Bunlar temizlik sırasında ya kıyıya atılır ya da avluları yükseltmek ve evleri sel baskınından korumak için köylere getirilir. Hive Hanlığı sakinleri Amuderya'nın bir zamanlar Hazar Denizi'ne döküldüğüne kesinlikle inanırlar. Güya bu tür eski nehir yatakları Gazavat ve Şavat Kanalları ile Yarmış (daha küçük olanlardan biri) ve Kılıç Bay Kanalları arasında görülmüştü. Onlar batıya doğru uzanırlar ve ince bir kumla (nehir kumu?) dolmuşlardır. Amuderya ve kanallarda su seviyesi yüksek olduğunda fazla su bu terk edilmiş nehir yataklarına yönlendirilir. Amuderya yüksek olduğunda olağanüstü döküntü taşıyan, su bakımından zengin bir nehirdir. Bu döküntü muhtemelen nehrin ağzına taşınıyor ve burada hızlı bir şekilde kuma dönüşerek deltanın büyümesine neden oluyor. Son derece sığ taban ve nehrin ağzındaki büyük düz adalar da birçok nehirde daha büyük veya daha küçük ölçekte gözlemlenebilen bu türden tanıdık fenomenlere işaret etmektedir. Amuderya yalnızca ağızda değil, aynı zamanda aşağı akımlarında da döküntü biriktirir ve bu şekilde kendi yatağını yavaş yavaş yükseltir. Amuderya yapısındaki tüm nehirler, düz araziden akarken söz konusu nedenden dolayı sık sık yatak değiştirme eğilimindedirler. Bu tür değişikliklerin Hive Nehriyle de gerçekleştiğine şüphe yoktur. Hive sakinleri Ürgenç'in yıkılmasını kıyısında bulunduğu Amuderya'nın kolunun kumla kaplanıp suyunu kaybetmesine bağlıyorlar. Amuderya'nın önceki seyirleriyle ilgili tüm bilgiler kusurludur ancak son zamanlarda yapıldığı gibi eski seyri reddetmek için yeterli bir neden yoktur. Hive ile Hazar Denizi arasında, Amuderya'nın eski yatağını belirleyen olukların yakınında, Balkan Körfezi'nin yaklaşık 300 *verst* doğusunda tuğladan yapılmış su kemerleri, kaleler ve binaların kalıntıları olduğu konusunda birçok Hive'li ve geri dönen Rusların verdiği bilgiler örtüşmektedir. Daha ayrıntılı tasvir edilmesini arzu ettiğimiz bu kalıntılar susuz kalınca ıssız kalan ve bir zamanlar oldukça gelişmiş bir ülkenin varlığına işaret etmektedir. Amuderya'nın eski rotası muhtemelen yok olan şehirlerin varlığı için gerekli temel koşuldu.

[87] Murav'yev (ve diğer yukarıda adı geçenler, s. 242) ülkenin ana kanalını Güyüktam olarak adlandırıyor. Muray'yev'a a.g.e., en güneydeki Boz-gemen, ortadaki Aksaray ve en kuzeydeki Daşavuz'dur. O, Boz-gemen'in güneyinde Kizarist Kanalı (muhtemelen Hezaresp Kanalı) ve Daş-avuz'un kuzeyinde Arna Kanalı'nın varlığını da bildirir.

Sırçalı-yar Göllerine akar. İkinci kol Taş-ayak köyüne gider ve Say köyünün yakınındaki kumlarda kaybolan Say Göllerinde son bulur. Üçüncü kol Kiyet köyünün yanından geçerek yukarıda adı geçen göllere dökülür.

8 *kulaç* genişliğinde ve 2,5 *kulaç* derinliğinde olan Han-yab Kanalı'ndan Hanka ve Hive arasında su seviyesi yükseldiğinde şiddetli akıntıya karşı halatlarla büyük güçlükle çekilen büyük kayıklar çalışır. Bu kanalın Amuderya'dan ayrıldığı yerde bir baraj ve bir savak yapılmıştır. Hanka halkı vergilerden muaftır ancak buna karşılık su seviyesi yükseldiğinde daha alçakta bulunan köyleri su taşkınlarından korumak için masrafları kendileri karşılamak suretiyle bu baraj ve savağın bakımını sağlamak zorundadırlar.

Gazavat Kanalı, Ürgenç'in 5 *verst* yukarısındaki nehirden yönlendirilir, Koş-Köpür üzerinden Gazavat ve İlgeldi' ye gider ve Yomut Türkmenlerinin yaşadığı göllerde kaybolur. Şimdilerde bu göllerden ağırlıklı olarak Türkmenlerin yaşadığı Köne-Ürgenç'e (Eski Ürgenç) bir kanal yönlendiriliyor. Gazavat Kanalı oldukça büyüktür: 12 *kulaç* genişliğinde, 4 *kulaç* derinliğinde ve güçlü bir akıntıya sahiptir. Tuz yüklü büyük kayıklar onunla Gazavat'a gider. Üçüncü kanal **Şavat Kanalı**'dır. Kanalın Amuderya'dan çıkışında bir baraj yapılmıştır ve bu kanal Ürgenç'in yaklaşık 3 *verst* yukarısındadır. Şavat ve Ambar şehirlerini geçerek sonunda Gazavat Kanalı ile aynı göllere dökülür ayrıca büyük bir eğime sahiptir ve genişliği neredeyse Gazavat Kanalıyla aynıdır fakat kayıklar onun üzerinde Şavat'a kadar gidebilir çünkü daha aşağıda gemi yolculuğu köprüler tarafından engellenir.

Hezarasp (Azarıs) Kanalı, aynı adı taşıyan köyden 5 *verst* uzaklıkta bulunur ve sularını Yanarık'tan alarak Astana köyünü geçerek göllere akar. Sadece 7 *kulaç* genişliğinde, 2 *kulaç* derinliğindedir ve Yanarık'a kadar kayıklarla gidilebilir.

Pitnek kasabasının 0,5 *verst* aşağısında Amuderya'dan çıkan Pitnek Kanalı, 50 *verst* boyunca çeşitli yerleşim yerlerini geçtikten sonra aynı şekilde göllere dökülür. Akıntısı yavaştır, genişliği ve derinliği ise önceki kanallardan daha azdır.

Yengi-yab adıyla bilinen **Maycıngıl Kanalı** ilk olarak 1825 yılında kazılmıştır. Ürgenç'in 10 *verst* aşağısından başlar, birçok köyün yanından yavaş yavaş akar ve 35 *verst* sonra göllere dökülür.

Bu ana kanalların yanı sıra çok sayıda daha küçük kanallar vardır ve bu kanalların her birinden tarlalara ve bahçelere arklar yönlendirilir ayrıca nehrin sağ kıyısında da Mayhar, İnak ve Eltezer Han Kanalları gibi kanallar vardır. Bu nedenle doğudaki bazı yerlerde hanlığın ekili kısmının Amuderya ile sınırlı kalmayıp onun ötesine de uzandığı görülmektedir. Nehrin sağ kısmındaki kanallar biraz daha derin kazılmıştır çünkü nehrin doğusunda zemin yüksektir, batısında ise alçaktır. Kanallar ve arıklar genellikle her alleler (iki tarafı ağaçlarla kaplı yol) çevrilidir. Bu alleler özenle korunur ve ağaçları bazen kereste olarak kullanılır.

Kanallar her yıl temizlenir, özellikle barajların bulunduğu kanallar savaklarla kapatılır. Bunların olmadığı yerlerde suyun aşağı akabilmesi için temizlik çalışması sırasında inşa edilir. Kanalların akışı hakkında söylenenler sadece su seviyesinin yüksek olduğu zamanlar için geçerlidir çünkü bu zamanın dışında su sığdır ve hızı da yavaştır. Yamaçlarına eğim verilir ancak ne yamaçlar ne de daha yüksek kıyılar sağlamlaştırılır.

Kanalları temizlemek için olduğu kadar kazmak için de bu suyu kullanan tüm toprak sahipleri işçiler sağlamak zorundadır. İşçi sayısı mülkün büyüklüğüne bağlıdır. Hive Kanalı'nı temizlemek için ülkenin dört bir yanından işçiler getirilir ve bu nedenle iş üç günde tamamlanırken, diğer kanallarda genellikle tam bir ay sürer. İşçilerden beklenen büyük emek ve sürekli çamurda durmak zorunda kalmaları birçoğunun hayatına mal oluyor. Gözcüler onları zalimce döverler ve üstüne üstlük para vermeye zorlarlar. Bu zor iş yalnızca talihsiz esirler tarafından yerine getirilir. Köleleri olmayan kişi azatlı köleler tutar. Toprak sahibi temizleme çalışması için işçi göndermezse kanalı kullanma hakkını kaybeder. Kungrat'ın yaklaşık 70 *verst* aşağısında, Aral Gölü'nün yakınında genişliği yaklaşık 10 *kulaç* ve derinliği 3 *kulaç* susuz bir arık bulunmaktadır. Karakalpakların anlattıklarına göre bu arık Hazar Denizi'ne kadar uzanır. Dik yamaçları vardır, topraktan yapılmış ve otlarla kaplı bir bent ile son bulur.

Yollar. Tüm ülkede yapılı yollar yoktur, onlar sadece çok *arba*'nın (iki tekerlekli at arabası) gidip geldiği yerlerde vardır. Yollar, Rus yollarına benzer: sadece binicilerin kullandığı dar yollar görülür. İlkbaharda toprak genellikle o kadar yumuşar ki bazı bölgelerde at arabaları güçlükle ilerleyebilir fakat çoğu zaman atla gezdikleri için derin çamur oluşmaz. Şehirlerde yollar çok çamurlaşır ve bu nedenle Hive'de yolların üzerine kum dökülür. Ülkenin büyük bölümünü işgal eden tarlalar arıklarla çevrilidir. Bu nedenle arığı doldurmak için yanına bir kürek almadıkça ve tarlanın etrafından dolaşmadıkça yolun kötü bir kısmından kaçınmak çoğu zaman imkânsızdır. Yazın at arabaları her yöne daha iyi yol alırlar.

En önemli yollarda kanalların üzerinde köprüler vardır ve bakımı komşu köyler tarafından yapılmaktadır. Hive köprüsü hariç hepsi ahşaptandır. 1815'te Hive'nin kuzey kapısının önüne Han Kanalı'nın üzerine tuğladan tonozlu bir köprü inşa edilmiştir. Kât-tabak'tan Pernahos'a giden yolda İnak Köprüsü denilen ahşap bir köprü Han Kanalı'nın üzerinden geçer. Büyük kanalların üzerinden geçen tüm köprüler, su seviyesi yükseldiğinde beş günlüğüne kaldırılır.

Gazavat Kanalı'nın çeşitli noktaları üzerinde dört, Şavat Kanalı üzerinde beş ahşap köprü bulunmaktadır. Köylerin yakınındaki daha küçük kanalların üzerine, kütüklerin üzerine tahtalar döşenerek köprüler yapılmıştır. Taşkın sırasında destekler üzerinde yatan köprülerin üst kısmı sökülür. Amuderya'yı geçmek için iyi kayıklar kullanılır. En iyileri han ve ülkenin nüfuzlu kişilerine aittir. Bir kayığa 16 adede kadar deve konulabilir ve sakin havalarda daha fazla yük koyarlar. Buhara'ya yönelik bir sefer sırasında bu kayıklar erzak taşımak için kullanılır ve her birinin üzerine ekmek pişirmek için fırın yapılır. Bu kayıklara takılan kalaslar sadece bir *kulaç* uzunluğundadır ve demir ile birleştirilmiştir. Arasındaki delikler üstüpü ile kapatılır ve kaynamış bitkisel yağ ile yağlanır. Ülkenin tamamından bunun gibi 1000'e yakın kayık toplanabilir ve bir sefer sırasında tüm ülke halkı kendi kayıklarını vermek zorundadırlar.

Hive'ye giden kervan yolu üzerinde, Köne Ürgenç'in yaklaşık 40 *verst* güneyinde Aycumur Dağı yakınlarında bir bataklık vardır. Üzerinden develerin geçebilmeleri için üzerine topraktan bent yapılmıştı fakat bölge alçakta olduğu için bazen

Amuderya tarafından sel baskınına maruz kalır. Bendin batısında küçük bir göl ve ekili alan bulunur ancak bent ve nehir arasındaki alanın tamamı genellikle sular altında kalır ve biriken alüvyon nedeniyle verimsizdir. Bu vadi develerin geçemeyeceği bir dağda son bulur, bu nedenle bendin yapılması gerekli görülmüştür.

4.1.2. Şehirler

Yüzey yapısı ve hidrografisini anlattığımız Hive Hanlığı'nda Kovyrzin'in[88] ayrıntılı raporlarında sayısını 75 olarak gösterdiği ve tasvir ettiği çeşitli büyüklükte çok sayıda yerleşim yeri vardır.

1. Ülkenin başkenti ve hanın idari merkezi olan **Hive şehri,** Ürgenç'ten 45 *verst*, Amuderya'dan 50 *verst* mesafede ve batı sınırında Kungrat'tan 95 *verst* uzaklıkta Han Kanalı'nın kıyısındadır. Şehir alçaktadır, çoğu yıkılmış olan duvarlarla çevrilidir. Şehrin içinde 700, dışında da 1500 ev vardır. Toprağı verimli olduğu için çevresinde çok sayıda bahçe vardır. Hanın tüm diğer binalar gibi kerpiçten inşa edilmiş sarayı taş bir tepe üzerindedir ve kesinlikle en sefil hükümdar konutlarından biridir. Oraya ilk olarak 1826 yılında Rus köleler tarafından bütün şehri hayrete düşüren iki adet cam pencere yapılmıştır. Hive'de az sayıda tuğladan bina vardır yani üç cami, bir okul ve bir de kervansaray. Bu camiler eski yapılar olup, içlerindeki en görkemli olanı kil bir duvar ve sıradan bir ev gibi çatısız kil bir tavana sahiptir. Duvarlar dıştan beyaz kil ile boyanmış ve içeride yukarısı kabartmalarla süslenmiştir. Bu caminin yanına yakın zamanda sırlı tuğladan 10 *kulaç* yüksekliğinde bir minare inşa edilmiştir. Kalan camilerin minareleri yoktur. Pehlivan-Ata Camisi tuğladan, sıvalı ve yeşil renkle boyanmıştır, altın

[88] 1826'da Hive'den Orenburg'a kaçmayı başaran bir Astrahan tüccarıdır. Birkaç yıl önce Hazar Denizi'nde balık tutarken Türkmenler tarafından esir alınmış ve Hive'ye köle olarak satılmıştır. İlk başta diğer kölelerin kaderini paylaşan Kovyrzin, kısa bir süre sonra yetenekleri sayesinde hanın tahsildarı makamına erişerek ona refakat etme şansına sahip olmuştur. Mükemmel bir hafızaya sahip olması Kovyrzin'e bu küçük devlet hakkında ayrıntılı ve kesin bilgiler toplamasını sağlamıştır (G. Gelmersen, "Hiva v Nyneşnom Svoyem Sostoyanii", *Oteçestvennyye Zapiski*, no. 2, tom. 8, St.-Peterburg 1840, s. 96-97.

yaldızlı yuvarlak bir kubbeye sahiptir. Camide bazı kutsal emanetler muhafaza edilir ve yalnızca *işan*[89] (imam) ve han tarafından ziyaret edilebilir.

Kervansaray kemerli ve tuğladan inşa edilmiştir. İlk ustası 1822'de Kazaklar[90] tarafından kaçırılan ve Hive'ye satılan Ostrovnoy Stanitsası'ndan [Kasabası] bir Kozak[91] olan İvan Zaytsev idi.

Muhammed Emin İnak zamanında Hive şehrinde yine kabartmalarla süslenmiş tuğla bir okul yapılmıştır. Bunların dışında ülkenin tamamında taştan yapılmış bina yoktur. Şehrin sokakları diğer tüm şehirlerde olduğu gibi yamuk ve o kadar dardır ki yüklü bir deve yardım almadan [müdahalesiz] geçemez. Şehrin halkı farklı milletlere aittir ve çoğunlukla ticaretle uğraşır. Şehirde asayiş ve düzeni sağlamak için bazı önlemler alınmışsa da bunların pek işe yaramadığı görülüyor. Örneğin, kapıda muhafızlar vardır ancak çalınan atlar engelsiz bir şekilde yıkık duvarlardan geçirilir.

2. **Hezarasp [Hazarasp]**,[92] Hive'nin yaklaşık 33 *verst* güneydoğusunda bir tepenin üzerinde yer alan ve güçlü bir kil duvarla çevrili yaklaşık 600 evden oluşan bir şehirdir. Şu anki hanın kardeşi Rahman-Kuli Töre[93] o sıralarda orada yaşıyordu. Şehrin sakinleri Özbekler, Sartlar ve kısmen de azatlı Farslı kölelerdir. Ticaret yaparlar ve Buhara, İran ve Rusya'ya kervan gönderirler.

---

[89] İşan, hocalar ve mübarek kişiler için kullanılan saygılı bir hitap şeklidir. Bkz. Alexander Burnes, *Reisen in Indien und Buchara*, c. I, Stuttgard und Tübingen 1835, s. 275.

[90] [1917 devrimine değin "Kazaki, Kazatski, Kazatskaya Orda" sonrasında ise Kırgız-Kaysaklar ve Kırgızlar olarak yanlış isimlendirilmiştir. Kırgız ve Kazaklar birbirinden ayrı kavimlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Doğan, "Kazak Adının Menşei, Kazak Halkının ve Hanlığı'nın Oluşumu ve Faaliyetleri (XVI, Yüzyıla Kadar)", *BELLEK/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi,* cilt: 1, sayı: 1, Aralık 2019, s. 18; A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi,* Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 37.]

[91] [Rus Kazaklarını, Türk Kazaklarından ayırt edebilmek için Türk literatüründe "Kossak" veya "Kozak" olarak kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Doğan, "Kazak Adının Menşei, Kazak Halkının ve Hanlığı'nın Oluşumu ve Faaliyetleri (XVI, Yüzyıla Kadar)", *BELLEK/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi,* cilt: 1, sayı: 1, Aralık 2019, s. 18.]

[92] Ehrmann a.g.e., s. 51, Azaris; Murav'yev a.g.e., s. 242 Kizarist.

[93] Töre, veliaht prensin unvanıdır. [Töreler, Kazak soyağacında Cengiz Han neslinden olarak bilinirler. Kazak cüzlerine dâhil değillerdir ve asilzadeler olarak kabul edilirler. Bkz. Gulnar Kozgambayeva, Meruyert Yegizbaeva, Akzhamal Urazbayeva, "Kazak Kültüründe "Yedi Ata" Kavramı ve Yedi Kuşağa Kadar Evliliğin Yasaklanması Geleneği", *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, cilt: 17, sayı: 129, Bahar 2021, s. 53]

3. **Ürgenç**'te yaklaşık 500 ev vardır, duvarla çevrilidir ve Amuderya'dan 3 *verst* uzakta o kadar alçak bir noktada yer alır ki şehrin bir kısmı sık sık sular altında kalır. Bölgede çok sayıda bahçe vardır, toprak iyi ve pahalıdır. Şehirde hepsi istisnasız ticaretle uğraşan Özbekler, Sartlar ve azatlı Farslar yaşıyorlar. Eskiden ülkenin en önemli ticaret merkeziydi ancak kervansarayı Hive'de yeni bir tanesi inşa edildiğinden beri boştur.

4. Hive'nin 47 *verst* doğusundaki küçük bir yerleşim yeri olan **Dürmen**, genellikle Yaman Uygur (kötü Uygur) olarak adlandırılan Uygurların yaşadığı yerdir. 1809 yılı civarında Hive Hanlığı'nda yaşayan tüm Uygurlar ayaklandılar, bunun için ağır bir şekilde cezalandırıldılar: birçoğu, özellikle de nüfuzlu kişiler öldürüldüler. Hazar Denizi yakınındaki Göklen Türkmenlerinin eski reisi olan Sultan Han, Uygurların başına getirildi. Uygurlar ona vergi ödüyorlar, angarya hizmet ediyorlar ve gelirlerini hanla da paylaşıyorlar. Onlar Türkçe konuşuyorlar, Özbekler gibi giyiniyorlar; kaba, zalim bir karaktere sahiptirler ve bir zamanlar vahşi haydutlardı. Artık ticaretle uğraşmalarına izin verilmediği için ziraat ile geçiniyorlar. Aşırı derecede kavgacı oldukları için şehirlerini dahi terk etmelerine izin verilmiyor. Savaşta sadece az sayıda Uygur kullanılıyor. Şehrin bahçeleri yoktur. Yakınlarında cıngıl [ılgın],[94] küçük meyveleri olan yabani iğde yetişir. Dürmen yakınlarında da Uygurların yaşadığı Uygur kasabası vardır. Önceki Han Muhammed-Rahim'in emri ile bu yerleşim yerinin çevre duvarı yerle bir edilmiş ve tekrar yapılmasına izin verilmiyor.

5. Amuderya'da küçük bir yer olan **Yumru**, yakınında oldukça yüksek ve konik kalıplı şeker şeklinde aynı adı taşıyan dağın bulunmasıyla dikkat çeker. Dağ, ufak taşlar ve kilden oluşmaktadır ve insan eliyle yapıldığını düşündürmektedir.

[94] [Ilgın ağacı olarak bilinmektedir. Bu bitki türü Ilgıngiller ailesine mensuptur. Genellikle 1-1,5 metre boylarına sahiptir. Çorak, yarı kurak, tuzlu kıyı gibi bölgelerde sık görülür.]

6. **Karatal [Kara Tal]**'da hanın kayıklarıyla Amuderya üzerinden geçişi sağlayan Özbekler yaşarlar. Onlar doğrudan vergi ödemezler ancak hana tuz tedarik ederler ve geçiş ve tuz ile kereste ticaretinden elde edilen geliri elde etme izni için askerlik hizmetini yerine getirirler. Tuz yukarıdan aşağı ancak odun Karatal'ın akış yukarısına taşınır ve satılır.

7. **Hüzenli**, hanlığın kuzeyinde ve Amuderya'nın yakınında bulunan önemli bir kasabadır. Sakinleri tarım ve ticaretle uğraşırlar. Orada her hafta Kazakların ve Türkmenlerin toplandığı bir pazar kurulur.

8. **Kungrat [Kungurat, Gonurat]**, nehrin yakınında bulunuyor: nehrin Aral Gölü'ne dökülen ağzının 80 *verst* yukarısında sürekli sular altında kalan bir ovadadır. Çevre duvarlarını sel suları yıkmıştır ve şehir şu anda civar bölgelerde çadırlarda yaşayıp, çiftçilik, balıkçılık ve avcılıkla uğraşan eski sakinleri olan Özbekler tarafından terk edilmiştir. Zengin meralar, çok sayıda hayvan beslemelerine imkân sağlar. Bunun için otları tırpanla biçerek kış için saman hazırlıyorlar. Hüzenli'den Kungrat'a kadar olan tüm arazi içinde çok sayıda kara orman tavuğu bulunan çalılarla kaplıdır. Kungrat'ta hanın köleleri ve yöneticilerinin yaşadıkları oldukça büyük bir evi vardır.

9. **Şavat [Şabat]**,[95] Özbeklerin yaşadığı ve sağlam bir duvarla çevrili olan şehirdir. Şehir, nehrin 17 *verst* batısında hanın kuzeni olan Allah-Kuli'nin ikamet ettiği yerdir. Şavat ve İlgeldi arasında Amuderya'nın eski yatağına işaret eden birçok göl var.

10. Hive'nin kuzeydoğusunda bulunan **Hayrabat**'ta, Hive'de top döken ve para darbeden Farslar ve Buharalı Tacikler yaşarlar.

11. **Taş-ayak [Taşayak, Daşayak]**, şu anda sadece 150 evden oluşan eski bir şehirdir ancak bir kısmı çöl kumlarıyla kaplanmadan önce daha büyüktü. Duvarı o kadar kum basmış ki neredeyse hiç görülemez. Hive'ye çok

[95] Ehrmann a.g.e., Şabat; Murav'yev a.g.e., Hevat.

yakındır. Aynı bölgede bulunan Sırçalı, kumların etkisiyle çölleşmekten bir göl sayesinde korunmuştur.

12. Han Kanalı'nın güneyinde yer alan **Alaca**, Özbeklerin burada yaptığı tütün yetiştiriciliği ile ünlüdür.

13. **Gürcü**,[96] iddiaya göre aynı isimde bir halk tarafından kurulmuş ve Kıpçak yakınlarında bulunmaktadır. Yaklaşık 60 yıl önce kurucuları tarafından terk edilmiş ve şimdi burada Özbekler, Uygurlar ve Sartlar yaşıyorlar.

14. 500 haneli **Teke**, Gazavat'ın 20 *verst* kuzeybatısında kumlu bölgenin yakınında ve Merv'den göç eden Teke Türkmenlerinin yaşadığı bir yerdir. Onlar çiftçilikle uğraşırlar ve savaşa asker gönderirler. Yomut'ta da aynı şekilde tarımla uğraşan ve askerlik hizmeti veren Yomut Türkmenleri yaşıyorlar. Tarlaları genellikle çöl kumları basarlar.

15. **Köne Ürgenç** -Eski Ürgenç- **[Köhne Ürgenç]**: Bu çok eski şehirden geriye kalan tek şey yanında bir Müslüman dervişin mezarının bulunduğu ve yaşlı bir şeyhin yaşadığı duvar parçaları ve 5 *kulaç* yüksekliğinde bir tuğla sütunun enkazıdır. Türkmenler ise yakınlarda keçe çadırlarda yaşıyorlar.

16. Amuderya'nın yukarısındaki son kasaba olan **Pitnek [Ptnak]**, Hive'den 48 *verst* ve nehirden[97] yarım *verst* uzaklıktadır. Şehrin etrafı duvarla çevrili değildir. Yaklaşık 100 evi var ve burada tarım ile şehirden 30 *verst* uzakta çıkardıkları tuz satışıyla geçimlerini sağlayan Özbekler ve Sartlar yaşıyorlar. Kasaba, Pitnek Kanalı'nın sol veya güney kıyısında güzel bir yerde yer almaktadır.

17. **Hanka**,[98] Hive'den 50, Ürgenç'ten 8, Şavat'tan 35 ve nehirden bir *verst* uzaklıkta bir kanal kıyısında bulunmaktadır. Kötü bir duvarla çevrilidir ve

[96] Gürcü, Gürcü milletinden anlamına gelir.
[97] Nehir veya ırmaktan her zaman Amuderya'yı anlamak gerekir.
[98] Ehrmann a.g.e., s. 50, Hanka, Hive'den 50 *verst* uzaklıktadır.

350 evi var. Sakinleri çoğunlukla Özbeklerdir. Sartlar ve azatlı Farslar burada çok azdır. Zenginleri ticaretle, fakirleri ise tarımla uğraşırlar.

18. Hanka ve Ürgenç arasındaki **Karamasi**, Amuderya'dan Şavat Kanalı'na giden ve aynı adı taşıyan kanalın kıyısında bulunur. Şavat Kanalıyla Ürgenç'in 100 *kulaç* aşağısında birleşir. Kasabada 200 ev vardır. Etrafı yıkık bir duvarla çevrili ve burada çoğunlukla tarımla uğraşan Özbekler, Sartlar ve azatlı Fars köleler yaşarlar. Bahçeleri çok azdır. Toprağı kötüdür çünkü Amuderya, zaman zaman şehri ve çevresini sular altında bırakır ve geride toprağı verimsiz hâle getiren ince bir balçık kalır. Bu nedenle bölge sakinleri genellikle balıkçılıkla geçinmek zorunda kalırlar. Sokaklardaki suyun bazen 3 santim yükseldiğini söylüyorlar.

19. **Uygur** ya da **Yaman Uygur**, nehrin yukarısında Dürmen'den 6 *verst*, nehirden 1,5 *verst* uzaklıkta ve Dürmen Kanalı'nın kıyısındadır. Kasaba biraz alçakta yer almaktadır ancak sel baskınına uğramaz. Muhammed Rahim Han'ın emriyle çevre duvarı yıkılmış ve tekrar inşa edilmesine izin verilmiyor. 120 ev bulunur. Sakinleri olan Uygurlar çiftçilikle uğraşırlar ve Dürmen sakinleri ile aynı koşullar altında yaşıyorlar.

20. **Gürlen**,[99] nehrin aşağısında Uygur'un 10 *verst* kuzeyinde, Gürlen'den 10 *verst* sonra biten Amuderya'dan çıkan bir kanalın kıyısında yer almaktadır. Kasaba alçak konumuna rağmen sular altında kalmaz, kötü bir duvarla çevrilidir. Burada çiftçilik ve ticaretle uğraşan Özbekler ile azatlı Farslar yaşıyorlar. Toprağı verimli, şehrin çevresinde çok sayıda bahçeler vardır, bazıları hakikaten çok iyidir.

21. **Kıpçak**,[100] nehrin aşağısında Karatal'dan 8 *verst* mesafededir. 200 haneli, nehir seviyesinden 5 *kulaç* yükselen bir tepede, nehre çok yakın ve tüm ülkenin en yüksek noktasındadır. Çevre duvarı harap olmuş ve arazi yüksek konumundan dolayı sulanması zor olduğu için verimsizdir. Sakinleri olan

[99] Ehrmann a.g.e., s. 47, Gürlen, Mangıt'tan 20 *verst* mesafededir.
[100] Muhtemelen Ehrmann'ın Kopçak dediği yerle aynı yerdir. Bkz. Ehrmann, a.g.e., s. 45.

Özbeklerin bahçeleri yok ve çok az tarım yapıyorlar, çoğunlukla balıkçılık yaparak geçiniyorlar ayrıca kendi kayıklarıyla nehirden geçişi sağlıyorlar ve vergi ödüyorlar.

22. **Mangıt**,[101] nehrin aşağısında Kıpçak'tan 8 *verst*, Hive'den 55 *verst* uzaklıkta ve oldukça yüksekte bulunmaktadır. 150 hanesi ve yıkık bir duvarı var. Toprağı pek verimli değildir, bu yüzden bahçeleri yoktur. Kasabada yaşayan Özbekler çiftçilik ve balıkçılıkla uğraşıyorlar.

23. **Kızıl-hoca [Kızıl Hoca, Gızıl Hoca]**,[102] Mangıt'tan 8 *verst*, nehrin 3 *verst* batısında nehrin eski yatağının yakınında alçakta yer almaktadır. Bundan dolayı şehrin çevresi sular altında kalıyor. Çevre duvarı yıkılmış, toprağı verimlidir.

24. **Devlet Karagöz**, 1817'de Kızıl-hoca'nın 20 *verst* güneyinde ve Amuderya'dan 12 *verst* uzaklıkta sular altında kalmayan bir ovada inşa edilmiştir. Yaz aylarında sakinleri olan Özbekler tarlalarında çadırlarda kalıyorlar. Burada toprak çok verimlidir ve han için etrafı duvarla çevrili bir bahçe yapılmıştır.

25. Amuderya'dan 5 *verst* uzaklıkta olan **Kara-hoca**, nehirden çıkan küçük bir kanalın kıyısında, selden zarar gören ve bu yüzden toprağı verimli olmayan alçak bir bölgede yer almaktadır. Çevre duvarı yalnızca kuzey cephede muhafaza edilmiştir. Sakinleri genellikle balıkçılıkla geçiniyorlar.

26. 200 haneli **Kutlu-Murat İnak**, hanın kardeşi Muhammed Rahim tarafından yaptırılmış ve onun adıyla isimlendirilmiştir. Bu yer yüksekte değil, Gazavat Kanalı'ndan çıkan bir kanalın kıyısındadır. Hüzenli'nin 6 *verst* batısında ve Amuderya'dan 12 *verst* uzaklıktadır. Kırgızlar [Kazaklar] ve Türkmenlerden korunmak için etrafı duvarla çevrilmiştir. Sakinleri Özbekler ve Karakalpaklardır ve tarımla geçinirler.

[101] Ehrmann a.g.e., s. 45, Mangut ve Manhuf.
[102] Aynı yerde Kızım-Hoca ve Kızıl-Hoca güya Manhuf'tan 30 *verst* uzaklıktadır.

27. **Kılıç Bay [Kılıçbay]**, azatlı bir Farslı tarafından inşa edilmiş ve onun adını almıştır. Bu kasaba, Ürgenç'in yukarısında nehirden ayrılan bir kanalın kıyısında bulunuyor. Burada Özbekler ile Karakalpaklar yaşıyorlar.

28. **Taş-havuz [Daşhovuz, Daşoğuz, Taşauz, Taşavuz]**, 1822 yılında inşa edilmiş ve 300 hanelidir. Oldukça yüksekte, Şavat'tan ayrılan bir kanalın kıyısında bulunuyor. Henüz çevre duvarı bulunmamaktadır. Bu kasaba adını hana ait olan, taşlarla örülmüş bir göletten (havuz) almıştır. Toprağı verimlidir ve sakinleri olan Özbekler, Türkmenler ve Karakalpaklar tarafından tarım ve bahçecilik için kullanılmaktadır. Hanın bahçesi de dahil olmak üzere burada 5 bahçe vardır.

29. **Torpak Kala**, Taş-havuz'dan 8 *verst* uzaklıkta, duvarları yıkık eski bir kasabadır. Oldukça yüksektedir ve Dürmen'de olduğu gibi gibi tarımla uğraşan ancak bahçeleri olmayan Uygurlar yaşarlar. Toprağı kum ve gübre karışımı ile ıslah ederler.

30. **Ambar [Anber]**, Torpak-kala'nın 5 *verst* güney-doğusundadır. Alçak bir yerdedir ve yıkık bir çevre duvarı vardır. Burada Özbekler yaşarlar.

31. **Malcıngıl [Mal-cengel]**, Ambar'ın 7 *verst* doğusundadır. İyi bir çevre duvarıyla çevrilidir ve alçakta yer alır. Burada görülen tek bahçe hana aittir.

32. **Kıtay**, kısa bir zaman önce Muhammed Rahim Han tarafından kurulmuştur. Malcıngıl'ın 6 *verst* kuzeyinde, oldukça alçakta yer alır ve iyi bir çevre duvarı vardır. Tek bahçe hanın mülküdür.

33. **Çagatay**, Kıtay'ın 10 *verst* güney-batısında, Şavat Kanalı kıyısında, çok yüksek olmayan bir noktada bulunmaktadır. Çevre duvarı harap bir şekildedir.

34. **İlgeldi**,[103] İyi bir duvarla Şavat Kanalı kıyısında, Şavat'ın 12 *verst* batısında, nehirden 30 *verst* uzaklıkta yer almaktadır. Murav'yev'in burada bulunduğu zamandan sonra bu yer çok gelişmiş ve tahminen 70 ev daha büyümüştür. Burada oturan Özbekler, *hoceş-mehrem*'in[104] arazisinde çalışırlar ve gelirlerinin üçte birini ona vergi olarak verirler.

35. **Gazavat [Gazabat]**, İlgeldi'den 1 *verst* uzaklıkta, Gazavat Kanalı'nın karşısında alçakta yer alır ve kısmen yıkılmış duvarla çevrilidir. Sakinleri ticaret ve tarımla uğraşan azatlı Farslılardır.

36. **Özbek-yab [Özbek Yap]**'ta çiftçi Özbekler ve Farslılar yaşarlar. Gazavat Kanalı'nın aşağısında aynı adı taşıyan kasabadan 2 *verst* uzaklıkta yer almaktadır.

37. **Burlak**, Özbek-yab'ın 5 *verst* güneyinde Gazavat Kanalı kıyısında yer almaktadır. Kötü bir duvarı var, bahçeleri yok ve Farslılar yaşarlar.

38. **Koşköpür [Goşköprü, Koşköprü]**, Burlak'ın 4 *verst* doğusunda Gazavat Kanalı'nın biraz yukarısında yer alır. Çevre duvarı yıkılmış, toprağı vasattır. Buranın sakinleri olan Farslıların birkaç bahçesi var, çiftçilik ve askerlik yaparlar.

39. **Karaman [Garaman]**, Ürgenç istikametinde Koşköpür'den 16 *verst* uzaklıkta alçak bir yerde bulunmaktadır. Yıkık bir duvarla çevrilidir. Özbekler ve Farslılar biraz bahçecilik ve çiftçilik yaparlar.

40. **Bekabat**, Karaman'ın 12 *verst* doğusunda kumlu bir arazide, alçakta bulunmaktadır. Duvarı yıkık bir hâldedir. Bekabat ile Ürgenç arasından Şavat Kanalı akar. Sakinleri Özbekler ve tarımla geçinirler.

---

[103] Murav'yev a.g.e., İlgeldi.

[104] Murav'yev a.g.e., s. 124, bu yetkiliye *Hocah-mergem* derler (Fransızca telaffuz ile). [*Hoceş-mehrem,* günümüz tabiriyle gümrük bakanı ve danışman olarak bilinmektedir. Bkz. Hasanov, a.g.e., s. 150; Murat Özkan, *Hive Hanlığı (1511-1920)*, Selenge Yayınları, 2022, s. 109].

41. **Hanabat**, Amuderya'dan 35 *verst* uzaklıkta, Gazavat Kanalı'nın kıyısında, alçak bir yerde bulunmaktadır. Burada kumun içinde bulunan göller (göletler) bazen tarlaları sular altında bırakır ve böylece tarlalar verimsiz çamurla kaplanmış olur. Buna rağmen burada yaşayan Farslılar tarımla uğraşıyorlar.

42. **Güyük-tam [Köyük Tam, Göyük Tam]**, kötü bir duvarla çevrilidir. Gazavat'tan türetilen küçük bir kanalın kıyısında Hanabat'tan 3 *verst* uzaklıktadır. O kadar alçaktadır ki tarlaları civardaki göller tarafından sular altında kalır. Bu nedenle toprağı verimsizdir, buna rağmen sakinleri olan Farslılar tarımla uğraşıyorlar.

43. **Şeyh-Kala [Şıh Gala]**, Hayrabat'ın batısındadır. O kadar alçakta bulunmakta ki tarlaları bazen göl sularının altında kalıyorlar. Gazavat Kanalı'ndan 6 *verst* uzaklıktadır. Bu yerde şeyhler yani dindar Türkmenler yaşarlar. Bunlar tarım ve sadaka ile geçinirler, her türlü vergiden muaftırlar. Burasının toprağı iyidir ancak bahçeleri azdır.

44. **Say**, Hive'den 5 *verst* uzaklıktatır. 12 *verst* uzaklıkta Gazavat Kanalı'ndan çıkan bir kanalın kıyısında alçak bir yerde bulunmaktadır. Yaklaşık 300 hanesi ve kötü bir çevre duvarı vardır. Burada hanın serbest bıraktığı Ruslar ve Farslılar yaşarlar.

45. **Sırtjeli [Sırt ili, Sırteli]**, Taş-ayak'tan 0,5 *verst* uzaklıkta alçakta yer alır ve bir göl tarafından kumlardan korunur. Kötü bir duvarla çevrelenmiştir ve 300 hanesi vardır. Buradaki toprak o kadar verimlidir ki, bir *tanap*a[105] 70 *tilla* veriyorlar. Sakinleri Farslılardır ve tarımla uğraşıyorlar.

46. **Pernahos**, Hive'nin 3 *verst* güney-batısında, Hive Kanalı'ndan türeyen bir kanal kıyısındadır. Duvarı yıkık, göller arasında alçakta yer alır. Toprağı verimlidir ve çoğunlukla Farslılar yaşarlar.

[105] [Ekilip biçilebilen tarla anlamına gelmektedir.]

47. **Astana**, 300 hanelidir. Alçak bir ovada, Pernahos'un 7 *verst* güneyinde aynı adla kanalın kıyısında yer alır. Burada ticaret ve çiftçilik yapan din adamları yaşıyorlar, onlar vergi de ödemiyorlar, askerlik de yapmıyorlar.

48. **Yengi-arık [Yengi Arık]**, Astana'nın 5 *verst* doğusunda, alçak bir yerde, aynı isimle kanalın kıyısında yer almaktadır. Burada Özbekler yaşıyorlar.

49. **Kırk-yab [Kırk yap]**, çok verimli olmayan düz bir arazide Yengi-arık'tan 20 *verst* uzaklıkta bulunmaktadır. 150 hanesi vardır.

50. **Beş-yab [Beş Yap]**, Kırk-yab'ın 6 *verst* batısında alçak bir yerde ve yıkık bir duvarla çevrili olan kötü arazide yer alır.

51. **Şerniyaz Atalık [Şirniyaz Atalık]**, Alaca'nın 4 *verst* güney-doğusunda nehirden 18 *verst* uzaklıktadır. Oldukça alçak bir yerdedir ve kötü bir çevre duvarı vardır. Toprağı iyidir ve farklı milletlerden olan sakinleri tarafından işlenir. Bunlar gelirlerinin üçte birini hanın akrabası ve buranın sahibi olan *Şerniyaz-atalık*'a verirler.

52. **Nayman**, Şerniyaz Atalık'ın 7 *verst* batısında ve Hive'den 15 *verst* uzaklıktadır. Nehirden çıkan bir kanal kıyısında, yüksekte bulunmaktadır ve iyi korunmuş bir çevre duvara sahiptir. Burası yeni yerleşim yeridir ve farklı milletlerden insanlar yaşıyorlar. Onlar, Muhammed Rahim Han'ın erkek kardeşi Mehmet Nazır İnak'a ait olan verimli toprakları Şerniyaz Atalık sakinleriyle aynı koşullar altında ekip biçiyorlar.

53. **Kât-tabak**, Hive'den 5 *verst* uzaklıktadır. Alçak bir yerde ve göllerle çevrilidir. Burada çiftçilik ve askerlik yapan çoğunluğu Farslılar ve biraz da Özbekler yaşarlar.

54. **Kât veya Adil Beğ**, Hive'den 1 *verst* uzaklıktadır. Alçak bir yerde kumlu arazide bulunmaktadır ve etrafı göletlerle çevrilidir.

55. **Çovdur**, Hive'nın 20 *verst* kuzeyinde kumlu arazi üzerindedir. Burada Türkmenler yaşarlar, 90 hanesi ve harap bir duvarı vardır.

56. **Iğdır [Igdır]**, Çovdur'un 6 *verst* kuzeyinde alçak bir yerde bulunmaktadır. 250 hanesi, kötü bir çevre duvarı vardır. Burada Iğdır Türkmenleri yaşıyorlar.

57. **Buldumsaz [Boldumsaz]**, Iğdır'dan 15 *verst* uzaklıktadır. Su sıkıntısı nedeniyle sakinleri tarafından terk edilmiştir.

58. **Bederkent [Bedirkent]**, aynı şekilde terk edilmiştir.

59. **Beş-töbe [Beştepe]**, adını şehrin yakınında bulunan beş mezar höyüğünden alır. Yüksekte, Amuderya'dan 5 *verst* uzaklıkta yer alır. Burada Özbekler yaşarlar.

60. **Iğdır**, bu ismi taşıyan ikinci yerleşim yeridir. Iğdır Türkmenleri yaşıyorlar ve Bederkent'in 6 *verst* kuzeyindedir. Kumlu bir arazide yer almaktadır ve göletlerle çevrilidir.

61. **Altın**, Iğdır'ın 8 *verst* kuzey-batısında kum çölünün yakınındadır. Duvarları yıkılmıştır. Burada yazın göçebe hayatı yaşayan Türkmenler yaşarlar.

62. **Tut-auliye [Tut-evliya/övlâ]**, Taş-havuz'un 20 *verst* güneyinde Gazavat'tan 1 *verst* uzaklıktadır. Bu yerin batısında göller ve kumlar uzanır ancak Gazavat'a doğru tarlalar vardır. Köy yaklaşık 300 hanelidir, burada askerlik yapan ve çiftçilikle uğraşan Türkmenler yaşarlar.

63. **Yomut**, 350 hanelidir ve kötü bir çevre duvarı vardır. Teke'nin 5 *verst* kuzey-batısında yer alır. Sakinleri olan Yomut Türkmenleri askerlik hizmeti verirler, hayvancılık ve çiftçilik yaparlar fakat tarlalar sık sık kumla kaplanır.

64. **Badiya**, Çovdur'un 4 *verst* kuzey-batısındadır, burada da Yomutlar yaşarlar.

65. **Kara-Özek**, 350 hanelidir, verimli bir arazide ve iyi bir çevre duvarla çevrilidir, alçak bir yerde, Badiya'nın 35 *verst* doğusunda yer almaktadır. Burada tarım ve ticaretle uğraşan zengin Özbekler yaşarlar.

66. **Aldiyar İşan**, Kara-Özek'ten nehir istikametinde 10 *verst* uzaklıktadır. Burada aralarında Rusya'dan kaçan birçok Tatar'ın da bulunduğu din adamları yaşarlar. Bakımları çoğunlukla devlet tarafından sağlanır.

67. **Ak-Seyit**, harabeler içinde Taş-havuz'un 10 *verst* kuzey-doğusunda kumların yakınındadır.

68. **Yangi Ak-Seyit**, Kılıçbay'ın 10 *verst* güney-doğusunda Hüzenli ve Mangıt'tan 23 *verst* uzaklıktadır. Hiçbir zaman duvarla çevrilmemiştir. Burada, Eski Ak Seyit'ten buraya taşınan ve bakımı devlet tarafından karşılanan bekâr din adamları yaşamaktadır.

69. **Hoca-terek**, Hüzenli'nin 6 *verst* batısında ve Amuderya'dan 10 *verst* uzaklıktadır. Din adamları ve az sayıda Özbek'ten oluşan sakinleri tarafından terk edilmiştir. Onlar buradan bir *verst* uzağa yerleşmişlerdir.

70. **Buğrahan**, Kungrat'ın 35 *verst* batısında, Aybügür [Aybövür] Dağı'nın yakınındadır. Sakinleri olan 350 aile Karakalpak terk edilmiş şehrin yakınında keçe çadırlarda yaşarlar.

71. **Buzkumgan [Buzgömen, Buzgömgen]**, Ak Seyit'ten 2 *verst* uzaklıktadır ve burada Türkmenler yaşarlar.

72. **Kât** veya **Ket**,[106] Ürgenç istikametinde Şavat'tan 6 *verst* uzaklıktadır ve yıkık çevre duvarı vardır. Burada Sartlar ve Özbekler yaşarlar.

[106] Kât, Kâz (İngilizce telaffuzu ile Kath) olarak da adlandırılır.

73. **Vezir**, Hanka'nın aşağısındadır. Buğrahan gibi sakinleri olan Özbekler tarafından terk edilmiştir. Onlar civardaki tarlalarında keçe çadırlarda yaşarlar.

74. **Alabulak** veya **Kent**, Hive yönünde Ürgenç'ten 5 *verst* uzaklıktadır. Aynı şekilde terk edilmiştir. Bir zamanlar burada yaşayan Türkmenler keçe çadırlarda yaşarlar.

75. **Han-Kala**, Taş-havuz'un 10 *verst* aşağısında Gazavat Kanalı kıyısındadır. Burada Buhara'dan savaş esiri olarak getirilen Tacikler yaşarlar.

Surların içinde kalan evlerin yanı sıra hemen her şehirde surların dışında da başka evler vardır. Örneğin, böyle evlerin sayısı Hive yakınlarında 1500'den az değildir, Ürgenç yakınlarında da yaklaşık 600 kadar. Hive Hanlığı'nın tarif edilen tüm köylerinde toplam 22.830 ev ve meskûn keçe çadır vardır. Bu, aynı zamanda yerleşimler arasında ayrı ayrı konumlanmış daha birçok konutu da içermektedir.

4.1.3. Evlerin mimarisi

Hive Hanlığı'nda evler çoğunlukla sıkıştırılmış toprak veya kerpiçten yapılmıştır. Yalnızca sele maruz kalan köylerde binalara daha fazla sağlamlık kazandırılmaya çalışılır ve sonuç olarak biri üstte diğeri altta olmak üzere ahşaptan iki pervaz yapılır. Ondan sonra son olarak üst pervazı taşıyan ve her iki tarafı balçık ve saman karışımı ile sıvanan tahtadan sık desteklerle (ince kirişler) tutturulur. Dört duvar bitince yapının tepesine germe kalaslar yerleştirilir, bunların üzerine çapraz çubuklar yerleştirilir ve son olarak tavan, yassı kamışlardan yapılan ve üzerine kuru kil dökülen hasırlarla kaplanıp yoğrulmuş kil ile sıvanır. Binanın çatısını da oluşturan bu tavanın ortasında, içinden gün ışığının girebileceği ve kömür dumanının çıkabileceği dikdörtgen bir delik yapılır. Hırsızlığa karşı korunmak için bu delik genellikle ahşap bir ızgara ile kapatılır.

Sadece hâli vakti yerinde olanlar iç duvarları balçık ile sıvarlar ve çeşitli süslemelerle üzerini oyar ya da üstüne süs yapıştırırlar. Dışarıdan duvarlar asla boyanmaz ve bu

nedenle kilin karıştırıldığı saman her zaman görülebilir. Pencereyi bilmiyorlar ve nadiren duvarlarda ikinci bir delik açılır. Kapılar tahtadan yapılır ve kulp veya menteşe olmadan sabitlenir yani tahtanın uzunlamasına olan kenarında iki çıkıntılı pim hareket etmesine izin verir, bunlardan alt kısmı eşikte, üst kısmı ise çapraz kirişte döner. Hanın evinde kapılar artık kulplu ve menteşelidir. Her ev bir Rus köy evi odası büyüklüğünde tek bir odadan oluşmaktadır. Zengin insanlar yan yana birkaç ev inşa ederler ve onları her odadan bir kapının açıldığı bir koridor ile birbirine bağlarlar. Bu evler birbirine herhangi bir kapı ile bağlı değildir. Zemin düzleştirilir, kil toprakla sıvanır ve üzerine sahibinin gücüne göre hasır veya halı serilir. Odanın ortasında zeminde bir çukur vardır ve bunun üstünde, üzeri yere kadar halıyla örtülü bir tür masa vardır. Kışın bu çukur kor hâlindeki kömürlerle doldurulur ve ayaklar ısıtılmak için halının altına sokulur. Gerçi hanın evine bir Rus sobası [*peçka*] yapılmıştı ancak çok fazla ısıtmadığı için pek tatmin etmemiştir.

Evler avlunun en dibine inşa edilir ve duvarları komşu evle bitişik olur. Avlu, evin çatısına bağlı bir çatının yükseldiği kil bir duvarla çevrilidir. Avlu kapısının her iki tarafına da ahşap kemerler üzerine düz çatılar yapılır. Avlunun bir kısmının çatıyla örtülü olmasının nedeni birçok insanın, özellikle de zenginlerin ön kapıya yakın bir yere kurdukları keçe çadırlarda yaşamalarıdır.

4.1.4. Ülke halkı

Özbekler

Hive'de halkın çoğunluğu Özbeklerdir[107] ve hanın kendisi de onlardan biridir ancak onların hiçbir belirli ayrıcalıkları yoktur ve istisnasız han ordusunda hizmet ederler. Soylarıyla gurur duyarlar, cesur, vahşi, zalim ve kincidirler ancak sözlerini tutarlar ve borçlarını özenli bir şekilde öderler. Kölelerine gaddar davranırlar, hiçbir şey öğrenmezler, inatçı, kavgacı, dinsizdirler. Nadiren camiye giderler, hırsızlık yaparlar ve gasp ederler. Kungrat Özbekleri hariç evlerde, yazın da tarlalarında çadırlarda

[107] Julius Klaproth, *Asia Polyglotta*, Paris 1823, s. 217. Özbek olarak adlandırılan Türk kabilesi, genellikle Tanrı Dağları'nın güneyinde yaşıyordu ve Chu-che veya Uygur bakiyelerinden oluşur. 16. yüzyılın başlarında Amuderya ve Siriderya üzerinden Belh, Buhara, Hive ve diğer devletlere nüfuz ettiler.

yaşarlar ancak göçebe hayatı yaşamazlar. Kungrat Özbekleri ise Kırgızlar [Kazaklar] gibi göçebe olarak yaşarlar ve hiç evleri yoktur.

Uygurlar

Özbeklerin soyundandırlar ancak inatçılıkları ve suç işlemeye yatkınlıkları nedeniyle daha önce bahsettiğimiz Sultan Han'ın gözetimi ve itaati altında adeta köle gibi yaşamaktadırlar. Şimdi sakin davranıyorlar ancak birçoğu Buhara'ya göç ettiler. Aynı Özbekler gibi giyinirler.

Türkmenler[108]

Hanlığın doğu sınırında ve keçe çadırlarda göçebe yaşarlar. Tıpkı Rus Kozakları gibi üstü kırmızı kumaşla kaplanmış kuzu derisinden şapkalar giyerler. Yetkilileri zaman zaman hanın onuruna kısa bir süreliğine Hive şapkaları takarlar. Sadece dize kadar uzanan kısa kaftan giyerler. Kışlık giysilerini kendi dokudukları kumaştan yaparlar ancak yazın İran'dan satın aldıkları *kitayka* (pamuklu kumaş)[109] ceket giyerler. *Alaca*'dan (çizgili kumaş) Türk tarzında pantolon, kısa bir gömlek, Kırgız [Kazak] tarzı kırmızı deri çizme giyerler ve bellerini sıkıca bağlarlar. Neredeyse sadece soygun ve hırsızlıkla yaşarlar ve bu amaçla *argımak* (cins at) beslerler. Talihsiz Rus kervanları 1825'te Hive ordusu tarafından saldırıya uğrayıp büyük bir mal kaybıyla geri dönmek mecburiyetinde kalınca, kervanlar destek kuvvetleriyle birlikte geri çekilir çekilmez bütün ordunun büyük bir açgözlülükle saldırdığı Buhara'ya giden kervanların bıraktığı tüm hazineleri Hiveliler ve Karakalpakların ellerinden aldılar. Bu münasebetle çıkan kavgada Türkmenler hanı sövdüler. Bunun haberini alan han, 10 Türkmen aksakalının [boy reisi] asılmasını emretti. Yaklaşık 200 çadır Türkmen, Taş-havuz bölgesindeki iki pazarı harap ederek oradaki hayvanları çaldıktan sonra Hazar Denizi'nin kıyısına taşındılar ancak Taş-havuz'u işgal edemediler. Türkmen kadınları çalışkan ve elişlerinde çok hünerlidirler. Halılar, çullar, deve yününden ince mantolar, kemerler, eşarplar dokuyorlar ve keçe yapıyorlar. Erkekler ise cins atlar beslerler ve hırsızlık yaparlar.

---

[108] Klaproth, a.g.e., s. 217. Türkmenlerin kökenlerini belirlemek zordur. Onlar 11. ve 12. yüzyıllarda Amuderya yoluyla Horasan'a gelen Türk boylarıdır. Hazar Denizi'nin öte tarafında oturan Türkmenler şu anda büyük ölçüde Hive, Fergana ve Buhara hanlarının egemenliği altındadırlar.

[109] [Başlarda ipek, daha sonra hafif pamuklu kumaş olan *kitayka*, Çin'de üretilmiş ve 18.-19. yüzyılın başlarında büyük ölçüde Rusya'ya ithal edilmiştir.]

Karakalpaklar[110] (Siyah şapkalılar)

Çoğunlukla Aybügür Dağı civarında ve Amuderya'nın sağ kıyısına konup göçerler. Aralarında daha zengin olanlar avlunun etrafını duvarla çevirir ve tahıl stoklarını bu küçük istihkâmın içindeki çukurlarda saklarlar, sonra da kışı bunun yanında geçirirler. Yazın ise ikamet yerlerini değiştirirler. Kıyafetleri Kazaklarınki gibidir ancak Hive şapkaları takarlar. Kışlık kıyafetlerini Rus kumaşlarından yapar, yazın ise deve yününden dokunan kıyafetler giyerler. Bazı Karakalpaklar Hive'de tamamen yerleşik bir yaşam sürüyorlar, burada kendilerine ait evleri yoktur ve hanın tahsis ettiği evde yaşarlar. Bunlar ipekten kıyafetler giyiyorlar ki göçebe yurttaşlarına geri döndüklerinde daha ayrıcalıklı görülmek istiyorlar.

Karakalpaklar tarım ve hayvancılıkla uğraşır, az sayıda deve beslerler; biraz hantal ve ürkekler bu yüzden kötü savaşçılar; itaatkâr ama hırsızlığa eğilimliler. Soygunculuk için yeterince cesaretli değildirler. Sözlerini oldukça iyi tutarlar, şarap içmezler ancak sigara ve tütün içerler. Zenginler çocuklarını Hive'de okuturlar. Hana körü körüne bağlıdırlar ve Hive'deki memur ve kendisi de bir Karakalpak olmasına rağmen onlara aklına estiğini yapar çünkü onlar istendiğinde mallarını, eşlerini ve çocuklarını da verirler. Genel olarak yoksullar, atları azdır, daha çok büyük baş hayvanları vardır. Ot ve ağaç bakımından zengin ovalarda yaşarlar, tarlaları iyi mahsul verir. Hive Hanlığı'nda yalnızca hanın ordusunda hizmet edenlerin daimî ikametgâhları vardır. Aksakallar[111] köylerde idareyi ellerinde bulundurlar ve en ufak bir suç için fiziksel ceza ile cezalandırırlar. Suçlular Hive'ye getirilir ve hanın kendisi tarafından cezalandırılır.

Sartlar

Korkak, sessiz ve namertler. Sözlerinde durmazlar, yalan söylemeyi severler ve borçlarını ödemeye yanaşmazlar. Savaşçı değiller, kötü süvaridirler ancak çok dua ederler ve ilimle meşgul olurlar. Kölelerine Özbeklerden daha iyi davranırlar. Fakir giyinirler, buna karşın Özbekler ise elbiseleriyle hava atarlar. Devlet yetkililerine itaatkârlar, çalışkanlar ve birçoğu varlıklı olmakla beraber devlet tarafından

[110] Klaproth, a.g.e., s. 222. Rivayete göre, Karakalpaklar, İdil Nehri'nin yakınında bulunan Bulgar şehrinin tahrip edilmesinden önce Kazan ile Astrahan arasında yaşıyorlardı. Şu anda çok daha güney-doğuya vd. doğru yayıldılar.

[111] [Bölgenin ileri gelenleri ve yönetimi ellerinde bulunduran kişilerdir.]

ellerinden alınacağından korktukları için hazinelerini saklıyorlar ki dışarıdan bir saldırı olursa hanın paralarını zorla ellerinden alacağını iyi biliyorlar. Bu nedenle ve kendilerini ülkenin yerlileri[112] ve gerçek sahipleri olarak gördükleri için Özbekleri sevmezler. Bu arada Özbekler ülkenin diğer sakinleriyle değil, sadece Sartlar ile akraba olurlar. Sartlar paragözdürler ve bir ücret karşılığında her şeyi yapmaya ikna edilebilirler. Zenginlik arzuları onları en rezil ahlaksızlıklara teşvik eder.

Tacikler

Buhara'dan gelen 2.000 aileden oluşan savaş esirleri, hanın yerleşim için kendilerine tahsis ettiği topraklarda barış içinde ve sessizce yaşıyorlar.

Afganlar

Ticaret için Hive'de yaşıyorlar. Şehirde genel olarak sadece 15 aile var. Zenginler, bazıları şifacılıkla uğraşıyorlar ve zaman zaman hanı bile tedavi ediyorlar lakin tedavi başarısız olursa han bazen gözlerini oyduruyor. Muhammed Rahim Han bu nedenden ötürü birkaçının gözünü oydurmuştur.

Yahudiler

Hive'de yaklaşık 200 kadar Yahudi vardır. Kendi evleri yoktur, kiralık evlerde yaşıyorlar. Onlar dut ağacı yetiştiriciliği, ipek böcekçiliği ve ipek ile yarı ipek kumaşların dokunması ve boyanmasıyla uğraşıyorlar. Burada Buhara'da olduğu gibi onları diğer milletlerden hemen ayırt edebilecek şekilde giyinmeye zorluyorlar. Kimse onlara selam vermez ve han onlarla karşılaştığında yüzünü çevirir. Sessiz yaşarlar ancak kumar ve kâğıt oyununu severler.

Ermeniler

Hive'de sayıları çok azdır. Müslüman inancına sahipler ve ülkede doğmuşlardır.

[112] Klaproth, a.g.e., s. 243. Sartlar, Buharalıların Türkçe adıdır ancak bunlar kendilerine Tacik diyorlar. Dolayısıyla bu üç isim eşanlamlıdır ve Klaproth'a göre daha önce inanıldığı gibi Türkleri değil, Farsça konuştukları için İranlıları nitelerler. Büyük Buhara ve Küçük Buhara'nın asıl sakinleri Perslerdir, Hint-Germen kavmine aittirler ve onların aralarında konup göçen Türkler yalnızca göçmenlerdir.

Farslar

Türkmenler tarafından kaçırılıp Hive'ye satılmak üzere getirilmişler. Onlarla sık sık karşılaşmak mümkündür, çoğu Sünni mezhebine geçiyor. Uzun bir hizmetten sonra özgürlüklerine kavuştuklarında aynı köyde ya da en azından aynı sokakta birlikte yaşarlar. Sadakatsiz, yalaka, korkak ve sinsidirler. Köle olarak bulundukları süre boyunca hırsızlık yaparlar.

Aymaklar

Farslar gibi Türkmenler tarafından satılmak için getirilirler ancak az sayıda. Farslardan daha esmer tenli, daha becerikli fakat daha aptal ve sakin bir karaktere sahipler. Hive'ye sık sık Kürtler de esir olarak getirilirler lakin çok çevik oldukları ve Tatarca (Türkçe) konuştukları için çoğu zaman kölelikten kaçmayı başarıyorlar. Onlar gaddarlar, hırsızlık ve soygunculuk yapıyorlar ancak iyi savaşçılar. Özgürlüklerini satın aldıklarında Ruslar gibi onların da anavatanlarına dönmelerine nadiren izin veriliyor.

Kaçarlar

Her bakımdan Farslara benzerler ancak Kürtlerden daha az getiriliyorlar.

Zenciler

Ten renklerinden dolayı pek satın alınmıyorlar, bu yüzden az sayıda getiriliyorlar.

Kazaklar

Hive'de genelde kendi çocuklarını satıyorlar.[113] Bu çocukları Sartlar ve Özbekler cüzi fiyatlara satın alıyorlar ancak tekrar satmıyorlar. Türkmenler ise onlar için daha fazla para ödüyorlar çünkü onları İran'da çok değerli olan Kalmuk çocukları olarak göstererek büyük bir kârla satıyorlar. Kazaklar, çocuklarını Türkmenlere satmaya pek istekli değiller ve onları zaman zaman görebilecekleri için Hive'ye daha ucuza satmayı tercih ederler.

[113] Bilindiği gibi Kazaklar [Kırgızlar], şiddetli kış ve kıtlık yıllarında çocuklarını Orenburg ve diğer yerlerde satarlar. Bu onları açlıktan korumak için yapılır ve bu nedenle hükümet tarafından belirli koşullar altında izin verilir.

Kölelik hakkında

Hive'ye getirilen esirler önce han ve kendisi için en iyilerini seçen *hoceş-mehrem*'e takdim edilir. Geri kalanlar yan yana sıralar hâlinde oturtularak çarşıda satılıyorlar. Genel olarak kölelere kötü davranılır, yine de zengin efendileri olanların kaderi iyi sayılır. Han ve soylular her köleye aylık 3 *pud*[114] (120 *libre*) un, haftada 1 *pound* [*libre*] et, ihtiyacı kadar tuz ve giyimi için 4 ayda bir 1 *duka* (14 *ruble*) verirler. Han gerekli meblağı ödeyebilse bile para karşılığında bir köleyi serbest bırakmaz fakat zaman zaman ağır bir hastalık nedeniyle veya günahların bağışlanması için bazılarına özgürlüğünü hediye eder. Tüccarlar ve Hive'nin diğer sakinleri, kölelere her gün buğday unundan üç pide ve kendi yemeklerinden artanları verirler ayrıca kullanılmış kıyafetlerini de verirler. Kölelerinden her birine yarım *tanap* toprak verirler ki onlar buraya çoğunlukla tahıldan daha fazla kazanç sağladığı için *yonca* ekerler. Köleler bu tür topraklardan elde edilen mahsulden o kadar büyük meblağlar toplarlar ki bazen beş yıl sonra özgürlüklerini satın alabiliyorlar. Aslında düzgün bir hayat süren herhangi bir köle özgürlüğünü kazanabilir. Sadece akılsızlar özgürlüklerinden sonuna kadar mahrum kalırlar. Kölelerine en iyi davrananlar Sartlar ve Karakalpaklardır. Özbekler daha kötü davranıyorlar, Türkmenler ise en kötü davrananlardır, bu yüzden han onların Rus köleleri bulundurmalarını yasaklıyor.

Han ve soyluların köleleri her türlü uygunsuz davranışı yaparlar, ceza korkusu olmadan hırsızlık ve yağma yaparlar çünkü kimse onların efendilerini şikâyetleriyle rahatsız etmeye veya kızdırmaya cesaret edemez. Bu soylu beylerin yöneticileri hürriyetine kavuşmuş esirlerdir ve tüm mahsulün onda birini alırlar. Onlar kölelerin gece dışarı çıkıp hırsızlık yapmalarına izin veriyorlar ve bunu sadece birisine kızdıklarında ya da karşılığında hediye vermesini istediklerinde reddediyorlar. Köleler akşam işten dönüp atları dizginlerinden çözüp yemlerini verince, yöneticinin yanında toplanırlar ve derler ki: "Ağa sıkıntıdayız. Ne giyeceğimiz ne yiyeceğimiz var." Bunun üzerine imayı anlayan ağa: "Ama yakalanmamaya dikkat edin ve en iyisi eve kıyafetsiz dönün," der. Çoğu zaman bu gece seferleri için onlara at bile sağlar ve katılmak isteyen herkesten bir *tilla* alır. Onların ganimet almadan geri döndükleri nadiren olur ve bu şekilde kendilerine kış için her türlü erzak, iyi kıyafetler ve para sağlarlar. Sert yöneticileri öldürdükleri sık olur, bu nedenle bir

[114] [Eski Rus ağırlık ölçü birimidir. 1 *pud* = yaklaşık 16,4 kg]

Hiveli asla böyle bir görevi üstlenmez. Çoğu zaman köleler serbest çalışma için salıverilir ve bunun için yılda 5, nadiren 7 *tilla*[115] öderler. Bir köle efendisini şikâyet ederse han, köleye kötü muamelede bulunduğu için sahibini ikaz eder ya da bedelini ödeyip köleyi alıkoyar. Hiç kimsenin kölesini öldürmesine izin verilmez ancak onu istediği gibi cezalandırabilir. Farslı köleler efendilerinden utanmaz bir biçimde çalarlar ve bu nedenle kısa sürede özgürlüklerini satın alırlar. Efendileri genellikle onları zorluk çıkarmadan serbest bırakırlar ve sık sık bununla övünürler yine de kölelerini ne pahasına olursa olsun özgür bırakmayan efendiler de var. Rusları nehir tersanelerinde asla çalıştırmazlar çünkü fırsatını bulup kaçacaklarından korkarlar. Hive sakinleri sadece inançlarından dolayı onlardan nefret ediyorlar ancak cesaretleri ve güvenilirliklerine saygı duyuyorlar.

Hiveliler kendi durumları ve hükümetten memnun değiller. Çoğu zaman zavallı bir Sart'ın iç çektiğini ve yüksek sesle "keşke Ruslar günün birinde kaderimizi kolaylaştırsa" dediğini duyabilirsiniz. Türkmenler bunu daha da açık bir şekilde dile getiriyorlar ancak kurtuluşu en çok hevesle bekleyenler Uygurlardır. Rusya'dan dönen tüccarlar hükümetten ve soylulardan çekinmeden savaşta tek bir Rus askerinin on Hiveli'den daha iyi olduğunu söylüyorlar. Rus askerlerinin üstünlüğü Hivelilerin silahlı kervana saldırdıklarında daha da belli oldu. 10.000-12.000 Hiveli, 500 kişilik bir avuç Rus'a zarar veremedi ayrıca çok sayıda malın kaybı dışında çok sayıda insanı da kaybettiler.

Hive'deki Kazaklar çok sessiz ve sakinler. Ülkedeki cezaların ağır olduğunu bildikleri için hırsızlığa cesaret edemiyorlar. Ülkenin kuzeyinde fakir Kazaklar, kendi ürettikleri keçe çadırlarda yaşıyorlar ve küçük ticaretle uğraşıyorlar. Kadınları yün dokuyor, erkekleri demircilik ve çiftçilikle uğraşıyorlar. Han, Hive'ye gelen Kırgız (Kazak) sultanları[116] ve boy reislerini iyi karşılıyor, onlara kalacak ev ve yemek için para veriyor.

[115] *Tilla*, yaklaşık 14 *ruble* 50 *kopek* [kuruş] değerinde olan bir altın paradır.
[116] [Sultan, Cengiz Han soyundan gelen ve han olmaya aday kişilere denir.]

4.1.5. Ülke sakinlerinin besin maddeleri ve yaşam biçimleri

Hive sakinlerinin başlıca yiyecekleri et ve tahıllardan oluşur. Zenginler pirinç ve koyun etinden yapılan pilav yerler. Genelde günde üç defa yemek yerler. Sabahın erken saatlerinde günün ağarmasıyla birlikte çay içilir (fakirler bunu yapamaz) ve ardından kahvaltı yapılır. Saat 12'den sonra öğle yemeği yenir ve güneş batmadan akşam yemeği yerler. Et, havuç ve kabak ile pişirilir ve küçük parçalar hâlinde doğranır. Pelmeni,[117] bayramlarda yapılan bir yemek diyebiliriz. Tahıllar koyun kuyruğunun yağıyla hazırlanır, bazıları sütle de pişirir. Hive'de alışılagelmiş ekmek yerine mayalanmamış undan yapılmış pideler yeniyor. Et ve tahıllar elle, çorbalar ise Hive'de üretilen tahta kaşıklarla yenir. Tüm çanak çömlekler kilden yapılmıştır, sadece zenginler Rusya'dan getirilen ahşap tabaklar kullanır. Zenginler çayı Rus porselen fincanlarından, daha az varlıklılar taş fincanlardan içerler. Yoksul olanlar kerpiç çay olarak bilinen çayı, süt ve yağ ile kilden yapılmış kâselerden içerler. Karakalpaklar ve Türkmenler nadiren çay içerler ve yoksul olanları hiç içmezler. Hive halkı balığı az ve sadece taze yerler. Bu yüzden ve ayrıca bol miktarda bulunduğu için çok ucuzdur. Bir *rubley*e (2 *tenge*) bir mersin balığı satın almak mümkündür. Karakalpaklar ise çok balık yerler ve hatta bazı bölgelerde balık onların temel gıdalarıdır. Bayramlarda at eti yenir ve bunun için semiz Kırgız [Kazak] kısrakları satın alınır. Bağırsaklar et ve yağ ile doldurulur ve bu sucukların[118] bir kısmı hükümdara hediye olarak götürülür. Hive sakinleri ona sık sık tahıl ve kuru üzüm de sunarlar ve o da her şeyi nezaketle kabul eder. Yaklaşık 5 *libre* ağırlığında şeker önemli bir hediye sayılır. Yeni evliler, düğün günlerinde hana veya ülkenin herhangi bir ileri gelenine bu tür bir hediye verirler. Hive'de mumu bilmezler, kandillerde bitki yağı yakılır. Hanlığın nüfusunun neredeyse tamamı tarımla uğraşır ancak genel olarak çok az tahıl yetiştirilir, bu nedenle insanların satabileceği çok az şey kalır. Sadece zenginler, diğerlerinden daha fazla köle tuttukları için daha fazla tahıl yetiştirirler. Tahılların çoğu, bilhassa mısır ucuzluğundan dolayı Türkmenler tarafından satın alınır. Kötü bir hasat durumunda tahıl ihraç etmek tamamen yasaklanır. Bu durumda Türkmenler tahıl alımı için İran'a giderler.

[117] *Pel'meni*, Rusça bir kelimedir. [Suda pişirilen mantı türü olan bir yemek çeşididir.]
[118] ["Kazı" olarak bilinen at etinden yapılan bir tür sucuk.]

Bahçecilik çok azdır, meyveler taze yenir, kurutulmuş olanlar Buhara'dan getirilir. Sadece Özbekler kavun kurutur. Pamuk ve ipek Tacikler tarafından yetiştirilir, özellikle ipek yetiştirme konusunda gayretlidirler. Ham ipek ihraç edilmez bilakis yerinde imalat için kullanılır. Sartlar ve Tacikler, patiska ve diğer pamuklu kumaşları mükemmel dokurlar. Sartlar, çekmen dikerler ve neredeyse diğer tüm el sanatlarıyla uğraşırlar. Fakir Sartların eşleri eğirme, dokuma ve tüm ev işlerini yaparlar. Zengin Sartların eşleri ise kesinlikle hiçbir şey yapmazlar. Kocalarına kötü itaat ederler, hatta hafif dayak nedeniyle bile şikâyet ederler, boşanma için başvururlar ve çoğu zaman amaçlarına ulaşırlar. Özbek kadınların hepsi çalışkandır ve kocalarından şikâyet etmezler. Türkmenler ve Karakalpakların eşleri tamamen kocalarının köleleridir. Votka üretimi (üzüm ve diğer meyvelerden) esir alınan Ruslar ve Farslar tarafından yapılır. Küçük yerleşim yerlerinde kesinlikle yasak olmasına rağmen Hiveliler de bununla uğraşırlar. Bunun için tahta bir kapak ile kapatılmış demir kazan kullanılır. Kapaktan bükülmüş bir tüfek namlusu soğutma aparatına çıkar. Bir *pud* üzümden en iyi kalitede üç şişe yıllanmış votka elde edilir.

4.1.6. Anayasa, yargı, asayiş ve cezalar

En üstün yetki sınırsız bir şekilde hana aittir. Handan sonra devletin en seçkin ve saygın kişileri şunlardır:

1) *Kuşbeği*[119] (vezir diyebiliriz); dilekçe sahiplerini kabul eder ve onların taleplerini hana iletir, gümrük müdürüdür, ülkenin bir bölümünde vergi tahsil eder vd. Şimdiki *kuşbeği*, iyi huylu, esirlere insaniyetli davranan, hanın ve tüm hanlığın saygı duyduğu bir Özbek'tir.

2) *Mehter*[120] veya Sayman.

3) *Hoceş-mehrem,*[121] vergi tahsildarıdır. Şimdikisi bir Fars'tır, oldukça büyük bir güce sahip, zengin ve çok iyi huyludur. Kibirli değildir.

[119] *Kuşbeği* aslında "kıdemli kuşçu", "kıdemli avcı" anlamına gelir. [Soylu kişilerden, yüksek rütbeli bir memurdur. Başvezirden sonra gelir ve Özbek soyundan seçilir.]
[120] [Handan sonra gelen kişidir. Hanın yokluğunda onun yerine devlet işlerine bakar.]

4) *Şerniyaz-atalık,*[122] itibarlı bir adamdır ve hanın akrabasıdır. Yaşı ve tecrübesi nedeniyle fikirleri çok değerlidir, zeki, erdemli, dürüst ve insancıldır.

Kimin handan bir talebi olursa ona doğrudan müracaat edemez. Bilakis bunu *mehter*'e, onun yokluğunda *kuşbeği*'ne, o da yoksa hemen hemen her zaman hanın odasının girişinde bulunan *hoceş-mehrem*'e bildirir. Bu beyler, cinayet davalarında bile düşman tarafları uzlaştırmak için çaba gösterirler. Uzlaşma olursa onlar hükümdarın hiçbir şey öğrenmemesi için bu davayı bir daha açmamaları için ilgililere yemin ettirirler. Elbette bunun için bir pay alıyorlar. Şikâyetler sırasıyla hana bildirilir, han önemli meselelerde müvekkilleri *kazı*'ya [kadı] sevk eder. Tartışmalı konular iki şahidin tanıklığıyla karara bağlanır ancak çoğu zaman yalancı şahitler getirilirler. Sartlar ise yalan yere yemin etmeyi ağır bir suç olarak görmezler. Gıyabında suçlanan *yasavul* tarafından getirilir. *Yasavul,* hükümet üyelerinin yanında daimi bulunan emir eridir. Onun hizmeti getirdiği kişi tarafından ödenir. Bu görev kazançlıdır ve çoğu bu görev için ısrarcı olur. *Mehter, kuşbeği* ve *hoceş-mehrem* dışında hiç kimsenin *yasavul* aracılığıyla hanın iradesini ilan etme hakkı yoktur.

Bu şehirde küçük suçlar için bedensel ceza verebilen bir *atalık* vardır. Esirler hırsızlıktan dolayı sadece efendileri tarafından ağır şekilde cezalandırılır, ihtiyaçtan çaldıkları düşünülerek hükümet onlara hafif bir ceza verir veya hiç cezalandırmaz. Hırsızlıktan ötürü özgür insanlar asılır ve onları her zaman hanın kendisi cezalandırır. Üç defa firar eden köle kazığa oturtulur. Zina için hem erkeklerin hem de kadınların başları kesilir. Sarhoş olan Müslümanlar hapsedilir ve ardından hanın sarayının önünde sopa darbeleriyle cezalandırılır. Bir kadın eğer kocası onu resmen suçlarsa aldatma yüzünden ölümle cezalandırılır. Bir kadın fiziksel olarak cezalandırılmak istenirse kafası bir çuvala dikilir.

Geceleri Hiveliler sadece belirli saatlerde camiye gitmek için evlerinden çıkabilirler ve kim başka bir zamanda sokağa çıkarsa gece devriyesi tarafından tutuklanır. Gece devriyesi, 15 *paşçani*'den oluşur. Bunlar her zaman görevde olan ve icra müdürünün

[121] Daha doğrusu (Desmaison'a göre) *hoca-mahram*. Diğer araştırmacılara göre, *hoceş-mehrem*, sadece *medça-mehrem* isimli daha yüksek bir memurun yardımcısıdır.
[122] [*Atalık*, ilkin hanın ve oğullarının danışmanlığını yapmıştır. İlerleyen süreçte seferlerde orduya kumanda da etmiştir.]

emri altındaki toplam 21 tane olan hanın muhafızlarıdır. Sartlar nöbetçilere karşı koymuyorlar ancak Özbekler ve Türkmenler direniyorlar. Efendilerinin işi için gece dışarı çıkan soyluların köleleri tutuklanmazlar. Diğer şehirlerde devriye dolaşmıyor ve insanlar geceleyin işlerini engelsiz bir şekilde halledebiliyorlar.

4.1.7. Harçlar ve vergiler

Vergiler ülkenin güneyinde yani Pitnek'ten Ürgenç'e kadar *kuşbeği* tarafından, kuzeyinde yani Ürgenç'ten Kungrad'a kadar *hoceş-mehrem* aracılığıyla alınır.

Bir arsanın sahibi ailesi için 3 *duka*[123] arazi vergisi öder. Anne hayatta olduğu sürece bütün oğulları bir aile sayılır. Vergi kazan (ocak) sayısına göre ödenir. Eğer bir aile birkaç ocağa bölünürse her biri yıllık 3 *duka* öder. *Kuşbeği, hoceş-mehrem,* memurlar ve hatta hanın kardeşleri bile bu vergiyi ödemek zorundadırlar. Sadece din adamları, barajların bakımını yapanlar ve seferler sırasında hanın gemilerinde çalışan kişiler bundan muaftır. Hive'ye yerleşmek için arazi alan Türkmenler iki yıl üst üste vergi ödemiyorlar. Aynı hak tüm göçmenlere ve hatta azat edilmiş köleler için de geçerlidir. Han, köleler tarafından ekilen arazilerinden önemli bir gelir ediniyor. Han, Amuderya'nın sağ kıyısında yıllık bir araba yükünden bir *tenge* harç karşılığında ağaç kesimine izin verdiği ormanlık arazilere sahiptir. Kervansarayda bir dükkân için olduğu gibi, çarşıda ticaret hakkı için de vergi ödenir. Eğer birisi vergisini para olarak ödeyemiyorsa, o zaman onun mülkü, arazisi vd. zenginlere rehin verilir, bu nedenle ödenmemiş borç yoktur. Çiftçilik için kullanılan atlara ve aynı şekilde hanın sefer için tahsis ettiği az sayıdaki *argımak atlar* için vergi ödenmez fakat kendi argımak atı olan bir asker bunun için vergi öder. Türkmenler, Hive'ye satış için deve, at ve inek getirirlerse bir deve için 3 ile 10 *tenge* arası, bir at için kalitesine göre 6 ile 30 *tenge* arası, bir inek için 5 *tenge* ve bir koyun için 1 *tenge* ödemek zorundadırlar.

4.1.8. Ticaret ve gümrük

Hive Hanlığı'nda herkesin serbestçe ticaret yapmasına izin verilir ancak genelde bununla sadece Sartlar uğraşırlar. Hive'den çıkan bir kervan hükümdara gümrük

[123] [Saf altından basılan para birimidir.]

vergisi ödemez ancak *hoceş-mehrem*'e hediye verir. Gelen bir kervanın mal vergisi para olarak tahsil edilir. Belli bir tarife olmadığı için gümrük vergisinin miktarı, gümrük vergisi almaya tek yetkili olan *hoceş-mehrem*'in iradesine bağlıdır. Bu önceden Ürgenç'te ödeniyordu, şimdi ise Hive'deki yeni kervansarayda yapılmaktadır. *Hoceş-mehrem* kervanları sınırda karşılar, adamları kervana Hive'ye kadar eşlik ederler ve gümrük vergisi ödendikten sonra mallara damga vururlar. Türkmenler getirdikleri mallar için vergi ödemezler ancak evlerine tahıl yükleyip döndüklerinde her deve yükü için 2 *tenge* ödemek zorundadırlar. Toplanan tüm altın ve gümüş tüm paralar *hoceş-mehrem'e* gider. O da yılda bir kez sonbaharda 4 Kazak atıyla paraları Hive'ye getirir. Her biri iki sepet dolusu para taşıyan atlar Hive'de han tarafından bizzat teslim alınır ve hazinede muhafaza edilmek üzere *mehter*'e teslim edilir. *Hoceş-mehrem* tarafından toplanan meblağlar, kaba bir tahmine göre yaklaşık 2.000.000 *ruble* eder[124] ve devletin gelirlerinin yarısından fazlasını oluşturur. Yine de han sıkıntılı durumlarda sık sık zengin tüccarlardan borç alır. Hanın emriyle devlet için yapılan alımlarda asla pazarlık yapılmaz ve satıcının talep ettiği fiyat verilir.

4.1.9. Ticari ürünler ve fiyatları

Bir *pud* buğdayın fiyatı üç-dört *tenge*'dir (bir *tenge*, 50 *kopek*tir [kuruş]). Bir *pud* yulaf üç *tenge*'dir. 1 *pud* susam 8 *tenge'*dir. 1 *pud* susam yağı için 16 *tenge* ödenir. 1 *pud* kabuklu pamuğun fiyatı 4-6 *tenge'*dir. Pamuk tohumu için 2 *tenge* ödenir. Yonca tohumu için 8 *tenge* ödenir. 1 *pud* saman fiyatı 1-6 *tenge*'dir. Darı 2-3 *tenge'*dir. Bezelye 4 *tenge*'dir. Mercimek 2-3 *tenge*'dir. *Jasımıq* [bir tür küçük mercimek] 4 *tenge'*dir. Haşhaş 8 *tenge*'dir. Kenevir tohumu 2,5 *tenge*'dir. Üstüpü 5-6 *tenge*'dir. Kenevir yağı 16 *tenge*'dir. Çıgın 1 *tenge'dir.*

Büyük miktarda tahıl yalnız han ve soylulardan satın alınabilir, geri kalanlarda çok az bulunur çünkü tarlaları çok küçüktür. Hanın çok sayıda tarım arazisi ve bunları işleyebilecek 500 kölesi vardır.

[124] Murav'yev a.g.e., s. 325, Han'ın toplam geliri iki katı yani 4.000.000 franktır.

Odunluk ağaç Hive'de pahalı değildir, 4 *kulaç* uzunluğunda ve 4 *verşok*[125] kalınlığında bir kalasa 6 *tenge* ödenir. Daha ince bir ağaç olan *torangı* nehirde sallar üzerinde yüzdürülür ve 1 *duka*ya 1,5 *kulaç* uzunluğunda ve yaklaşık 3-5 *inç* kalınlığında 100-200 genç ağaç gövdesi satın alınabilir. Bir deve yükü *saksavul* için 3-6 *tenge*, aynı miktarda kömür için 7,5-10 *tenge* verilir.

Hive işi sıradan bir çekmen [kaftan] Hive'de 6 *tenge* (3 *ruble*) ancak en iyileri 1,5 *duka* (20 *ruble*) fiyatındadır. Bir parça kaba basmanın fiyatı 5-8 *tenge'*dir. 1 adet beyaz patiska 5-6 *tenge'*dir. 1 adet boyalı pamuklu kumaş 3,5-8 *tenge'*dir. İyi deriden bir çift kırmızı çizme 7 *ruble*dir (14 *tenge*).

İyi bir Hive şapkası için 2 *duka*, sıradan bir tanesi için 1 *ruble* 50 *kopek* (3 *tenge*) ödenir. Deve yününden yapılan ceketin fiyatı 3-4 *duka*dır. Çay Hokand'dan getirilir ve perakende satışta 1 *zolotnik*[126] çaya 10 *kopek* ödenir. Bal İran'dan gelir ve bir *libre*si (*pound*) 4 *tenge*'dir ama az ihtiyaç duyulur. Şeker küçük parçalar hâlinde *libre*si 4 *tenge*'den (2 *ruble*) daha yüksek bir fiyata satılır. Balmumunu kendilerine mum yapmak için yalnız esir Ruslar satın alırlar ve bunun için çok para öderler.

1 *libre* Hive tütününün fiyatı 20 *kopek*tir. 1 *libre* Buhara tütününün fiyatı 3 *tenge*'dir. 1 paket Rus yaprak tütününün yaklaşık 0,33 *libre*si 0,5-1 *tenge*'dir.

Kükürt, Hive'den 6 günlük bir mesafede İran sınırındaki kumlu bölgedeki kükürt kaynaklarından çıkartılır. Hive'de hazırlanan barutun bir *libresi* için 2 *tenge*, Rus barutunun bir *libre*si için ise 5 *tenge* ödenir. Rus barutu bazen dükkanlarda 20 *libre*lik miktarlarda bulunabilir ve çoğunlukla Mangışlak Yarımadası üzerinden ithal edildiği bilinmektedir. Kurşun aynı şekilde Rusya'dan getirilir ve *libre*sine 3 *tenge* ödenir. Bir *zolotnik* şapın (Rusya'dan gelen) fiyatı 1 *kopek*tir. Bir *zolotnik* Rusya'dan getirilen amoniyak tuzunun [nişadır] fiyatı 20 *kopek*tir. 1 kupa (*stof*)[127] üzüm vodkası 6 *tenge'*dir. 1 kupa iğde vodkası 3 *tenge*'dir.

[125] [Bir *arşın*ın 1/16'sı olan eski bir Rus ölçü birimidir.]
[126] [Küçük bir Rus ağırlık birimidir. Bir *zolotnik* 4.26 grama eşittir.]
[127] [Metrik ölçü sisteminin getirilmesinden önce Rus İmparatorluğu'nda kullanılan sıvı hacmi ölçü birimidir. Kural olarak şarap ve votka içeceklerinin miktarının ölçülmesi için kullanılmıştır. 1 *stof* 1,23 litreye eşittir.]

Rusya'da yaygın olarak kullanılan parlak olmayan yazı kâğıdı, paket başına 1 *ruble*ye satılır. Büyük demir kazanlar ağırlığına göre satılır, 1 *pud* (40 *libre*) 28 *tenge*'ye (14 *ruble*) ancak daha küçük kazanlar ve diğer demir döküm eşyalar bu duruma dâhil değildir. 1 *pud* dövülmüş demir için 9 *tenge* ödenir, bunlar top güllelerinin ve tekerlek manşonlarının dökümünde kullanılır. Bakır kap kacakların *libre* fiyatı 1 *ruble* 20 *kopek*e kadardır ve kısmen Hive'nin kendisinde üretilir. Burada sadece pirinçten yapılmış Rus çay makineleri (semaver) görülür. Rus işi demirle kaplı bir sandık bir *kulaç* uzunluğundaysa 100 *ruble*, 1 *arşın* uzunluğundaysa 25-30 *ruble*'dir.

4.1.10. Ölçü, ağırlık ve madeni paralar

Kulaç (1 sajen veya lahter) ölçüsü dışında kullanımda olan başka bir birim yoktur. Bu, ülkenin her yerinde aynı boyda imal edilir ve hanın mührüyle damgalanır. Rus malları *arşın*'la satılır. Sıvı maddeler çoğunlukla Rusya'dan getirilen cam kupalarla (*stof*) ölçülür. Bir Kazak devesine 16 *batman*[128] yük yüklenir. İpek, çay ve bu türden ürünler Rus *zolotnik* ölçüsüne göre satılır.

Bir Hive altın sikkesi 28 *tenge*'dir, 1 *tenge* 60 *pul* değerindedir. İki *tenge* bir *abbasi*[129] yapar. Rus gümüş sikkeleri Hive'de çoktur çünkü her kervan bundan beraberinde getirir. Bir gümüş *ruble* 8 *tenge* eder, küçük gümüş sikkeye rastlanmaz. Beş *kopek*lik bakır sikkeler dükkânlarda sadece ağırlık olarak kullanılır. Hollanda altın sikkeleri[130] çok miktarda bulunur. Hiveliler genellikle sahte madeni para basar ve bu yüzden çok sık asılırlar.

[128] [Genel olarak Türk ve Türkler ile ilişkisi olan kavimlerce kullanılan eski bir ağırlık birimidir. Farkı zamanlarda ve farklı bölgelerde farklı ağırlıklar olarak kullanılmıştır. Örneğin 19. yüzyılda Hive'de 20,475 kg., Ürgenç'te ise 40 kg. ağırlığa denk gelecek şekilde kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Batman", DİA, c. V, İstanbul 1992, s. 199-200.]

[129] [Abbasi sikkesi ilk olarak devletin kurucusu olan Ebü'l-Abbas es-Seffah döneminde 750-754 yıllarında altın sikke olarak kullanılmaya başlanmıştır. Devletin güçlenmesiyle birlikte farklı bölgelerde darpedilen sikkeler, devletin zayıflamasıyla yalnızca Bağdat'ta darpedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Oğuz Tekin, "Sikke", DİA, c. 37, İstanbul 2009, s. 179-184.]

[130] [Rus darphanesinin Hollanda *Duka*sı (*Chervonet*), 1735/1768-1867 yılları arasında Rus İmparatorluğu'nda aralıklı olarak basılan altın paradır.]

4.1.11. Yararlı mineraller, bitkiler, hayvanlar ve tarım.

Hive'deki yararlı mineralleri şu şekilde sıralayabiliriz: yapıtaşı, kireçtaşı (harç yapımı için), kil ve tuz.

İyi, gri yapı taşı, Pitnek'in 30 *verst* yukarısında nehirden, kireçtaşı ise Hive'den 30 *verst* uzaklıktaki kumlu bölgeden çıkarılır. Kireç taşı bir *pud* ağırlığında parçalara bölünür. Yumuşak, gözenekli, gri, kırmızı kil (belki alçı) ile karışmış olan bu taş fırında yaklaşık 24 saat pişirilir, bunun için pek fazla odun gitmez.

Hanka'dan birkaç *verst* ötede fevkalade çanak çömleklerin yapıldığı çok iyi kırmızı kil bulunur. Hiveliler onu sırla kaplar ancak sadece beyaz olanı dayanıklıdır. Beyazın üstüne sürülen diğer renkler, kaplar sıcak suyla doldurulduğunda çözülür.

Tuz, Pitnek'ten 30 *verst* uzakta nehir yakınındaki tuz göllerinden elde edilir. Kayıklarla nehirden aşağıya doğru taşınır ve iki deve yüküne (30 *pud*) 1 *tilla* (14 *ruble*) ödenir.

İyi çayır otları sadece Kungrat çevresinde ve Amuderya kıyılarındaki bazı bölgelerde bulunur. Diğer bölgelerde yalnızca develer, büyük baş hayvanlar ve koyunların sevdiği pelin otu yetişir. Hive'nin batısında bulunan kumlu bölgede ilkbaharda iyi otlar yetişir ve o zaman develer ile büyük baş hayvanları oradaki otlaklara sürmek alışkanlık edinilmiştir fakat kavurucu güneş sonradan otları tamamen alazladığı için sadece bir ay yararlanılabilir. O bölgedeki Türkmenler, ihtiyaç hâlinde develerini ve atlarını, saksavul ve sazakın taze filizleriyle beslerler ayrıca yaz aylarında burada o kadar çok at sineği ve diğer haşereler var ki Türkmenler onlardan İran sınırındaki dağlara veya Hive'ye kaçarlar.

Hanka, Ürgenç ve Pitnek sakinleri Amuderya'nın doğu kıyısından meyan kökü kesiyorlar ve onları saman gibi kurutuyorlar. Atlar ve hayvanlar onun yapraklarını yerler ve geriye kalan sapları odun olarak kullanılır. Hayvanlar için bu yem çok kullanılıyor ise de temel besin kaynağı yılda dört kez ve her zaman çok miktarda biçilebilen yoncadır.

Tarlalara buğday, arpa, susam (yağ almak için), pamuk, yonca, sorgum, bezelye, mercimek, *jasımıq* (bir tür küçük mercimek), haşhaş, kenevir (ip ve yağ için), *çigin* (bir tür darı) ve pirinç ekilir.

Bir *tanap* tarla daha önce de belirtildiği gibi 40 *kulaç* uzunluğunda ve 30 *kulaç* eninde olup, kalitesine ve kasaba ile kanallardan uzaklığına göre ucuz veya pahalı olur. Genel olarak arpa az ekilir. Bu, genellikle sadece zengin insanlar tarafından atlar için yem olarak yetiştirilir. Arpa önceden 12 saat suda yumuşatıldıktan sonra günlük sekiz *libre* verilir. Susam da aynı şekilde az ekilir çünkü yoğun gübrelenmiş toprak gerektirir. Bir *tanap* (1200 *kulaç*) tarlaya bundan 2,5 *pud* ekilir ve 50 *pud* kadar hasat alınır. 1 *pud* susamdan 20 *libre* yağ alınır.

Bir *tanap* tarlaya 3,5 *pud* sorgum ekilir ve 100 *pud* hasat alınır. Bu bitkinin samanı ve bazen 1,5 *kulaç* uzunluğa ulaşan tatlı sapları mükemmel bir yemdir.

2 *pud* pamuk tohumundan 15-20 *pud* hasat alınır ve bundan 7,5-10 *pud* saf pamuk elde edilir. Tohumlardan yağ hazırlanır. Pamuk ilk olarak kozaların tamamen olgunlaştığı ağustos ayında hasat edilir. Kozalar ayıklanır, çatıda kurutulur, parmakla kırılır ve çıkarılan pamuklar basit bir makine ile tohum tanelerinden temizlenir.

Hive'deki tek kışlık tahıl buğdaydır. Ekim ayında ekilir ve bir sonraki yılın temmuz ayında hasat edilir. Sonra tarlaya tekrar sorgum, pamuk vd. ekilir. Sorgum ilkin don ile toplanır ve daha sonra toprak, gübrelenip tekrar buğdayın ekildiği bir sonraki yıla kadar nadasa bırakılır. Bir *tanap* tarlaya 3,5 *pud* pirinç ekilir ve 150 *pud*a kadar hasat edilir fakat çok fazla sulama gerektirdiği için sadece zengin insanların yetiştirmesine izin verilir.

Ekilecek tarla bazen yedi kez sürülür ve toprak tamamen yumuşayana kadar demir bir tırmıkla tırmıklanır. Gübre şu şekilde hazırlanır: Saf bir gübre katmanı üzerine bir kat kum ve bunun üzerine hemen tekrar gübre yığını dökülür. Bu şekilde gerekli yüksekliğe ulaşana kadar devam edilir. Sonra köleler tarafından kazılıp alınarak tarlalara götürülür. Genelde gübre elverişli sulama için önemli olan, hazırlıkta

verdikleri kum ve kil kaybı ile bunları kademeli olarak daha aşağı ve çevredeki zeminle aynı seviyeye getirmek için yüksek yerlerde hazırlanır.

Bağlarda çok farklı ağaç türleri yetişir: Titrek kavak, (caddelerde) narvan, dişbudak, söğüt, kavak (bunun kütüğü oyulur ve beş kişiyi taşıyabilecek kayık yapımı için kullanılır), beyaz meyveleri olan dut ağacı. Kırmızı ve siyah meyveli dut ağaçları daha az yetiştirilir çünkü yaprakları ipek böcekleri için yiyecek olarak kullanılamaz. Ayrıca şeftali, kayısı, elma, armut, iğde, erik, kiraz ağacı ve üzüm de yetiştirilir; kırmızı ve siyah böğürtlen de vardır.

Bahçelerde bol miktarda kavun, karpuz, bal kabağı; sarı, beyaz ve kırmızıturp, havuç, şeker pancarı, çok soğan yetiştirilir. Fasulye ve salatalık sadece hükümdarın bahçelerinde vardır. Son zamanlarda patates de ekilir. Genel olarak ülke meyve açısından zengin değildir. Bu nedenle çoğunlukla pahalıdır ve sadece zenginler tarafından satın alınabilir. Üzüm ve iğde Meşhet'ten ithal edilir ve votka yapımında kullanılır. 1 *pud* İran üzümü için 16 *tenge* (8 *ruble*) verilir. Alkol derecesi düşük votka yerli, taze üzümden de damıtılır ve bir kupası için 5 *tenge* ödenir. Hezaresp'te elmanın *libre*si yaklaşık 10 *kopek*tir. Karpuz ve kavun olağanüstü derecede ucuzdur ve büyük bir kavunun fiyatı 3-5 *kopek* arasındadır.

Hive'de sadece tek hörgüçlü develer beslerler ve bunun da iki türü var: *nar*[131] ve *irkek* (Kazakça: *ülek*).[132] Nar, çok büyüktür, genellikle kırmızı-sarı renkli ve bir Kazak devesinin iki katından fazlasını taşır. Bazen beyaz olanları da vardır ancak çok kısa süre sonra bunların ayak tabanları tahrip olurlar. Kırmızı-sarı bir nar için 20-30 *tilla*, beyaz için 15-17 *tilla* ödenir. Bu hayvanlar 10 güne kadar susuz kalabilir ve yaklaşık 6 gün hiçbir yiyecek olmadan durabilirler. Özellikle çiftleşme döneminde çok kızgın olurlar ve sık-sık ısırdıkları olur. Bundan dolayı yem yiyebildikleri ancak kimseyi ısıramadıkları ağızlık takılır. *Nar*'ın ikinci türü olan *irkek* veya *ülek*, *nar*'dan daha küçüktür, yine de Kazak develerinden daha büyüktür. *İrkek* sadece 20 *pud* yük taşır ancak *nar* kadar açlığa ve susuzluğa iyi dayanır. Yine de *nar* ve *irkek* soğuğa diğer develere göre çok daha hassastırlar ve kışın üzerleri keçeyle örtülür. 20 yıl

[131] [Tek hörgüçlü deve.]
[132] Eversmann'a göre ülek, nar'dan daha büyüktür ve sadece Buhara'da bulunur. Bkz. Eduard Eversmann, *Reise von Orenburg nach Buchara*, Berlin 1823, s. 91.

yaşarlar ve genellikle yağı alınmış susam bitkisi ile beslenirler. Zayıflamış bir deveyi semirtmek için günde 12,5 *libre* susam bitkisi verilir. Bunun dışında onlar her türlü bitkiyi yerler. Dişileri erkekleri kadar güçlüdür ancak erkekten daha hafiftir.

Her bir Hivelinin odun ve kömür taşımak için en az bir devesi vardır. Zenginlerin ve hükümdarın ise çok sayıda develeri vardır. Eşekler su taşımak için kullanılır ve nadiren ikiden fazlasını beslerler. Bunların uzun boylu cinsleri sadece zenginlerde vardır.

Büyük baş hayvan Hive'de çok az bulunur. Orenburg hattındaki büyük baş hayvanlar ile aynı ebat ve özellikte olup, Karakalpaklardan satın alınır. İneklerin sütünden faydalanılır ve öküzler ise ziraat işlerinde kullanılır. Atlar sadece zaruri durumlarda sabana bağlanır. Hive koyunları aynı Rusya koyunlarına benzerler. İyi yün verirler ve Türkmenler tarafından satın alınır ancak çok az bulunur. Kara Arap koyunları Buhara'dan getirilir ve sırf meşhur şapkaların yapıldığı postları için satın alınır. Böyle bir şapkanın fiyatı 3 *tilla*dır. Kazak koyunları sadece yemek için kullanılır ve etinin bir *libre*sinin fiyatı 15 *kopek*tir. Buna karşı sığır eti ise sadece 10 *kopek*tir.

Hive'de iki tür tavuk cinsi vardır: sıradan küçük olanı ve Buhara tavuğu. Hindi, kaz ve ördekler sadece handa vardır. Avlanmak için eğitilmiş şahinler ve kartalları Kazaklar, Rusya'dan (Başkurtlardan) getiriyorlar. Kungrat bölgesi su kuşları açısından zengindir, diğer tür kuş türleri burada daha azdır. Köpeklerden, avlanmak için kullanılan tazılar ve ev köpekleri bilinir (ev köpekleri ayrıntılı olarak tarif edilmemiştir). Amuderya civarında kurt, tilki ve tavşan görülür fakat sayısı azdır. Kungrat bölgesinde bazen kaplan görülür. Amuderya balık türleri bakımından zengindir. Nehirde mersin balığı, morina balığı, yayın balığı, turna balığı, sazan, havuz balığı gibi çok sayıda balık türleri vardır fakat Hiveliler balık sevmezler, balığı sadece Karakalpaklar yiyorlar. Hatta ihtiyaç hâlinde küçük, kurutulmuş balıklarla büyük baş hayvanlarını beslerler.

Bütün bunlara rağmen Hive'de en gerekli ve yararlı hayvan attır. *Argımak* diye bilinen güzel Türkmen aygırları özel itina ve ayrıntılı tasviri hak ediyor. Bunlar, sadece Türkmenler tarafından katkısız korunarak yetiştirilen özel bir at cinsidir.

Uzun boylu, sağlam yapılı, dar göğüslüdür. Kulakları uzun, kuyrukları incedir. Genel olarak gri renklidir ve siyah en nadir olanlarıdır. Uysaldırlar, sadece aygırları kızgındır, ısırırlar ve tekmelerler. Bir *Argımak* çözülmüşse asla uzağa kaçmaz, bilakis çok geçmeden kendiliğinden eve döner. Koşu sırasında ilk başta çok hızlıdırlar ancak kısa sürede yorulurlar. Bir *Argımak* beş *verst* koştuktan sonra binici attan inmeli ve yularından tutarak 100 *kulaç* kadar yürütmelidir, sonra tekrar binerse *Argımak* daha da hızlı koşar. Bu şekilde 24 saat içinde 100 *verst*, hatta 3 günde 400 *verst* yol kat edilebilinir. *Argımak*lar, ahırlarda tutulur veya açık alanlarda bir halka vasıtasıyla demir kazıkların etrafında dolaşmasına izin veren halatlarla otlayabilirler. Hiveliler bu atlardan sadece Türkmenlerin iyi anladığına inanıyorlar. Bu nedenle Han ve soylular en iyi yarış atlarını bakmaları için Türkmenlere veriyorlar. Bunun için onlara ödeme yapılmaz ama bir yarışta bu atların kazandığı ödülleri alırlar. Bu atlara olağanüstü derecede özenle bakarlar, sadece savaş döneminde binerler ve o zaman bile Türkmenler, çoğunlukla develerine, diğerleri ise sıradan atlara binerler ve düşman görünene kadar *Argımak*ları dizginlerinden tutarak yürütürler. Aynı şekilde yalaklara gitmek için de asla binilmezler bilakis her zaman önde giderek götürülürler.

Eğer tahıllar öğütülmemişse *Argımak*ları, ağızlığının önüne bağlanan ve asla başka bir ata bağlanmayan torbalardan beslerler. Bir *Argımak* satılırsa bu torbayı da birlikte verirler. Temizlik, sadece inek veya at kuyruğu yardımıyla derisini temizlemekten oluşur; demir kaşağı bilinmiyor. Yaz kış üzerleri bir çul ile örtülür ve bunun üzerine de keçe örtülür. Bu at çulları Türkmenler tarafından çok ince ve zevkle imal edilir ve çoğunlukla Keşmir şallarına benzer. Evdeyken atlar nallanmazlar, seferdeyken ise sivri olmayan ince demirle nallanırlar. Bu hayvanlara gösterilen özen daha da ileri gider; avlanırken çalılıklarda ayaklarının yaralanmaması için toynaktan dizine kadar bez sarılır ve böceklerden korumak için başlarına gözleri için ince delikler yapılan deri başlıklar takarlar.

Hive'de her varlıklı kişinin hem eğlence hem de resmî amaçlar için *Argımak*ları vardır. *Hoceş-mehrem*'in *Argımak* atı asla 50'den, hanın da 200'den az değildir. En iyi yarış atı için 100 Hive *duka*sı ödenir ancak bunu sadece han satın alabilir. Normal fiyatlar 30-80 *duka* arasındadır, elbette bu hayvanın kalitesi ve soyuna bağlı olarak

değişir. Türkmenlerin Hive'ye satış için getirdikleri tüm *Argımak*lar, önce kendisi için en iyisini seçen han tarafından incelenir. Han genelde bu atları Türkmenlerden hediye olarak alır, karşılığında onlara kaftanlar giydirir.

Bir *Argımak*'ı yarışa hazırlarken beş gün boyunca günlük sadece 2,5 *libre* saman verirler ve bu sürede gün boyunca ahırda durur. Akşamları ise dizgine alınır ve başka bir Kazak atına binen binici tüm gece boyunca onu hızlı adımlarla dolaştırır. Yarıştan önceki akşam atlar, bu şekilde Hive'den 30 *verst* (7¼ mil) uzaktaki kuyulara götürülür, ki burada yarış ertesi gün gün doğumuyla başlar. Yarıştan hemen sonra 24 saat tekrar gezdirilirler ve bu süre içinde küçük porsiyonlarda 2,5 *libre* saman verilir. Daha sonra ahıra yerleştirilir ve ancak 36 saat sonra sorgum ile beslenir. At ne kadar şişmansa yarıştan önce o kadar uzun süre dolaştırılması gerekir. Yarış sırasında atlara sadece çulsuz eyer takılır ve erkek çocuklar binerler. Tüm tedbirlere rağmen bazı atlar yarıştan sonra telef oluyor. *Karabayır* adıyla bilinen atlar, muhtemelen Türkmen aygırları ile Hokand kısrakların melezleridir. Bunlar *Argımak*lardan daha küçük, güçlü, dayanıklı, hızlı ve kendilerine özgü bir cins oluştururlar ancak az itibar görürler ve daha çok nadir cins olarak kabul edilirler. Sıradan atlar Kazaklardan ya da Rusya'dan satın alınır. Rahvan atlar rağbet görür ve çok pahalıdır.

4.1.12. Ordu ve savaş stratejisi

Hanın ordusunda Özbekler, Türkmenler, Karakalpaklar ve Sartlar görev yaparlar ancak yukarıda bahsedildiği gibi zaten en çok ve en iyi savaşçılar Özbekler ve Türkmenlerdir. Görev sırasında şahsi atına ihtiyacı olanlar, yarısı altın diğer yarısı tahıl olmak üzere yıllık 20 *duka* ücret alır. Sefer sırasında herkes atı için yem ve sabahları kendisi için bir miktar tahıl alır ancak bu yeterli olmadığı için herkes kendi kumanyasını yanında getirmek zorundadır. İki asker birlikte bir deveye sahip olmak zorundadır ancak hayvanın taşıdığı su kırbaları han tarafından verilir. Rütbeliler (subaylar) 40-70 *duka* arasında maaş ve bunun dışında savaşta tahıl, balık, et ve atları için yem alırlar. Kendi atı olmayanlar handan bir *Argımak* ve 15 *duka* nakit para veya isterse piyasa fiyatına göre tahıl ile maaş alır. Hanın atlarından biri ölürse binicisine bir başkası veya bir tane satın alması için para verilir ancak hayvanın gerçekten öldüğünü ispatlamak için kuyruğu *mehter'e* getirilir. Yüzbaşılar her gün

atları kontrol eder ve binicinin kendi atına kötü baktığını görürse onu sopayla cezalandırır. Askerler her an savaşa hazır olmalı ve ganimetlerin onda birini hana vermelidir.

Savaşa paralı askerler ve gönüllüler de katılır. Onlar düşmanın kulaklarını ve kellesini getirerek cömert ödül almayı ümit ederler. Kulaklar için hükümet adedine 5 *tenge* fakat kelle için bunun iki katı ödeme yapar.

Tüm askerlerin iyi bir atı, kılıcı ve mızrağı vardır; sadece az bir kısmının tüfeği vardır. Türkmenler'in bir de uzun bıçağı olur. Komutanlar, hanın İran'dan aldığı ve onlara verdiği zırhlar giyerler, tüfekler ise güya Hive'de yapılmıştır. Bunlar Rus tüfeklerinden daha küçük kalibrelidir, çoğunlukla sadece Özbekler tarafından kullanılır ve barış zamanlarında hanın sarayında muhafaza edilir. Barutu Hiveliler kendileri yapıyorlar ve hanın sarayında tuğla odalarda muhafaza ederler. Topçu sınıfı, tamamı ülke içinde dökülen ve Rus esirler tarafından yapılan yeşile boyanmış top kundaklı 15 toptan oluşur. Topun büyüklüğüne göre üç veya dört at ile koşulur ancak içlerinden biri o kadar büyük ki sadece sekiz at çekebiliyor. Gülleler de Hive'de dökülür, şarapnelin nerede yapıldığı bilinmiyor. Şimdiki hanın topçu sınıfında Ruslar hizmet ediyorlar, Muhammed Rahim Han ise onlara güvenmiyordu.

Orduda sadece iki sınıf subay vardır: 1) 100 adama kumanda eden ve rütbelerinin bir sembolü olarak siyah kabzalı bir hançer taşıyan yüzbaşılar. 2) 10-15 yüzbaşı ile onların birliklerine komuta eden ve bayrağı taşıyan *mehrem*ler. *Mehrem*ler fildişi kabzalı bir hançer taşır ve yüzbaşıları sopalarla cezalandırdıkları da sık sık olur.

Ordu hazır olduktan sonra süvariler develeri ortaya alırlar ve ordu yola çıkar. Han at üzerinde önde gider ve peşinden hafif bir sefer çadırı götürülür. Daha büyük ve daha görkemli bir çadır ortadadır. Hafif çadır kurulduğunda bütün ordu durur. Han evvela hafif çadırda dinlenir ve uyur, sonra atla büyük çadıra gider ve hafif çadırı yüzbaşıya bırakır. Kamp yerinin etrafını nöbetçilerle çevirmek gereksiz sayılır, atlar bağlanır, develerin yiyecek aramaları için gün boyunca serbest dolaşmasına izin verilir. Han çadırının etrafına toplar yerleştirilir ve sabahları üç atışla hareket etme işareti verilir. Tehlikeli durumlarda en kritik yerlere Türkmenler konumlandırılır. Yazın aşırı

sıcaktan ve kum yollarının çokluğu sebebiyle ordu günde sadece yaklaşık 15 *verst* (2 mil) kadar çok kısa yürüyüşler yapabiliyor. Buna rağmen *Argımak*lar çok zayıflayıp güçsüz hâle gelirler. 1825 yılında Rus kervanlarına karşı yapılan seferde *Argımak*ların sadece az bir kısmı geri dönebildi.

4.1.13. Bazı seferlerin tasviri

1820 yılının sonbaharında Muhammed Rahim Han büyük bir ordu toplayıp Buhara'nın Çarcuy Kalesi'ne gitti ve bir ay boyunca kuşattı. Ağır yük ve erzaklar nehrin yukarısına kayıklarla getirildi. Kuşatma sırasında göçebe Teke Türkmenlerini yağmalamayı ihmal etmediler. Han günün birinde nehrin yukarısına böyle bir yağma seferine gittiğinde Buhara hanının oğlu ordusuyla nehrin sol kıyısına yerleşti ve düşmanla kale arasında bir vadide avantajlı bir pozisyon aldı. Böylece her iki tarafın da ağır kayıp verdiği üç günlük savaş başladı. Sonunda bu savaş topçuları sayesinde Hive hanının lehine sonuçlandı. Buharalılar Çarcuy'a, Hiveliler ise evlerine geri çekildiler.

Ertesi yıl Hive hanı nehrin sağ kıyısında Mir Haydar Han'ın bizzat komuta ettiği Buhara birliklerinin görüldüğü Çarcuy'a tekrar saldırdı. Hava çok sıcaktı ve bu nedenle Amuderya'nın suyu azalmıştı. Buharalılar top atışlarıyla Hivelilerin kayıklarını devre dışı bıraktılar. Hive hanı onları engellemek için geceleyin bir müfrezeyle kardeşi Kutluğ Murat İnak'ı Buharalılara baskın yapması için kayıklarla karşı kıyıya gönderdi fakat onlar düşmanı geri püskürttüler, çok insanını öldürdüler ve on kayığını ele geçirdiler. Hiveliler de aceleyle geri dönmek zorunda kaldılar. Ertesi 1822 yılının yazında bir çaşıt Hive hanına Mir Haydar'ın Kıtay-Kıpçaklara karşı sefere çıktığını söyledi. Muhammed Rahim Han hemen ordusunu topladı, Hezaresp civarında nehri geçti ve Vardans şehrine saldırdı, şehri talan ederek çok sayıda halkını esir aldı. Sonra oraya göç etmiş Hiveli Özbeklerin ikamet ettiği Çaydır'a saldırdı ve aynısını yaptı. Vahşi birlikler daha küçük yerleşim yerlerini yakarak, yağmalayarak ve katlederek Karakul'a kadar gitti ve sonunda Buhara ordusuyla karşılaşmadan geri döndüler. "Cesur savaşçılar" özellikle kadınları ve çocukları kaçırmışlardı çünkü onların kocaları ve babalarının Hive'ye fidye ödeyerek kurtarmak için geleceklerini çok iyi biliyorlardı. Kovyrzin, her üç sefere de *hoceş*-

*mehrem*in refakatçisi olarak katılmıştı. Muhammed Rahim Han, bir ara İran'a da sefer düzenlemişti (yaklaşık 1812'de). En sıcak mevsimde büyük bir orduyla çölü geçtikten sonra hükümdarının adı Beylerkulu olan Kürtler ve Türkmenlerin yaşadığı bir şehre saldırdı. Burada da tüm savaş operasyonu yağmadan ibaretti. Teke Türkmenleri ve Kürtler esir edildi, yağmalandı ve şehrin etrafındaki tarlalar yakılıp yok edildi. Bundan sonra barış yapıldı ve Hive hanı tüm esir Kürtleri iade etti. Baba Han'ın saldırıya uğrayanları müdafaa etmek için bizzat bir orduyla yaklaştığı haberi alındığında Hiveliler aceleyle ülkelerine geri gittiler. İran sınırının dağlık bölgesinde havanın sağlıksız olması yani gündüzleri çok sıcak ve geceleri soğuk olması nedeniyle çok insan hayatını kaybetti. Akşamları yeterince kalın giyinmeyenler genellikle aynı gece öldüler. Bu geri dönüş yolculuğunda atların çoğu yorgunluk ve yem eksikliğinden telef oldular. Hanın yanına aldığı üç toptan yalnız iki küçük olanı develerle geri getirildi.

4.1.14. Şimdiki hanın karakteri ve yaşam tarzı

Şimdiki Hive hanı olan Allah Kuli iyi huylu, barışçıl bir insandır. Ne avlanmayı ne yağmayı ne de öldürmeyi sever ve bu nedenle Türkmenler ve Özbekler ondan nefret ediyordu. Babası onu veraset silsilesinden çıkarmak istedi ve ölümünden önce ikinci oğlu Rahman Kuli'yi halef tayin etti fakat bilge *Şerniyaz-atalık*'ın tavsiyesi üzerine hanın vasiyeti yerine getirilmedi. Rahman Kuli şimdi Hezaresp'de yaşıyor, çevre bölgelerden vergileri tahsil ediyor, kardeşine en ufak bir saygı göstermiyor ve Özbekler ile Türkmenler tarafından büyük hürmet görüyor. Hanın gençlik yıllarında Rus kölelerden votka içmeyi öğrendiği ve gizlice ahırda içtiği iddia ediliyor. Daha sonrasında da *hoceş-mehrem*le birlikte bu utanç verici davranışına devam ediyordu. Aslında düzeni müdafaa ediyor, sadece iki karısı var ve Özbekler ile Türkmenlerin ona olan nefretini arttıran hırsızlık ile yağmayı çok ağır şekilde cezalandırıyor. Bilgisine gelince, Rusça konuşabildiği, okuyabildiği ve yazabildiği iddia ediliyor. Güya ona bunu Astrahanlı esir Foma (Thomas) öğretmiş.

Muhammed Rahim Han'ın bu iki oğlu dışında daha iki çocuğu yani Kazak sultanı Şergazi Kayıpov'un kızından olan sekiz yaşında bir oğlu ve bir hocanın kızından olan altı yaşında bir oğlu vardı. Han, camiyi ziyaret ettiği cuma günleri hariç gün

boyunca sarayından asla ayrılmaz ama geceleri bahçelerinde ve şehrin çevresinde atıyla dolaşır. Aksakallar her sabah onu ziyaret ederler ya da burada ifade edildiği gibi selam verirler. Bu ziyaret esnasında her türlü meseleler görüşülür, bilgi verilir ve bazı anlaşmalar yapılır. Hanın eşlerinin gündüzleri evden çıkma hakları yoktur, sadece akşamları bazen akrabalarını ziyaret ederler ve kendilerinin faytonlarla oraya götürülmelerini emrederler. Saray, *kuşbeği*nin yüzbaşı rütbesindeki kardeşi ve nöbetçi odasının kapısında oturan 15 kişilik muhafız birliği tarafından korunuyor. Bunlardan birisi tahtın yanında ve diğer ikisi ise sadece soylu insanların hapsedildiği zindanların kapısında duruyorlar. Genellikle onlar hanın emriyle Rus köleler tarafından boğularak öldürülüyorlar.

4.2. Buhara'da Ticari İlişkiler Hakkında

Buhara'da herkesin ticaret yapma hakkı vardır. Herhangi bir sınıf gözetmeksizin yerli halktan ve gayrimüslimler de dâhil olmak üzere yabancılardan herhangi bir kazanç veya çıkar elde eden herkes, ülke içinde, kervanlar yardımıyla ve sınır ötesi her türlü malın ticaretini serbestçe yapabilir.

Bu hak için yerliler ve yabancı Sünni mezhepli Müslümanlar vergi ödemezler. Burada bir yıldan fazla kalan gayrimüslim yabancılar, Buhara'da yaşayan Yahudiler ve Ermeniler gibi ayda 2 *tenge* vergi ödüyorlar. Buhara'ya sadece nadiren ve kısa sürelerle seyahat eden Ruslar bu vergiden muaf görünüyor. En azından Kaluga'lı tüccar Sveçnikov'un temsilcisi olan Dmitriy 1815 ve 1816'da bir yıldan fazla bir süre orada yaşamasına rağmen bilindiği kadarıyla vergi ödemedi. Herhangi yabancı hanlığın tüm bölgelerinde serbestçe ikamet edebilir. Gayrimüslimler yolculukları sırasında güvenlik maksadıyla bir tür pasaport ya da resmî tavsiye mektubu alırlar ve hükümetin kuşkusunu üzerlerine çekmedilerse her zaman sıkıntısız ülkelerine geri dönebilirler. Eğer gayrimüslimlerin gümrük vergisi tarifelerinin Sünni Müslümanlara göre iki kat daha fazla olmasını haksız bir durum olarak saymazsak onlar hiçbir şekilde zulme uğramıyorlar.

Hükümet bir kervanın gelişinden daima zamanında haberdar edilir ve *kuşbeği* onları karşılamak için gitmesi gereken birkaç memur seçer. Onlar Rusya'dan gelen

kervanları sınıra yakın olan Karatam köyünde, Hokand ve Kaşgar'dan gelen kervanları ise Uratepe'de karşılarlar. Karşılamaya giden gümrük memurları ki, bunlar genellikle üç kişidir, getirilen yabancı para miktarının tam bir beyanını talep ederler ve derhal vergiyi tahsil ederler; Buhara sikkesinden gümrük vergisi alınmaz. Çuval, sandık ve bunun gibi hafif mallar bal mumuyla mühürlenir ancak demir, bakır, çinko, telatin, sandal ağacı vd. gibi ağır mallar deve yüklerine göre belirlenir, sonra tamamı hakkında bir rapor düzenlenir, bunun üzerine kervan yoluna devam eder. Sonunda Buhara'ya varır ve kervansarayda konaklar. Burada üç gün süren kontrol esnasında hiç kimse kervansaraydan dışarı çıkamaz.

Gelen mallar incelenirken, tavsiye için saygın bir tüccar veya komisyoncunun katılımıyla fiyatlar belirlenir. Vaktiyle *kuşbeği* mallara kendisi bir fiyat verirdi ancak şimdi kervansarayı sadece nadiren ziyaret ediyor ve yalnızca Keşmir'den gelen koyunları kontrol ediyor.

Gümrük ücretleri malların değeri biçildikten hemen sonra tahsil edilir, yalnız çok yüklü bir teminat karşılığı ödemede birkaç haftalık bir erteleme elde edilebilir. Sünni Müslümanlara ait tüm mallardan parasal değerinin yüzde 2,5'u kadar vergi ödenir, gayrimüslimler ise yüzde 5 öder. Satılmak üzere buraya sürülen koyunlar için yüzde 2,5 ayni olarak yani 40 baş koyundan 1 baş koyun vergi ödenir. Buhara'da tüm malların ithal edilmesine izin verilir ve orada sadece ithalat için bir gümrük ofisi vardır. Herkes gümrük vergisini ödedikten sonra yabancı malını satabilir, Buhara malı satın alabilir yani takdir ettiği gibi hareket edebilir. Yabancı tacirler bir dükkân için aylık 0,5 *tilla* kira ödedikleri kervansarayda kalmak zorundadırlar ama küçük bir oda veya mutfak için biraz daha az ödenir. Hükümet ihraç edilen mallara hiçbir zaman mühür basmaz, Rusya'ya gönderilen bazı Buhara mallarının üzerinde görülen mühürler mal sahipleri tarafından basılmıştır.

Kaçakçılık için suçlu çıplak bir şekilde sokaklarda dolaştırılır, dövülür ve miktarını *kuşbeği*'nin belirlediği ceza ücretini ödemek zorunda bırakılır. Ülke genelinde gümrükçü süvariler ve muhafızlar yoktur. Gümrük kontrol ve tahsilatı sadece Buhara şehrinin kendisinde yapılır. Tüm gümrük personeli emir ve talimatlarını, adını

verdiği herhangi bir kişi aracılığıyla ileten *kuşbegi* ile sınırlıdır. O, uygun gördüğü şekilde karar verme özgürlüğüne sahiptir.

Görevini uzun yıllardır sürdüren ve ticari işlemlerde büyük bir rutini işgal eden şimdiki *kuşbeği*'ne halk o kadar alışmış ki onun getirdiği düzen ticarette yasal bir güç kazanmış ancak tabi eğer halefi başka ilkelere sahip olursa işlerin gidişatını değiştiremeyecek kadar da muazzam değildir.

4.2.1. Kervanlar

Buharalılar malların taşınması için gerekli olan develeri Kazaklardan kiralıyorlar. Kazakların kendileri kervanda deve bakıcısı olarak hizmet ederler, develerin yiyecek ve diğer ihtiyaçlarını karşılarlar. Becerikli bir bakıcı bu hayvanların 16 ve hatta daha çoğuna bakabilir ancak kışın bu çok zordur çünkü o zaman hayvanların beslendikleri otları çıkarmak için karı temizlemek zorundadır. Bu insanlar ata veya hafif yüklü ve yedek olarak yanlarına aldıkları develere binerler fakat bir baskın durumunda silahsız oldukları için ne kervanı ne de kendilerini savunabilirler. Ayrıca yanlarına silahı zayıf olan ve bu nedenle düşmana ciddi bir karşılık veremeyecek yaklaşık 20 veya daha fazla Kazak rehber alıyorlar. Kervana en büyük korumayı baş rehber sağlar. Onun diğer Kazaklarla ilişkisi ne kadar dostaneyse ve onların arasında otoritesi ne kadar güçlüyse refakat ettiği kervan o kadar güvenli gider.[133]

Bir saldırı durumunda rehberler, hizmetçilerin yaptığı gibi bir an önce kaçmaya çalışırlar. Eğer kendilerini savunurlarsa bunun pek faydası olmayacaktır çünkü kargaşa sırasında saldırganlar karıştırabilirler ve kendi insanlarını kolaylıkla öldürebilirler. Buharalıların kendileri tepeden tırnağa tüfek, tabanca, kılıç ve hançerle silahlı olsalar da direnç göstermezler. Ne tüfek veya tabanca ile ateş ederler, ne kılıç ve hançeriyle vuruşurlar. Dolayısıyla bu şekilde korunan bir kervanı yağmalamaktan daha kolay bir şey yoktur, özellikle de develer genellikle tek sıra hâlinde arka arkaya gittiği için 20 ve daha fazla *verst* uzunlukta bir kervansa. Bir devenin yükü ekseriya üstten birbirine bağlanmış ve hayvanın her iki yanından sarkan iki büyük balyadan

[133] Buhara'dan Rus topraklarına giden yolda maruz kalınan tehlikeler olmasa bu ticaret yeni hacimler kazanacaktır. Hive Hanlığı, Rusya'ya tabi olsaydı bu yol tamamen güvenli olurdu. Bkz. Meyendorff, a.g.e., s. 247.

oluşur. Yük boşaltılacaksa Kazak deveyi burun deliklerinden iple aşağı çeker, deve yere çöker, balyalar yere değer, üstten bağı çözülür ve deve semeriyle kalır. Ertesi sabah Kazak hayvanı balyaların arasına götürür, hayvan yere çöker, yük bir iple üstten birbirine bağlanır ve deve yüklenmiş olarak ayağa kalkar.

Her Buharalı tüccar, mal taşımak için tahsis edilmiş deve dışında su ve yolculuk için gerekli malzemeleri yüklediği başka bir deve daha kiralar. Kendisi genellikle ata veya eşeğe biner. Eğer yanında bir hizmetçi varsa Kazaklar onu bir deveye bindirir ve 4-5 *pud* ağırlığında eşya olarak sayar. Rehberler ayrıca tutulur ve onlar genelde malların değerinin yüzde birini alırlar. Elbette ki Buharalılar Kazakları kandırmak için ellerinden gelen her şeyi yaparlar. Bir kervan Buhara'dan hareket edecekse kervanbaşı Kazaklarla taşıma ücreti için pazarlık etmeye başlar. Bir deve yükünün fiyatı 4-6 Buhara *duka*sı arasında belirlenirse, Kazaklar ambalajlı malları ağırlığına göre kabul ediyorlar. Fiyat her deve için aynıdır ve Kazaklar bunu her zaman nakit olarak peşin isterler. Bu sadece Buharalılarla ilgili olarak uyguladıkları ihtiyati tedbirdir çünkü onlardan her türlü alçaklığı beklerler. Yine de nadiren onlardan zararsız bir şekilde kurtulurlar, bilakis vardıktan sonra onlardan her türlü haksız talepte bulunurlar. Örneğin, Buharalılar balyalardaki malların bozulduğunu veya kaybolduğunu iddia ederler, tazminat talep ederler vd. Bu nedenle Kazaklar onlardan nefret ederler ve Tatarlarla iş yapmaya istekli olurlar çünkü Tatarlar onları kandırılmazlar, hatta yol boyunca yiyecek ve tütün ısmarlarlar. Kazaklar, Tatarlara Nogay diyorlar, Buharalılara ise nefretle Sart derler. Eğer Kazaklarla Tatarlar arasında bir anlaşmazlık çıkarsa Tatarlar kendilerinin Sart değil Nogay olduklarını hatırlatırlar. Kazaklardan sadece aşağılık Buharalılar değil hanın kendisi de korkar. Bu nedenle Kazaklar Buhara'da bazen her türlü yaramazlık ve keyfiliğe cüret ederler ve kimse onları cezalandırmaya cesaret edemez. Bu onları küstah yapıyor ve Buharalıları aldırış etmezler. Kazaklar Buhara'da malların nakliyesi için Rusya'dakinden daha az ücret alıyorlar çünkü Buhara'dayken yaylaklarından çok uzakta oldukları için boş dönmek istemiyorlar ayrıca Buharalılar o kadar akıllılardır ki onlarla pazarlık yapması için sadece kervanbaşıyı bırakıyorlar.

Buhara halkı gerçekten de Buhara şehrinden doğru yönde 80 *verst* uzaklıkta bulunan Amuderya'nın kumlarından altın ayıklıyorlar. Bu altın, şehirde küçük miktarlarda satılıyor ve muhtemelen büyük miktarda satın almak zordur.

Çivit, Buhara'ya Hintliler tarafından çok miktarda getirilir ve kervansaraylar bununla doludur. Her ne kadar Buharalılar ondan başka boya almasalar da kalitesi iyi değildir. Bir *pud* (40 *libre*) çivit için Buhara'da 10 Buhara *duka*sı (160 *ruble*) ödenir. Buharalılar daha iyi bir çeşit istemezler ve başka getirilmemesinin sebebi budur.

Buhara Pamuğu. En iyi Buhara pamuğu Şehrisebz'de[134] yetişir. Şehrisebz, Buhara'nın güneyinde 8 günlük, Semerkant'ın güneyinde 3-4 günlük mesafede bulunur. Buhara pamuğu, sadece Rusya'da değil anavatanında da o bölgenin diğer çeşitlerinden daha çok tercih edilmektedir. Örneğin Orenburg'da Buhara'dan gelen 1 *libre* ham pamuğa 80 *kopek* ödenirse Şehrisebz pamuğu için 1 *ruble* ve 20 *kopek* ödenir. 1 *libre* eğirilmiş Buhara pamuğu için 2 *ruble*, Şehrisebz pamuğu için 1 *libre* için 2 *ruble* ve 50 *kopek* ila 3 *ruble* ödenir. Buhara'da ise güya bu pamuğun 1 *libre*sine 1 *tenge* ödenir ancak Buhara'nın kendisinde yetişene sadece 0,5 veya 0,75 *tenge* ödenir çünkü daha az sağlam ve daha az düzgündür. Bir *tanap* araziden sadece kabukları soyulmuş ancak tohumları ayıklanmamış 3-3,5 *batman* pamuk toplanır.

Buhara'da tüm ticaret ve zanaat işleri ayrı ayrı yapılmaktadır. Örneğin kim pamuk tarlası sahibiyse kendi mahsulünü satar ancak tarlasını kendisi ekmez. İplikçiler pamukları küçük miktarlarda satın alırlar ve 2-3 *libre* kadar eğirdikten sonra tüccarların ihraç etmek için satın aldıkları pazara götürürler. Dokuma işiyle genelde erkekler, eğirmeyle ise genelde sadece kadınlar uğraşırlar. Her iki iş de asla aynı evde yapılmaz. Bir dokumacı bir top patiska dokuduktan sonra onu hemen tüccarlara veya üzerine çeşitli desenler basan ustalara satmak için çarşıya götürür. Bununla esas olarak Tacikler uğraşırlar. Desen uygulandıktan sonra kumaş ahşap çekiçlerle dövülür, kurutulur ve hemen satışa götürülür. En az 8 *kulaç* olması gereken bir top desenli kumaş için çarşıda kalitesine göre 4,5-6 *tenge* ödenir. Polis bu ölçünün doğruluğuna dikkat eder.

[134] Emir Timur'un doğum yeri olan Şehrisebz, eskiden Keş adıyla biliniyordu.

4.2.2. Oratepe şehri (Ora-töbe)

Buhara Devleti'nin önemli bir sınır ticaret şehri olan Oratepe,[135] Buhara'nın kuzeydoğusundan 19, Hokand'dan 5, Semerkant'tan 9 ve Türkistan'dan 13 günlük yolculuk mesafesindedir.

Şehrin adını taşıdığı Oratepe Dağı (Oratöbe)[136] sadece birkaç yüz fit yüksekliktedir ve valinin tuğladan yapılmış konutunun yanı sıra birçok insanın konutunu barındıran topla korunan bir kalesi vardır. Şehrin kendisi dağın eteğinde yer alır ve duvarla çevrilidir. Şehir Semerkant'tan daha küçük değildir. Şehir ve dağ arasında buradan geçen kervanların birkaç gün kalmayı alışkanlık edindikleri ve dağdan çıkan derenin içinden aktığı çarşının olduğu geniş bir alan bulunur. Bu dereyi kendine katan başka bir dere şehrin içinden akar ve ona yeterince iyi, tatlı su sağlar. Bu nedenle buraya göletler yapılmamıştır. Şehrin sokakları geniş ancak düz değildir ve dağ yakınındaki toprak taşlı olduğu için asla çok kirlenmez. Evler balçıktan inşa edilmiş ancak Buhara'daki gibi birbirine yakın değiller ve geniş avluları vardır. Şehirde yaklaşık 10 cami vardır fakat eski zamandan kalma yapı ve abideleri aramak beyhude bir iştir. Havası temiz ve sağlıklıdır; şehrin çevresi ise güzel otlar açısından zengindir.

Az sayıda Tacik ve Yahudi dışında şehrin sakinleri Özbeklerdir. Onlar yasalara çok daha bağlıdır, daha kibar ve yardımseverler ve iddiaya göre orada ciddi şekilde cezalar uygulanmasına rağmen Buharalıların yaptıkları ahlaksızlıklara kapılmıyorlar. Buhara'da bir *ruble* çalan asılır, buna rağmen orada hırsızlığın olmadığı bir gece bile geçmez. Bilindiği üzere geceleri Buhara'da sokaklarda görülmek yasaktır. Bu sebeple insanlar birbirine çok yakın evlerin düz damlarından atlayıp geçerler ve hırsızlar bu yollarla polisi çok kolay atlatırlar. Buhara'nın tüm şehirlerinde olduğu gibi Oratepe'de de aynı yasaklar vardır ancak buradaki cezalar çok daha hafiftir.

Gıda Buhara'dan daha ucuzdur ancak yabancı mallar, özellikle de Rus malları pahalıdır çünkü şehrin yalnız bir tane kervansarayı olduğu için kervanlar, çoğunlukla

[135] Uratepe, Uratübe, Òratübe ve Uratüpe, Nazarov'a göre Jürütüpa (Filipp Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah i Zemlyah Sredney Çasti Azii,* St.-Peterburg 1821, s. 60). Uşrusana ile aynı şehirdir.
[136] Töpe veya töbe bir tepedir.

Oratepe'de uzun süre kalmadan sadece geçip giderler. Oratepe üzerinden Buhara Hanlığı'nın iç bölgelerine giden tüm kervanlar burada gümrük vergisi öder. Mal sahipleri yazılı makbuz alırlar ve bundan sonra rahat bir şekilde ülkenin tamamında ticaret yapabilirler. Buhara'da her tüccar hiçbir malı saklamadığına dair yemin etmek zorundadır. Bu konuda da Oratepe'de daha az katıdırlar ve malların saklanması sadece müsadere ile cezalandırılır. Şehrin çevresinde pamuk Buhara'dakinden daha iyi yetişir.

Oratepe sakinleri çalışkan ve üreticiler. Burada keçi yününden yapılan kemerler, kalitesiyle bilinir ve Buhara'da adetine 2-10 *duka* ödenir. Kemerlerin üzerlerindeki desenler tıpkı kaşmir şallarındaki gibidir. Bir süredir burada hakiki şallar da üretilmeye başlandı, bunun için Kazaklar ve Karakalpaklardan keçi yünü satın alınır. Yönetim tarafından vergi olarak alınıp tedarikçilere satıldığı için Tibet'ten bu tür yün almak imkânsızdır. Hokand ve Buhara'da Oratepe'den gelen şallar büyük kârla satılır. 1819 yılında bir Yahudi, buradan Buhara'ya kendi işçiliği olan olağanüstü güzel bir şal getirdi. Han bundan haberdar oldu, şalın kıymetinin belirlenmesini emretti ve onun değeri en az 50 *duka* olarak belirlendi (Buhara'da en iyi kaşmirin fiyatı 100 *duka*dır). Han bu Yahudi'yi yanına davet etti, güzel bir eşarp satın aldı, ona hediyeler takdim etti ve ona birkaç öğrenci alıp sanatını öğretmesini emretti.

1815 yılında Oratepe, Hokand hanı tarafından fethedildi. Şehrin sürgün edilen Buharalı valisi Rıza Datka orayı tekrar alabilmek için boşuna çaba harcadı. Bu durum karşısında Buhara hanı, yanında binbaşısı olan ve *beğ* unvanını taşıyan Özbek asıllı *atalık*ı oraya gönderdi. Özbek *atalık* derhal Hokandlıları kovdu ve şehrin valisi olarak atandı. Bunun üzerine Rıza Datka o kadar öfkelendi ki Hokand hanının tarafına geçti. *Atalık*, Buhara hanından her yıl kendisine bölgesinde sınırsız güç, hatta ölüm kalım meselesinde karar verme hakkı veren bir ferman almak zorundaydı. Bu yetki ve kalenin avantajlı konumu, onu bazen hana karşı itaatsizliğe sevk etti. Eğer Hokand'a karşı bir savaş çıkarsa Oratepe valisinin Penşembe [Pencikent], Özek ve Semerkant'taki meslektaşlarından destek birlikleri talep etme hakkı vardı.

Hokand yolu üzerinde Oratepe'den 30 *verst* uzakta 50 Özbek'ten oluşan bir Buhara karakolu bulunur. Bu karakol Sırderya'ya dökülen bir çayın kıyısındadır. Karakol

birliği duvarla çevrili olan bir kulede ikamet eder. Buradan geçen tüm kervanlar burada denetlenir, insan ve hayvan sayısı kaydedilir. Bekçiler kaçakların ülkeye gizlice girmemeleri için dikkat ederler. Bu karakoldan yaklaşık 10 *verst* ötede Hokandlıların karakolu vardır ve ikisi arasından sınır geçer.

4.3. Hokand Hanlığı'nda Ticaret

Hokand'a Rusya, Doğu Türkistan,[137] Buhara ve Bedahşan'dan ticaret kervanları gelmektedir. Rusya'nın sınır şehirleri olan Semipalatinsk, Petropavlovsk ve Troitsk'ten gelen kervanlar, ülke sakinlerinin kervanlardan çeşitli mallar satın almasına rağmen Sozak ve Türkistan şehirleri üzerinden durmaksızın ve yol boyunca gümrüğe takılmadan geçiyorlar. Rusya'dan gelen kervanlar, genellikle mallarının küçük bir kısmını Kazaklarla takas ticareti yapmak üzere Türkistan'da bırakırlar. Bu ticaretten de gümrük vergisi alınmaz.

Hükümet, kervanın yaklaştığına dair Kazaklar tarafından zamanında haberdar edilir ve onları karşılaması için Hokand'dan bir memur gönderir. Memur, kervanı küçük bir müfreze tarafından korunduğu ve gümrük vergisi ödemelerini gerçekleştirdiği Taşkent şehrinden 7 *verst* uzaklıktaki Kalas Irmağı kıyısında karşılar. Burada memur ve Taşkent valisi getirilen malları beraber denetlerler. Mallar hakkında beyan talep etmezler ve vergi mükelleflerinin aracılığı olmadan malların maliyetlerini belirlerler. Bu nedenle tüccarlar bu keyfi değerlendirmelere sık sık itiraz ederler ve memura rüşvet verilir. Gümrük vergisi Buhara *duka*sı cinsinden alınır. Müslümanlar yüzde 2,5, gayrimüslimler ise yüzde 5 gümrük vergisi öder. Gümrük vergisi ödendikten sonra herkes malını ülke genelinde engelsiz bir şekilde satabilir. Kimileri kervansarayda ticaret yapar, kimileri daire kiralayıp ticaretlerini çarşıda yapar. Tüccarların büyük bir kısmı taştan yapılan yeni kervansaraydaki bir dükkân için aylık 8 *ruble*, kerpiçten yapılan eskisine ise sadece 5 *ruble* kira ödediği Hokand'a devam eder.

[137] [Orijinal metinde Çin Türkistanı olarak verilmiştir.]

Buhara'dan gelen kervanlar gümrük vergilerini Hocend'de, Kaşgar'dan gelenler ise Uş'da öderler. Kaçakçılık fiziksel cezaya tabidir ve gümrükten geçmeyen mallara el konulur. Rusya'dan gelen kervanlar genellikle mallarının bir kısmını Kazaklarla takas ticareti yapmak üzere Türkistan'da bırakırlar, bu ticaretten gümrük vergisi tahsil edilmez.

Yabancılar ve hatta Müslüman olmayanlar, ülke genelinde herhangi bir vergi ödemeden özgür bir şekilde istedikleri kadar yaşarlar ve yerliler gibi hiçbir kısıtlama olmadan ticaretlerini yaparlar. Gönderilen kervanlar ihracat gümrüğü ödemezler, Hokand Hanlığı'nda ölçü ve ağırlık Buhara'dakiyle aynıdır. Orada genel Buhara *duka*sı geçerlidir ve sadece ağırlık olarak bir *kopek*e eşit gümüş oranı az bakır para darbedilir.[138] Bunun gümüşü hemen dökülür, bu nedenle her yıl eskisinin değiştirildiği yeni madeni para basılır. Bu madeni paranın adı *ak tenge*'dir ve bir Buhara *duka*sı almak için 300 *ak tenge* verilmesi gerektiği belirlenmiştir. Daha fazlasını talep edenler fiziksel olarak cezalandırılır.

4.4. Doğu Türkistan'da Ticaret

Bu ülkeye Buhara ve Hokand'dan kervanlar gidiyor ve yanlarında Rus mallarını götürüyorlar çünkü Çinliler doğrudan Rusya'dan gelen kervanların geçmelerine izin vermiyorlar. Genellikle sonbaharda 500-800 deveden oluşan, Kaşgar'da kışı geçiren ve sonra geri dönen kervan gelir. İlk Çin sınır karakolunda kervan donanımlı küçük bir kampa götürülür, develerin sayısı ve kaçının eşya yüklü olduğu kaydedilir. Eğer Asyalı gibi giyinmişse ve Çinlilerin özel bir ilgisini çekmemişse insanlar sayılmaz, onlardan pasaport talep edilmez, kim ve nereli olduğu sorulmaz. Develer ile atlar otlaklara bırakılır ve seyyahlar herhangi bir müdahale olmadan kamptan çıkıp girebilirler.

[138] Krş. Carl Ritter, *Erdkunde von Asien*, Band V., Berlin 1837, s. 784. Hokand Han'ı da iyi altın ve gümüş para basar. Araştırmacı Bay v. Frähn'in elinde ikincisinden 1817, 1822 ve 1823 yıllarına ait olan ve "Halife'nin ikametgâhı Hokand'da basıldı." yazısı taşıyan bazıları vardı.

Sonraki günlerde kervan, az sayıda bir refakatçiyle sonraki karakola doğru hareket ederler, burada develeri sayarlar. Tüccarların, yolda bu bölgede yaşayan göçebe Kırgızlar[139] ile ticaret yapmamasına dikkat edilir.

Kaşgar'dan önceki son karakolda kervanı askerler ve bir memur karşılar ve develer tekrar sayıldıktan sonra şehre kadar refakat ederler. Genellikle kervan şehre 3 *verst* kala geceyi geçirir ve ertesi sabah şehirde bulunan malların bir depoya bırakıldığı kervansaraya yerleşirler. Kervanbaşı getirilen tüm mallar hakkında bilgi verir ve hemen kontrol başlar.

İki Çinli ve bir Kaşgarlı memur malları dikkatlice sayar ve tartar, beyan edilenin dışında fazla buldukları her şeye hemen el koyarlar ancak genellikle hediyeler karşılığında el konulanları iade ederler. Malların değerlendirilmesinde üç Kaşgarlı tüccara danışılsa da bu elbette tamamen Çinli görevlilerin keyfiyetine bağlıdır. Gümrük vergisi genellikle yüzde 7'dir ve hemen mal olarak ödenir. Mallar kontrol edilip, gümrük vergisi tahsil edildikten sonra mal sahibi onları geri alır ve kervansarayda satabilir veya ülke içinde mallarıyla birlikte seyahat edebilir. Kervansarayda bir dükkân için ayda yaklaşık 8 *ruble* ödenir.

Doğu Türkistan'da ticaret tamamen serbesttir, herkes nasıl satmak ve ne satmak isterse yapabilir, yasak mal yoktur. Yabancılar, hatta yerlilerden farklı bir mezhebe mensup olanlar bile burada vergi ödemeden yaşıyorlar.

Kaşgar'da hem Çin hem de Buhara ölçü ve ağırlıkları kullanılıyor ancak yalnızca Çin madeni paraları kullanılır, hatta onlar ihraç edilebilir. Kervanlar ihracat vergisi ödemezler ve sınıra kadar bir refakatçı konvoyu eşliğinde götürülürler.

Not: Doğu Türkistan'da baş gösteren ayaklanmadan (1826) önce ticaretin durumu buydu. Bunun sonucunda durumun değişip değişmediği henüz bilinmiyor.

[139] Kırgızlar, Kara Kırgızlar da denilir. [Burutlar terimi de Kırgızları ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nurbek C. Coldoşev, "Burut Etnik Adı Üzerine", *Sibirya Araştırmaları Dergisi*, cilt: 2, sayı: 5, 2014, s. 25-33.]

4.5. Çinliler Tarafından İşgal Edilen Çungarya'da[140] Ticaret

Rus sınır şehri Semipalatinsk'den her yıl kervanlar İli Nehri kıyısındaki Çin şehri Kulca'ya gider. Kervanlar temmuz veya ağustosta giderler ve bir sonraki yılın mart ayında geri dönerler. Mallar kısmen atlarla taşınır çünkü yolun ikinci yarısı (Semipalatinsk'ten Kulca'ya) çok dağlıktır ve bu nedenle develerin buradan geçmesi zordur. Her at 20 *libre* seyahat bagajı ve kumanyası dışında 6 *pud* (240 *libre*) mal taşır. Bu kervandaki tüccarların çoğu Tatarlar, yardımcı hizmetkârlar Kazaklardır. Çinliler, kervanların yaklaştığını ileri karakolları ve Kazaklar tarafından çok erkenden haber alırlar. Kervanlar gündüz sadece kısa yolculuklar yaptığı ve her dört günde bir mola verdiği için haber almak daha kolaydır.

Bu rota üzerinde Kulca şehrinden beş günlük mesafede bulunan Şolak-Karagay Dağı'nın güney yamacındaki ilk Çin karakolunda kervan çok kapsamlı bir teftişe tabi tutulur. Yolcularla atların sayısı ve atların kaçının mallarla yüklü olduğu kaydedilir. Aslında sınır karakolundan Kulca'ya Hokand Hanlığı'nda Andicanlı olarak bilinen yani Andican[141] şehrinin sakin, tehlikesiz insanları olarak addedilen sakinlerinden başka yabancının girmesine izin verilmez fakat Andicanlı olarak farklı milletlerden insanlar geliyorlar. Dolayısıyla bu adla Çinliler, Çin dışında yaşayan pek çok Müslümanı ve hatta nefret ettikleri ve hırsız olarak nitelendirdikleri Kazakları bile kastediyorlar gibi izlenim oluşuyor. Kimlik talep edilmediği için Asyalı gibi giyinmiş Rus vatandaşları bile Kulca'ya girebiliyor.

Kervan, incelemeden sonra geceyi geçirmek zorunda olduğu etrafı çitlerle çevrili bir tür kaleye götürülür. Burada hayvanların ve insanların geceleri dışarı çıkmasına izin verilmez. Ertesi sabah kervan askerî bir konvoy eşliğinde bir sonraki karakola getirilir. Konvoy komutanı kervanı ve oluşturduğu listeyi oraya teslim eder. Atların dinlenmesi ve beslenmesi için yol boyunca kervanın durmasına izin verilir.

Genel olarak Çinli görevliler yolculara iyi davranılırlar, yalnız hiçbir bahane olmaksızın kervandan uzaklaşmalarına veya geride kalmalarına izin verilmez. Hasta

[140] Biçurin, Cungarya şeklinde yazar. Bkz. Nikita Yakovleviç Biçurin (İakinf), *Opisaniye Cungarii i Vostoçnogo Turkestana*, St.-Peterburg 1829.
[141] Çinliler bununla Hokand Hanlığı'nın tüm sakinlerini kastediyor. Bkz. Biçurin, a.g.e., s. 149.

ve ölülerin bile yanlarında götürülmesi gerekiyor. Ölüler genellikle Kulca'da kaldıkları süre boyunca gizlice gömülür ancak dönüş yolculuğundan önce geri çıkarılıp götürülmedir çünkü Çin hükümeti yabancıların ülkede kalmaması, hatta onların kemiklerinin bile sınırın ötesine götürülmesi konusunda ısrar ederler. Birçok karakolu geçtikten ve bunlardan birinde geceledikten sonra kervan nihayet Kulca şehrine yaklaşır. Şehrin çevre duvarının yanından geçer ve ondan iki *verst* ötede İli Nehri'nde mola verir. Şehrin sakinleri kalabalık bir hâlde duvarın üstüne yığılırlar ve kervanı merakla izlerler. Hemen insanlar ve atlar sayılır ve kaçakçılığı önlemek için kervanların etrafına üç grup bekçi birliği yerleştirilir. Kervandakiler dönüş yolculuklarına kadar kalmak zorunda oldukları keçe çadırları ve barakalarını kurarlar.

Vardıktan sonraki sabah gelen tüm mallar kervanın konaklama yerinin yakınında bulunan taştan yapılma, etrafı kazıklarla yapılmış set ve tahta çitlerle çevrili, keresteyle kaplanmış yapı olan takas alanına götürülür. Bu yapının bir köşesinde muhafızlar için yapılmış ayrı bir taş ev vardır. Bundan sonra insanlar, getirilen malların miktar ve kalitesinin beyanının talep edilmesi için kervan kampına gönderilir. Mal beyanı bir çevirmen tarafından iletilir ve şehrin üst düzey yetkilileri malların mevcudiyetini bununla karşılaştırdıktan sonra kervanın geldiği haberini Pekin'e gönderir ve kervanla ne yapılması gerektiğini sorar.

Tüm mallar depoya teslim edildikten sonra güvenlik maksadıyla belli bir mesafede nöbetçiler bırakılır. Atlar için Kulca'dan 15 *verst* uzaklıkta Kaşgar yolu üzerinde meralar tahsis edilir ve buraya hayvanlar birkaç Kazak çoban tarafından getirilir.

Mallar depoda olduğu süre boyunca mal sahipleri bazı sıkıntılara düşer çünkü şehirde hiçbir şey satın almalarına izin verilmez ve yine de yiyecek temin etmeleri gerekir. Bu nedenle bazıları borç alır, bazıları ise çeşitli küçük malını gizlice kumanyayla takas eder. Bu malları kaçak sokmak çoğunlukla zordur çünkü yabancılar kapılarda sıkı bir aramadan geçiriliyor ve onlar sadece gündüz saatlerinde şehirde bulunabiliyorlar. Kaçakçılık yaparken yakalanan kimse mallarını kaybeder ve fiziksel cezaya tabi tutulur. Akşamları şehir kapıları kapatılır ve geç kalan yabancılar

nöbetçiler tarafından detaylı bir şekilde sorgulanır ve eğer şüpheli bir durum yoksa ertesi sabah kervan kampına gönderilir.

Birkaç hafta sonra Pekin'den beklenen cevap gelir ve şehrin valisi üst düzey iki memuruyla birlikte malların fiyatı konusunda tüccarlarla anlaşmak için hemen kervana gider. Bu prosedür bazen on gün sürer. Vali, yabancı tüccarlar sonunda razı olana kadar her gün farklı bir fiyat sunar ve yeni teklifler verir.

Bu ticaret ilk başta sadece bir takastan ibarettir çünkü Çinli memurlar yabancı mallar için belirli miktarlarda iki farklı türde beyaz pamuk kumaşlar teklif ediyorlar. Bunlardan ince olan birisinin adı *dayak*'tır, geniş ve daha iyi olanının adı *şan*'dır. Yabancı tüccarlar ikinci tür kumaştan büyük miktarda talep ediyorlar. Buna karşı Çinliler kendilerine *şan*'ın sadece büyük baş hayvanlara takas edilebileceğinin emredildiğini vd. söyleyerek itiraz ediyorlar. Genellikle bu durum iki tür kumaşın eşit miktarlarda verilmesiyle sona erer. Bu pamuklu kumaşlar para yerine geçer, bazen fiyatı sabittir ve onun yerine başka mallar, hatta *jambı* (gümüş külçe) veya ihraç edilmesi yasak olmayan Çin sikkeleri istenebilir. Kervandaki tüccarlar fiyatları düşürmemek için aralarından Çinli görevlilerle anlaşma yapması gereken üç yetkili temsilci seçerler. Burada her iki tarafın da mallarını asla anlaşmadan önce göstermediği ve anlaşma sağlandıktan sonra gösterdikleri tuhaf gelenekten bahsetmek gerekir. Gelen mallar ancak o zaman kontrol edilir ve onlardan yüzde beş gümrük vergisi tahsil edilir. Tüccarlar tarafından belirtilmeyen mallara el koyulur, geri kalanı ise şehre getirilerek yerli tüccarlara dağıtılır ve sadece belirlenmiş fiyatlara satılabilir. Kuralların ihlali durumunda ağır cezalar verilir. Bu kural aynı zamanda bütün yerli mallar için de geçerlidir. Polisler sürekli ortalıkta dolaşırlar ve alınan bir mal için ne kadar ödendiğini sorarlar. Eğer onlar bir dolandırıcılığı ortaya çıkarırlarsa satıcı tüm mal stokunu kaybeder ve dolandırılan kişi fazladan ödediği parasını geri alır. Burada alışveriş merkezi yoktur, küçük dükkânların çok olmasından dolayı buna ihtiyaç da yoktur. Alışveriş bittikten sonra yabancı tüccarlar değiş tokuş edilen Çin mallarını depolardan alırlar, ki burada da birtakım zorluklarla karşılaşırlar. Sonrasında aldıkları malları kervan kampında kendi aralarında bölüşürler. Bu mallardan ihracat vergisi tahsil edilmez.

Getirilen mallar başka şehirlere götürülemez, bilakis yerinde değiştirilmesi gerekir. Sadece bazı tüccarlara takasla alınan Çin mallarıyla Kaşgar'a yolculuk etmesine isteksizce izin verilir. Bütün bu zorluklara rağmen Kulca'da yapılan ticaret yine de çok kârlıdır.

Bütün alışveriş tamamlandıktan sonra genellikle kervandaki tüccarlar beyaz pamuklu kumaşları kırmızı ve maviye boyatmak için bir ay daha Kulca'da kalır. Bu şehrin sakinlerinin uğraştığı bir zanaattır. Çinli yetkililer kervanın şehirden hemen ayrılması konusunda ısrar etmiyorlar ve yabancılara asla kasıtlı olarak baskı yapmıyorlar. Onlar zaman kaybetmemek, dar evlerinde yaşamamak ve kuşkucu Çinlilerin can sıkıcı gözetlemelerinden kurtulmak için kendileri dönmek için acele ederler. Kervanlar dönüş yolculuğuna başladığında kervancılar tekrar dikkatlice sayılır. Hepsinin ölü ya da diri sınırın diğer tarafına geçmeleri gerekiyor. Kervana sınıra kadar askerî konvoy eşlik eder.

Rusya'dan Kulca'ya ithal edilen başlıca mallar şunlardır: Kırmızı deri [Rus derisi], kaba ve ince kumaş, kırmızı ve mavi boya malzemeleri, beyaz teneke ile kaplanmış sandıklar, kazan, tencere, üç ayaklı kazan vd. gibi demir döküm ve metal kap kacaklar, bakır kap kaçaklar, ayna ve her türlü küçük eşyalar. Burada Rus mallarının satış fiyatını belirlemek zordur çünkü parayla satılmaz, Çin mallarıyla takas edilir. Bu arada aşağıdaki fiyatlar gerçeğe oldukça yakın olmalıdır.

Kulca'da bir kırmızı deri için 30 *ruble,* bir *arşın* asker kumaşı dediğimiz kaba kumaş için 8 *ruble,* bir *arşın* orta kalite kırmızı renkli kumaş için 40 *ruble,* bir *pud* siyah sandal ağacı için 40 *ruble*, kırmızı boya ağacı için 50 *ruble,* teneke kaplı ahşap bir sandık için 20 *ruble,* 15 *libre* ağırlığında demir bir kazan için 8 *ruble,* demir bir tencere için 8 *ruble*, Rusya'da fiyatı 10 *kopek* olan küçük bir ayna için ise 50 *kopek* alabilirsiniz. Rus bakır madeni parası oldukça değerlidir. 25 *kopek*e 4 *ruble* değerinde mal satın alınabilir. Rusya'dan gelen herkes torbalara koymayıp kendi üzerinde taşıdığı ve Kulca'da farklı eşyalarla değiş tokuş etmek istediği az ya da çok Rus madeni parası getirir. Böylece madeni paralar denetimi atlatır ve bu paralar için gümrük vergisi ödenip ödemediği hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Bunların gümrük vergisine tabi olmadığı aşikârdır çünkü Çinli yetkililer kesinlikle onların yasadışı girişini biliyorlar ancak bunun için ceza vermiyorlar.

Rus malları ile takas edilen Çin pamuklu kumaşının genel adı patiskadır. 1808 yılında Semipalatinsk'ten Kulca'ya seyahat eden ünlü Tatar Murtaza Seyfeddin'in[142] bize bildirdiği bilgilere göre, bu kumaşların kırmızı, mavi ve beyaz olarak üç renkli türü ve üç çeşit kalitesi vardır.

1) Jan patiskası, 14 *inç* genişliğindedir. Bir topu 8 *arşın*'dır ve Semipalatinsk'te 5 *ruble*ye satılır. Bu patiska türünün sağlam ve ince olduğu için Moskova'ya götürüldüğü ve orada buna desenler basılarak bir tür basma kumaş yapıldığı iddia edilir.

2) Dayak patiskası, 10 *inç* genişliğindedir. Bir topu 10 *arşın*'dır ve Semipalatinsk'te fiyatı 4 *ruble*dir. Jan patiskasından daha kalitesizdir.

3) Üçüncü çeşidinin adı *lyamza*'dır. Genişliği bir *arşın*'dır. Bir topu 30 *arşın*'dır ve Semipalatinsk'te fiyatı 12 *ruble*dir.

İki top iyi bir *kitayka* (mavi renkli pamuk kumaş) 4 *ruble* değerinde Rus mallarıyla takas edilir. Kulca'da *fanza*, *kanfa* gibi Çin ipek kumaşlarının yanı sıra kadife kumaşlar da satın alınabilir. Siyah çay küçük miktarlarda cam şişelerde, yeşil çay bilinen ahşap kutularda satılmaktadır.

1 *jin* yani 1,5 Rus *libre*si en iyi siyah ya da yeşil çay için 1 *ruble* 50 *kopek* ödenir. 2 *jin* (3 *libre*) ağırlığında tuğla çayın fiyatı 1 *ruble*dir. Porselen ve toprak çanak çömlekler aynı çini mürekkebi veya Çin mürekkebi gibi olağanüstü ucuzdur. Kayısı ve incir hariç olmak üzere Kulca'da bütün Buhara meyvelerini bulmak mümkündür.

[142] Bkz. Alexander von Humboldt, *Fragmente einer Geologie und Climatologie Asiens*, Deutsch von Löwenberg, Berlin 1832, s. 15, Seyfullin olarak adlandırır.

1 *pud* (40 *libre*) buğday ununun fiyatı 1 *ruble* 50 *kopek* kadar ve üzerindedir. Pirincin *pud*u 4 *ruble*, yulafın bir *pud*u 80 *kopek*tir, mısır ve bezelyenin fiyatı da aynıdır. Soğan, lahana, turp, havuç vd. oldukça ucuzdur.

1 *libre* koyun etinin fiyatı 20 *kopek*tir, dana etinin fiyatı da aynıdır ve sadece Dunganlar yani Müslüman Çinliler[143] tarafından satılır.[144]

4.6. İç Asya'daki Bazı Şehirlerin Tasviri

a) *Gulca*[145] veya *Kulca*. Murtaza Seyfeddin'e göre İli.

Kulca şehri, kıyısı ince kumdan oluşan ve bu nedenle tırmanması zor olan nehir seviyesinden yaklaşık bir fit yüksekte düz bir zeminde yer almaktadır. Şehir hatırı sayılır büyüklüktedir ve taş temel üzerine oturan, kireçle sıvanmış ve etrafı hendekle çevrili kil bir surla çevrilidir. Hendeğin içinden yüksek bir bölgeden buraya yönlendirilen su akar ve her iki yanına yoğun bir biçimde ağaçlar dikilmiştir. Surun 6 kapısı vardır.

Şehrin binalarının hepsi sağlam ve güzeldir öyle ki Buhara ve Hokand'daki en iyi evler, Kulca'daki en kötü evlerle bile mukayese edilemez. Evler çoğunlukla tuğla veya ağaçtan, sadece çok azı balçıktan yapılmıştır ve yeşille boyalı ahşap çatıları

[143] [Metinde Tatarlar olarak verilmiştir ve yanlıştır.]
[144] Ritter'in Tungani Tugean olarak adlandırdığı eserle krş. Bkz. Carl Ritter, *Erdkunde von Asien*, c. I, Berlin 1832 s. 409. 410. sayfada Tunganların İli'deki kervansaraylarından bahseder. Bu Tungan ismi muhtemelen sadece bozulmuş bir Tugean veya Tungani'dir, Tungani ise Yarkand'dır. (Carl Ritter, *Erdkunde von Asien*, c. V., Berlin 1837, s. 398) Çin Türkistanı'nın İli ve diğer bölgeleri muhtemelen Tungan ve Tugean ile aynıdır. 1827 yılında birçok Dungan veya Tungan, Hive'den bir kervanla Çin şehirleri Huzhou, Suzhou, Linzhou, Langzhou ve Fushan'dan Hami, Karaşeher, Turfan, Aksu, Kaşgar, Buhara ve Hive üzerinden Orenburg'a geldi. Görünümleri ve dilleri Çinlilere benziyordu. Uzun yolda biraz Tatarca konuşmayı öğrenmişlerdi ancak "b"yi "p", "d"yi "t" gibi telaffuz ediyorlardı. Tungan ya da Dunganlar, aslen Semerkant sakinleri oldukları ve bir zamanlar Aksak Timur (Timurlenk)'in Çin'de bıraktığı savaş esirlerinin torunları oldukları iddia edilir. Onlar Müslümanlığa sıkı sıkıya bağlıdırlar ve bunun dışında Çinlilerden neredeyse hiç farkları yoktur.
[145] Krş. Carl Ritter, *Erdkunde von Asien*, c. I, Berlin 1832, s. 410, Gulca ya da İli. Biçurin, a.g.e., s. 103, Rusların aslında Hui-juan-cheng olarak adlandırılan ve 1764'te kurulan İli eyaletindeki bir şehri yanlışlıkla Gulca olarak adlandırdığını söylüyor. Orası bir askerî valinin ikametgâhıdır ve 18 li çevreye sahiptir. Türkistan şehri Gulca ise Hui-juan-cheng'den 85 li doğuda bulunur.

vardır. Sokaklardan etrafı ahşap korkuluklarla çevrili hendekler geçer, bazılarından su akar, diğerleri boştur.

Şehrin ortasında beş Rus kilisesi büyüklüğünde iki katlı, tuğladan inşa edilmiş Çinlilerin ana tapınağı bulunur. Tapınağın iç kısmında duvarlara yakın geniş bankların üstünde çeşitli renkte başlıkları olan kilden yapılmış put tasvirleri bulunmaktadır. Her birinin önünde beyaz ekmek konulmuş bir tabak ve büyük bir kil çömlek vardır. Bayramlarda bu çömleklerin içine kor hâlinde kömür koyulur. Özel kutlamalarda Çinliler putlarını kortej hâlinde sokaklarda taşırlar, önlerine defne yaprakları koyarlar ve üzerlerini pazen tül ile örterler.

Nüfusun çoğu Çinlilerden oluşur ancak burada yaklaşık 1.500 Müslüman Dungan ailesi de yaşar. Onlar tıpkı Çinliler gibi giyinirler, sadece bıyıklarını Müslüman gibi kesiyorlar. Dunganlar biraz Tatarca (Türkçe) konuşuyorlar ancak yerli Çinliler bu dili hiç anlamıyorlar. Kulca sakinleri ticarete çok yatkın, hareketliler ve zanaat yetenekleri de vardır. Hemen hemen her evde sahibinin ya satın aldığı ya da kendi ürettiği malın ticaretini yaptığı bir dükkân bulunur. Bu tür dükkânlarda çay, bezelye, porselen, tütün vd. bulunur.

Erkek çocuklar, sokaklarda Çinlilerin daima yanlarında taşıdıkları, evde ve sokakta durmadan içtikleri pipoları yakmak için korlu kömür taşırlar. Seyyar satıcılar da bütün sokakları çeşitli mallarla dolaşırlar. Zanaatkârlar evlerinin önünde sokakta çalışırlar, zanaatları uygunsa alet edevatlarıyla şehri dolaşarak herkese hizmetlerini sunarlar. Burada kırılan porselen çanak çömlekler, kırık parçalar küçük zımbalarla tutturularak çok ustaca tamir edilir.

Şehrin çevresinde konup göçen Kalmukları görmek mümkündür. Onları ticaret için geldikleri şehirde ve çarşıda daima görebilirsiniz.

Kulca, şapkasında kiraz rengi bir düğme ve üç adet tavus kuşu tüyü taşıyan bir *jiang-jun*'ün[146] (askerî vali) ikamet ettiği yerdir. *Kalatay* (şehrin yöneticisi) sarı bir düğme ve bir tavus kuşu tüyü, *amban* ise sadece beyaz bir düğme takıyor.

[146] [Askerî vali anlamına gelen *jiang-jun*, şehrin en üst rütbeli görevlisidir.]

Bütün bu görevliler çok kibirlidirler ve yalnız onlar değil, aynı zamanda onların askerleri de yabancılara küçümseyerek bakıyorlar. Kulca'da hayat güzeldir. Çinliler domuz etini çok severler ve onların lokantalarında domuzu genelde sokaklarda keserler. Dana eti sadece Dunganlar tarafından satılır. Kasaplar eti kemiksiz vermekle yükümlüdür ve bu nedenle eti küçük parçalara doğrayarak kemikten özenle ayıklarlar. Kaz, ördek, tavuk, sülün ve tavus kuşu gibi birçok kümes hayvanları beslerler. Dunganlar, çay ve yiyecek alabileceğiniz lokantalar işletirler. Odun yerine burada çok yaygın bulunan taş kömürü kullanılır.

Murtaza Seyfeddin, Büyük Kulca olarak adlandırdığı ve yukarıda tasvir ettiğimiz ve kendisinin Küçük Kulca olarak adlandırdığı Kulca'nın kuzeyinde 3 günlük yolculuk mesafesinde bulunan ikinci bir Kulca'dan bahseder.[147] Küçük Kulca'dan Büyük Kulca'ya giden yolda, iki karakol ve küçük derelerin üzerinden geçen bakımlı, korkulukları olan üç ahşap köprü vardır. Şehir tahminen Küçük Kulca'dan üç kat daha büyüktür ve çok daha iyi inşa edilmiştir. Şehrin çevre duvarının 10 kapısı vardır. Seçkin memurların burada keyif yapmak için İli Nehri'nde dolaştıkları çok güzel kayıkları vardır. İli Nehri Oral (Jayık) Nehrinden çok daha geniştir. Buradaki ürünler, nüfus ve gelenekler Küçük Kulca'daki ile aynıdır.

b) *Hotan,*[148] Kulca'dan çok daha küçüktür. Burada yabancı ve pis sayılan Özbekler ikamet ederler. Şehrin valisi yoktur ancak şehri yöneten ve buradaki Çinli askerleri komuta eden Çinli bir subay bulunur. Hotan, sıvalı bir kil duvarla çevrilidir. Şehrin iki kapısı, geniş sokakları vardır ve şehirden 10 *verst* uzakta olan İli Nehri'ne dökülen bir ırmağın kıyısında bulunur. Evleri kötü, yiyecek çok ucuzdur.

c) *Yarkent*, Hotan'dan daha büyük ve aynı şekilde bir duvarla çevrilidir. Sakinleri Özbeklerdir ancak Hotan'da yaşayanlardan daha eğitimli ve cana yakındırlar. Şehrin büyük bir çarşısı vardır, çok bahçesi yoktur ve Hotan gibi yönetilir.

d) *Aksu*, Hotan ve Yarkent'ten daha iyi inşa edilmiş, Küçük Kulca kadar büyük ve aynı şekilde sıvalı bir çevre duvarıyla çevrilidir. Sakinleri olan Özbekler, Hotan ve

[147] Krş. Ritter, a.g.e., c. I. s. 414.
[148] Aslında İlzi'dir. Çincede Yutian'dır. bkz. Biçurin, a.g.e., s. 138.

Yarkent'ten daha iyi ve eğitimlidirler ve çok ticaret yaparlar. Şehrin yöneticisi burada da Çinli bir subaydır. Aksu'ya, koyun ve at karşılığında tahıl değiş tokuş eden çok sayıda Kazak (Murtaza onlara "yedi kabileli" diyor) gelir. Çinlilere 100 baş koyundan birini vergi olarak ödüyorlar.

Küçük Buhara'nın tamamında olduğu gibi Aksu'ya da her milletten yabancıların girmesine izin verilir. (Hoca Cihangir'in önderi olduğu 1826'daki büyük ayaklanmanın bu uygulamaya sebep olup olmadığı bilinmiyor.)

e) *Kaşgar* (Murtaza Seyfeddin'e göre (1822)) Kulca ve Buhara'dan çok daha büyüktür. Şehri çevreleyen mazgallı duvarların sekiz kapısı vardır. Bunların hepsi içeriden ve dışarından korunmaktadır. Şehrin binaları çok iyidir ve Kulca'dakilerden aşağıda değildir. Hepsi çatılıdır ki bazı evlerin çatısının olduğu Aksu hariç olmak üzere Küçük Buhara'daki diğer şehirlerde durum böyle değildir. Burada alışveriş merkezleri yoktur ancak Kulca'daki gibi evlerde dükkânlar bulunur. Çarşıda ticaret yapanların çoğu kadınlardır.

Kaşgarlılar neşeli karaktere sahiptir ve gürültülü eğlencelere çok heveslidirler. İçki (alkollü içecekler) onlara yasak değil ve aleni gerçekleşir. Sakinlerin büyük kısmı Özbeklerden oluşur, şehrin çevresinde göçebe olarak yaşayan Kalmuklar ve Kara Kırgızlar şehre sadece gerekli ihtiyaçları almak için gelirler. Buraya ilk olarak 10 yıl önce yerleşen Çinlilerin sayısı aşağı yukarı 200 hanedir. Kulca'da olduğu gibi burada da Dunganlar var. Şehrin tüm sakinleri cana yakın ve kibardırlar. Yerel Çin makamları yabancılara nezaket ve ilgi gösteriyor. Bir yabancıdan gelen her şikâyet dikkate alınır ve nedeni ortadan kaldırılır. Şüpheli durumlarda bile bir yabancı genelde yerli birisinin yardımıyla aklanır.

Bütün yabancı tüccarlar şehrin içinde olmayan kervansarayda kalıyor. Ticaret serbesttir. Yetkililer burada Kulca'daki gibi ticarete müdahale etmedikleri için herkes kime ne isterse satabilir. Yabancılar Kaşgar'da istedikleri kadar da kalabilirler. Müslüman nüfusun burada çok camileri ve medreseleri vardır. Şehrin Çinli yöneticileri burada aynı şekilde *jiang-jun, kalatay* ve *amban*'dır. İlki bir Rus genel valisi, ikincisi bir kolordu komutanı, üçüncüsü karargâh komutanı ile mukayese

edilebilir. Şehirde ve çevresinde 10.000 kişilik bir Çin garnizonu vardır. Rus malları burada pahalıdır. Bir adet kırmızı deri [Rus derisi] için 25 *ruble* ödenir. Bir *arşın* çuhanın fiyatı 6 *ruble*, bir *arşın* uzunluğunda beyaz sacla kaplı sandık 15 *ruble,* sıradan patiska 4 *ruble,* iki kova hacminde demir bir kazan 25 *ruble*dir.

Altın-gümüş iplikler ile danteller çok talep görüyorlar ve çok pahalıdır. Çay Kulca'dan daha pahalıdır, 1 *jin* veya 1,5 *libre* için 2 *ruble* ödemeniz gerek. Şehirde çok sayıda bahçe vardır, bölge genel olarak verimli ve tahıl çok ucuzdur. Kaşgar *kalatay*'ının birkaç çift Tibet keçisi vardı ancak Murtaza bunları kendisi görmemiştir. Ona anlatıldığına göre, sıradan (Rus) keçilerinden daha ince gövdeli ile daha uzun bacaklı ve düz boynuzlu imişler. Keşmir'in ünlü şallarının dokunduğu bu keçilerin yünlerinin sıradan Kazak keçilerinin yünleriyle tamamen aynı olduğu iddia ediliyor.[149] Ravent kökü Kaşgar'da satılır ancak çok miktarda değil. Murtaza oradayken Tara şehrinden (Tobolsk vilayeti) bir Tatar bundan 6 *pud* satın almış ve bir *pud*u için 24 *ruble* ödemiş. Onlar Tibet'ten getiriliyorlar ancak Kaşgar'da her zaman bulunmuyor. Bahsi edilen Tatar o zaman 6 *pud*dan daha fazlasını alamamış.

Kaşgar'dan Keşmir'e direkt bir yol vardır. Oraya yolculuk 28 gün sürer ve Küçük Tibet ile Büyük Tibet üzerinden geçer ancak 6 gün boyunca yaya gidilmesi gereken yüksek ve kayalık dağlardan dolayı çok zahmetlidir. (Buna rağmen Ermeni asıllı Medi Rafailov bu yolculuğu at üzerinde katetmiştir.)[150]

Genellikle temmuz ayında 1.000-1.500 yüklü attan oluşan bir kervan Kaşgar'dan Hokand'a gider. Bu yolda develere yalnızca çadır, elbise, diğer yolcu eşyaları ve yolculuk kumanyası taşımak için ihtiyaç vardır. Kervanla Afganlar, İranlılar, Buharalılar, Buharalı Yahudiler, Hokandlılar ve Taşkentliler giderler.

Son Çin sınır karakolu Çeberne Dağı'ndaki beşinci konaklamada bulunur. Yirminci günde birçok alçak, kayalık dağdan geçtikten sonra kervanın boş bir yerde mola

[149] Saratov vilayetinde Kolokoltsev ailesinin çiftliğinde Kırgız [Kazak] ve Kalmuk keçilerinin yününden Kaşmir şallarından hiç aşağı olmayan olağanüstü güzel şallar dokuyorlar.
[150] Hintler ve Persler Büyük Tibet olarak Lay şehrini anlıyorlar. Bizim haritalarımızda bu Moğolca Latak veya Ladak şeklinde gösterilmiştir. Üç Tibet ayrımı yapılır. İlki Küçük Tibet veya Balti ülkesi, Baltistan. İkincisi Büyük Tibet yani Ladak. Üçüncüsü ise Dalai-lama'ya tabi olan İndus Nehri ile Çin sınırı arasındaki bölge. Bkz. Humboldt, a.g.e., s. 117.

verdiği Oş şehrine varılır. Burada kervanı Hokand hanının görevlileri karşılar uğurlar çünkü gümrük vergisi Oş'ta değil Hokand'da alınır.

f) *Oş* şehri, Türkistan'dan[151] daha büyük, Taşkent'ten daha küçüktür ve Küçük Kulca ile eşit büyüklükte olan Aksu ile neredeyse aynıdır. Şehir, oldukça büyük ama tabii Ural'dan daha küçük olan ve Kaşgar'dan gelen kervan yolunun güneybatısında ve solunda bulunan, şehirden 20 *verst* uzaktaki dağlardan çıkan Ak-Bura Nehri üzerinde bulunur. Nehrin beyazımsı suyu var ve süratli akıntıyla şehri eşit olmayan, birbiriyle ahşap bir köprüyle bağlantılı olan iki yarıya bölerek kuzeye (?) Sırderya'ya dökülür. Sırderya'nın kaynağı da Oş'dan uzak değildir, en azından şehrin yukarısında geçitler vardır ancak suyu derin olmadığı için şehrin aşağısında geçitler yoktur. Oş, duvarla çevrili değildir. Sokakları geniş, burada arazi çok olduğu için Buhara'daki gibi sokaklar dar inşa edilmez ancak evler aynı oradaki gibi kötüdür. İyi evlerin sayısı azdır. Şehrin büyük kısmı ve kervanların durduğu meydan Ak-Bura'nın sol yakasındadır. Irmağın sağ kıyısında sadece birkaç ev bulunuyor.

Bu berbat şehrin ortasında (aynı şekilde Ak-Bura'nın sol yakasında) buradaki Müslümanlar tarafından büyük bir saygıyla telakki edilen çok tuhaf, yüksek bir dağ bulunur. Efsaneye göre bu bölgenin eski hükümdarı olan Süleyman[152] burada adalet dağıtırmış ve ona daima onu hiç terk etmeyen iki köpek eşlik edermiş. Süleyman'ın onuruna bu dağda tuğladan hoş, dört köşeli, sıvalı güzel bir bina inşa edilmiş ayrıca sahibinin köpeklerini beslediği iddia edilen iki taş kâse muhafaza edilmektedir. Bu bina dağdaki tek yapıdır ve öyle bir itibar ediliyor ki kervancılar burada bir koyun kurban ederler.

Oş sakinleri Özbeklerdir. Murtaza'ya göre, onlar iyi insanlardır ancak köylüler gibi basit ve eğitimsiz insanlardır. Sadece bahçecilik ile çiftçilikle uğraşırlar ve ticaretle hiç ilgilenmezler. Bu nedenle kervancılar balyalarını burada açmazlar. Burada çok iyi bahçeler var ve çok güzel meyveler yetişir. Şehrin çevresi verimlidir ve çok sayıda hayvanın otladığı zengin meraları vardır. 1816 yılında Hokand hanının kayınpederi Rahman Kuli Beğ tarafından yönetilen Oş'un yakınlarında şimdi çok fakirleşmiş Kara Kırgızlar konup göçüyorlar. Alışkanlıklarına uygun olarak eskiden

[151] Türkistan şehri, Taşkent'in kuzeyindedir.
[152] Muhtemelen bu nedenle ismi Taht-ı Süleyman yani Süleyman'ın Tahtı'dır.

çok yağma yapıyorlardı çünkü mülkiyet güvenliğini zararlı aydınlanmanın sonucu olarak kabul ediyorlardı. Çinliler ve Hokandlılar onların bu tür ilkelerinden hiç memnun değillerdi ve kısa bir süre sonra Kara Kırgızları silahların yardımıyla sükûnete getirdiler. Kervan sabahleyin Oş'dan ayrılır ve aynı günün akşamında Andican'a varır.

g) *Andican*. Yol, ilk 15 *verst* Ak-Bura'nın kenarı boyunca solda (güney) uzakta yüksek dağlarla çevrili düz bölgede devam eder. Daha sonra kuzeye Sırderya'ya akan birkaç derenin üzerinden geçilir.

Andican bu bölgedeki en eski şehir olarak kabul edilir ve rivayete göre, Hokand, Taşkent ve Buhara'ya hükmeden hanların başşehriydi.[153] Şehir, Ak-Bura'dan daha küçük olan ve üzerinde köprü olmadığı için yürüyerek geçilen bir ırmağın kenarında düzlük bir yerde bulunur, Oş'dan çok daha büyüktür ve duvarla çevrili değildir. Evleri Oş'dan biraz daha iyidir, sokakları düz ve geniştir. Şehrin sakinleri Özbeklerdir ve o kadar kalabalıklar ki Hokand hanı 1816'da Buhara'ya karşı savaştığında Oratepe'ye saldırması gereken askerî birliği güçlendirmek için aralarından bin kişiyi alabildi. Onlar sıkı Müslüman değiller çünkü Kaşgar sakinleri gibi burada üretilen ve aleni satılan alkollü içecekleri tüketiyorlar. Onların asıl işi ipekçiliktir, bundan sonra bahçecilik ve çiftçilik gelir. Burada Oş'daki gibi tarlalar kanallar aracılığıyla sulanır. Kaşgar'da ise bu Rusya'daki gibi yağmur suyuyla yapılır. Halkın çoğunluğu ipekçilikle uğraştığı için çok miktarda ipek üretiliyor ve ham olarak Buharalı Yahudiler, Hocend ile Hokandlılara satılır. Bu ticaret altın çağını yaşıyor. Şehir ve çevresinde alışagelmiş ulaşım aracı iki tekerlekli arabadır. 1816 yılında Oş valisinin kardeşi Süleyman Beğ şehrin yöneticisi olarak burada ikamet ediyordu.

h) Andican'dan bir günlük yolculuk mesafesinde *Margilan* şehri[154] bulunur. Oraya giden yolda artık dağlar görünmez, yol düzdür, birçok derenin üzerinden geçer. Şehir, Andican kadar büyük ancak çok daha iyi inşa edilmiştir. Çevre duvarı yoktur,

[153] Bir zamanlar Fergana'nın başkentiydi.
[154] Nazarov'da (s. 60) Marglyand, Biçurin'de ise (s. 149) Mergolyan şeklindedir. [Eserde Nazarov'un eserinin künyesi belirtilmemiştir. Eserin tam künyesi şu şekildedir: Filipp Nazarov, *Zapisk o Nekotoryh Narodah i Zemlyah Sredney Çasti Azii*, St.-Peterburg, 1821].

sadece bir kervansaray ve Buhara'dakinden daha yüksek ve daha eski zamandan kalan bir gözetleme kulesi vardır ayrıca burada sıvalı evler ve birkaç tuğla cami vardır. Avlular Andican'dan daha büyüktür. Margilan sakinleri Özbeklerdir, sadece küçük bir kısmı Taciklerden oluşur. Onlar ipekçilik ile ticaretle uğraşırlar ve valiye tabidirler.

Margilan'dan Hokand'a giden yolda kervan, Margilan'dan 10 *verst* uzakta Sırderya'ya dökülen bir derenin kenarında bir ormanın içinde kurulan Karatakan köyünde mola verir. Orman, meşe ağacı ile aynı kalınlık ve uzunlukta olan karaağaçtan[155] oluşur ve köyün sakinleri tarafından özenle korunur. Köyde ağaçların arasında dağınık duran ve iyi inşa edilmiş yaklaşık 100 ev vardır. Sakinleri Gılzaylardır[156] (Belh'ten), Farsça konuşurlar, koyu tenli, sade ve iyi huylulardır. Bitki örtüsü burada iyidir. Kervan akşama kadar burada kalır ve ondan sonra oldukça geç vakitte yola çıkar çünkü gece boyunca 40 *verst* ne ot ne de su bulunan ve gündüz feci sıcaktan ötürü seyahat etmenin çok zor olduğu bir çölü geçmelidir. Bu çölü geride bıraktıktan sonra kervan, 2 *verst*lik bir alan üzerine kurulan ve yaklaşık 200 ev bulunan Kos Değirmen [İki Değirmen] köyüne gelir. Burada civar köylerden gelen ürünlerin satıldığı küçük bir çarşı vardır. Burada kenarında iki su değirmeni bulunan bir dere akar. Bitki örtüsü zengindir ve her şey oldukça ucuzdur. Bu köyden Hokand'a kadar 25 *verst* daha vardır. Yol düz ve yan tarafta 3 köy daha görebilirsiniz.

i) *Hokand*, Buhara'dan daha küçük değil ve açıktır. Sadece hanın sarayı çevre duvarla çevrilidir. Şehrin içinden Ural'dan daha küçük olmayan ve çağlayarak dik bir eğim ile Sırderya'nın sol kıyısına dökülen bir ırmak akar.[157] Daha eski zamanlardan burada sadece hanın sarayının karşısındaki cami kalmıştır. Genel olarak Hokand'da ikisi tuğladan inşa edilmiş ve çok güzel olan aşağı yukarı 50 cami vardır. Şehrin çevresinde üzüm bile yetişen çok sayıda bahçe vardır. Şehrin halkı çok sayıda

[155] Yani siyah ağaç. Batı Türklerde karaağaç, Doğu Türklerde karama denir.
[156] [Halaçlar olarak da bilinen Gılzaylar, Türk kavimlerindendir. Detaylı bilgi için bkz. Enver Konukçu, "Halaç", DİA, c. 15, İstanbul 1997, s. 228-229.]
[157] Bu nedenle Murtaza'nın daha önce bir defa iddia ettiği gibi bunun, sakinlerin şehrin yukarısında ayırıp ve aşağısında tekrar onunla birleştirdikleri Sırderya'nın bir kolu olması muhtemelen pek mümkün değildir.
General Gens'in notu.

hayvan besliyor, merası güzel, yiyecekler ucuzdur. Hokand'dan Hocend'e giden yol Sırderya'dan aşağı iner ve 5 gün sürer. Taşkent'e giden yol 4,5 gün sürer. Hokand'dan Bedahşan'a dağların arasında doğrudan bir yol vardır ve Murtaza'nın Hokand'da duyduğuna göre bu yol 14 günlük yolculuktan daha fazla olmamalı belki de daha az sürebilir. İddiaya göre yolun yarısı dağlık ve kayalıktır ancak develer yine de geçiyorlar ve her iki tarafa kervanlar sürekli gidip geliyor. Murtaza, bu şehirlerin birbirleriyle gerçekten iletişim hâlinde olduklarının kanıtı olarak şunları aktarır:

Hokand hanının eşi Bedahşan hanının kızıydı. 1816 yılında Hokand'da yeni bir kervansaray inşa edilmişti ve tüm işçiler istisnasız Bedahşan'lı Gılzaylardı. Onları Hokand hanı kayınpederinden rica ederek aldırmıştı. İşçiler Bedahşan'dan sorunsuz bir şekilde geldiler ve inşaat için gerekli olan tuğlaları kendileri pişirdiler.

Bedahşan'dan Hokand'a kervanla birlikte Bedahşanlılar dışında Hintliler, Afganlar ve Kabulliler de gelirler. (Murtaza, göçebe ve uzun saçları olan Afganistan sakinlerini Afganlar, dazlak kafa şehirlileri Kabulliler şeklinde ayırt eder).

Bedahşanlılar, Hokand'da Buhara'dan daha ucuz olan lapis lazuli [laciverttaşı] getirirler. Oradan çizgili pamuklu kumaş, yarı ipekli kumaş, pamuk ile başka Hint malları da getirilir. Bu ticaretin hacmi küçük değildir çünkü Hokand'da her zaman çok sayıda Afgan bulunur.

4.7. Semipalatinsk'den [Semey] Kulca'ya Giden Yol (Murtaza Seyfeddin'e göre, 1808.)

Tatar seyyahın önceki raporlarıyla temel olarak örtüşen[158] ve sadece yolun katedilmesi için gereken sürenin belirtilmesinde farklılık gösteren bu raporundan, bu bölgenin ilginç yerel özelliklerine ışık tutan bazı yerleri seçtik. Murtaza, Semipalatinsk'den Kulca'ya kadar 58 günlük mesafe olduğunu bildirir. Aynı yolu 1834 yılında tanıştığım Taşkentli tüccarlar daima 30 günde katetmişlerdir. Bay von Humboldt'un *Fragmens Asiatiques*'unda 5 numaralı rota ise sadece 25 gün olarak

[158] Krş. Humboldt, a.g.e., s. 125.

bildirilir. Verilerdeki fark, genelde örneğin birkaç atlının veya tüm kervanın farklı hızlarda ilerlediğini gösterir. Kervan ne kadar büyükse, hareket o kadar yavaş olur.

1808 yılının ağustos ayında Murtaza, genellikle bu ayda Semipalatinsk'den Kulca (Küçük Kulca) şehrine giden kervanla birlikte yola çıktı. Bu kervan 500-1000 arası yüklü attan oluşuyordu çünkü develer yolun çok dik ve kayalık dağları olan ikinci yarısında hızlı ilerleyemiyorlardı.[159] Her at 6 *pud* taşır. Mallar aynı şekilde atın her iki yanında birer tane asılı olan iki balyaya paketlenir. Hasır döşemeler hayvanın sırtını yaralanmaktan korur. Bu kervanla birlikte yaklaşık 800 kadar yüklü deve, Talas nehri boyunda konup göçen Kazaklarla takas ticareti yapmak için çıkar. Deve kervanı 31 gün boyunca at kervanıyla birlikte gider ancak bundan sonra onlardan Uluyar (Ürcar) Irmağı'ndaki gece molasından sonra ayrılır ve sağa (güney-batıya) gider. Bu Kazaklarla (Murtaza'da "yedi uruğlular") Rus tüccarlar büyük kazançla dökme demirden eşyalar, deri vd. satarlar çünkü bu Kazaklarla takas ticareti için Rus sınırına asla kendileri gelmezler. Bunu sadece sınıra daha yakın yaşayan Kazaklar yaparlar.

Semipalatinsk'den çıktıktan 18 gün sonra[160] yol, Ayagöz Irmağı'nın doğudan batıya büyük Aladeniz'e (Balkaş Gölü) döküldüğü Tarbagatay sıradağları ile kesilir. Bu nehrin boyunda Orta Cüz'ün[161] Suvan boyuna mensup Kazaklar yaşıyorlar. Onlar zengindirler, develeri, atları ve koyunları çoktur. Ayagöz'den kervan sola yani Çin sınırına doğru giden yolun doğusundan akan Ürjar'a gider. Yol bir süre ırmak boyunca gider ancak onu geçmez. Ayagöz'den daha geniştir, çok sayıda adası var ve balık bakımından zengindir.

Ürjar'daki ilk konaklamadan sonra 7 gün içinde yolun batısında bulunan ve çok büyük olan Alagöl'e gelinir. Murtaza'ya göre, sonsuzdur yani karşı kıyı görünmez.

[159] 1834'te Semipalatinsk'de bana Çuguçak (Tarbagatay), Kulca ve Hokand'a giden kervanların 10-15 yıldan beri develerle, Çuguçak'a ise kısmen tekerlekli at arabalarıyla da gittiği söylendi. Hokand'a giden kervanlar artık Kazaklar tarafından da yağmalanmıyor fakat Kulca'ya giden yol birkaç yıldan beri güvenli değildir. O tarafa giden yolda kervanlar sık sık yağmalanıyor.
[160] Ritter'e göre sadece 10 günlük yolculuk. Bkz. Ritter, a.g.e., c. I, s. 416.
[161] [Göçebe Kazak kabilelerinin içtimaî-siyasî örgütlenmeleri üç Cüz'den (Rusça: Orda) müteşekkildi (Büyük, Orta, Küçük). (Gülnar Kara, "19. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının Kazak Cüzlerinde Gerçekleştirdiği İdari Reformlar ve Neticeleri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 3, sayı: 6, 2021, s. 374.]

Gölün ortasında yüksek bir dağ ada oluşturur. Buna Kazaklar Jılantau yani Yılan Dağı derler ve onlar tarafından saygı görmektedir ve onlarda korkuya neden olmaktadır. Onlar bir zamanlar bu dağda ve özellikle üzerinde (zirvesinde) ateş görüldüğünü, şimdi ise ondan taşları yuvarlayarak götüren, insanları ve atları deviren, çadır kurmaya ve ateş yakmaya izin vermeyen şiddetli rüzgârlar estiğini söylüyorlar. Bu nedenle kervancılar bu mevkiye ihtiyatça yaklaşırlar, öfkesini yatıştırmak için çöl ruhuna birkaç koyun kurban ederler ve peygamberlere koruması için dua ederler.

1834 yılında Zmeinogorsk'de (Yılan Dağı) tanıdığım ve Semipalatinsk'den Çuguçak ve Kulca'ya giden yolu defalarca kez kat etmiş olan Tatar bir tüccardan Alagöl ve içinde bulunan ada dağı Araltöbe hakkında şu bilgileri edindim.

Alagöl, Çin sınır karakolunun bu tarafındadır (yani hala Rus İmparatorluğu'nun sayılan bir bölgede) ve eğer kervan olmadan yolculuk yapılırsa Semipalatinsk'ten 10 gün içinde ulaşılabilir. Alagöl ve Balkaş arasında başka göl yoktur. (Bu da önceki haritalardaki Alaktıgöl veya Alatkıgöl'ün ya hiç var olmadığını ya da sadece Grimm'in tasvir ettiği şekilde yani Alagöl'ün bir parçası, kuzeybatı ucu olduğunu kanıtlar). Alagöl'de bulunan ve Mustafa'nın yanardağ hareketleri hakkında hiçbir şey duymadığı Araltöbe Adası, iddiaya göre bu yerin 100 *toise* üzerinde yükselen Zmeinogorsk (Yılan Dağı) gümüş madeni yakınlarındaki ünlü Karaulnaya Sopka dağından daha alçaktır ve sivri bir şekli vardır. Gölde, kervan yolu, bir tarafı Aladağ'ın oluşturduğu ve içinde taşları parçalayan güçlü güney kasırgalarının[162] sık sık estiği bir geçitten geçer. Tatar tüccarın birlikte yolculuk ettiği kervan, atla ya da yaya ilerlemek imkânsız olduğundan dolayı 24 saat çalılıklar arasında saklanmak zorunda kalmıştı.

Semipalatinsk'te tanıdığım iki Taşkentli Molla Abdullah ve tüccar İbrahim Nahmatov, aynı şekilde ne bir Alaklıgöl veya Alaktıgöl ne de Araltöbe Adası'nın yanardağ etkinliği hakkında biliyorlardı. Böyle bir durum olsaydı elbette biliyor olurlardı. Onlar güya gölde iki ada olduğunu ve Semipalatinsk'nin güneydoğusundan

[162] Temmuz 1834'te Barnaul'dan Zmeinogorsk'e yolculuk sırasında, bozkırda güneyden o kadar güçlü bir kar fırtınası üzerimize doğru esti ki, kum taneleri havaya yükselerek kuvvetle yüzümüze çarpıp bizi yaraladı.

görülebilen dağın tepesinden bakıldığında ormanla kaplı olmadığını, sadece çalılarla kaplı olduğunu ve kıyılarında kamışların yetiştiğini söylediler.

Alagöl'den üç günlük mesafede İnas-Nayman kabilesi Kazakları konup göçerler ve bu Kazaklardan iki günlük mesafede üzerinden kervanın üç gün gittiği Şolak Karagay adlı çok yüksek dağlar silsilesine gelinir. Murtaza 1808 yılında bu dağı geçtiğinde eteğinde yağmur yağıyordu, zirvesinde ise kar yağıyordu. Ve burası Rus kışı gibi soğuktu, ki insanlar neredeyse donacaklardı. Bu sıradağın hemen arkasında (yani güney eteğinde) bu rota üzerindeki ilk Çin sınır karakolu bulunur. Karakolda 100 Kalmuk ve Çinli görev yapar. Burada kervandaki insanlar ile atlar sayılır ve kaydedilir. Liste kervanbaşı tarafından alınır ve kervan yoluna devam eder.

Şolak Karagay Dağı'nın güney yamacı o kadar verimli ve sıcak iklimi var ki yabani kayısılar ve yabani ama çok lezzetli elmalar yetişir. Sıradağ orman bakımından zengindir, ağaçların arasında büyüklüğü ve sertliği bakımından meşe ağacına benzer yeşil tatlı meyveleri olan iğde ağaçları göze çarpar.

İlk Çin sınır karakolundan 5 günlük mesafede, Şolak Karagay'dan daha alçak olan Kancıgalı Dağları bulunur. Bu dağlardan itibaren 8 günlük yolculuk boyunca beş Çin ileri karakolu karşınıza çıkar. Semipalatinsk'den çıktıktan 56 gün sonra bu karakolların yanından ve Kancıgalı Dağı kadar yüksek olan ve uzun köknar ve huş ormanıyla kaplı Tolkı Dağı'ndan geçersiniz.

Tolkı Dağı'ndan bir günlük mesafede içinde 500 evin bulunduğu küçük bir Çin şehri Baratma bulunur. Şehir taş temel üzerine yapılmış sıvalı kil duvarla çevrilidir. Kervan bu şehrin yakınından geçer ve ertesi gün Küçük Kulca'dan iki *verst* mesafedeki İli Nehrine ulaşır.

4.8. 1829 Yılında Hive'den Orenburg'a Geri Dönen Fedor Gruşin İsimli Syzran'lı (Simbirsk Vilayeti) Bir Rus Vatandaşın Raporu[163]

1819'da Paskalya'dan kısa bir süre sonra Gruşin, çiftçi Dmitriy Afanasyev ile bir çocukla Hazar Denizi'nin doğu kıyısında balık yakalamak için kendi kayığıyla Astrahan'dan hareket etti. Bu, bilindiği üzere burada çok kârlı bir işti. Yolculuklarının üçüncü veya dördüncü gününde Mangışlak bölgesine vardılar ve kıyıdan yaklaşık 10 *verst* açıkta 10 *kulaç* derinliğinde ve iyi balık hasılatı vadeden bir noktada demirlediler. O ana kadar yolculuk oldukça bereketli geçmişti ancak onları büyük bir felaket bekliyordu. Birkaç gün sonra yakınlarına Astrahan civarında Tsarevo kasabasında yaşayan Tatar Yahya Musayev'in kayığı yanaştı. O, kendi kayığıyla Astrahan'dan Mangışlak'a Hiveli birkaç tüccarı götürme niyetindeydi. Her iki kayık aynı hizaya geldiğinde deniz çarşaf gibiydi. Zaten tatlı su sıkıntısı çeken Gruşin su istemek için küçük bir kayıkla diğer kayığa doğru kürek çekti. Aniden rüzgar çıktı ve Tatar'ın yelkenli kayığını kıyıya sürükledi. Üç gün sonra deniz tamamıyla durgun iken silahlı on iki Türkmen bir kayıkla Gruşin'in kayığına geldi, onu ve arkadaşlarını direnmeden esir aldı. Gruşin, bunu Tatar Musayev'in organize ettiğini tahmin etti ki haklı çıktı. Rusçayı oldukça iyi konuşan üç Türkmen bunu doğruladı. Onlar Gruşin'e Musayev'in kendilerine onu ve iki arkadaşını yakalamaları için tavsiyede bulunduğunu söylediler. Bu Türkmenler 1810 ya da 1811'de Kazakların saldırısına uğrayıp yağmalanan ve 700 kadarı Astrahan'a getirilenlerden idiler. Onlar Tsarevo kasabasında yaşıyorlardı ve aşağı yukarı yarısı daha sonra Mangışlak'a geri döndü.

Haydutlar ganimetleriyle kıyıya köylerine döndüler. Kısa bir süre sonra Musayevle birlikte Astrahan'dan gelen birkaç Hiveli de oraya geldi. Onlardan ikisi Kudaybergen ve Allah Şükürov esirleri Türkmenlerden satın alarak Musayev'in kayığına getirdiler. Gruşin, yaklaşık bir hafta süren yük tahliyesi sırasında kayığın Tatar sahibiyle görüşme fırsatı buldu. Ona fidye ödeyerek veya başka şekilde kendisini serbest

[163] 1828'den 1829'a kışı Orenburg'da geçirdiğimde oraya iki Rus geldi, Türkmenler tarafından köle olarak satıldıkları Hive'deki esaretten diğer bazıları gibi kaçarak kurtulmayı başaran Fedor Gruşin ve Tihan Rezanov. O zamanlar Gruşin 36 yaşındaydı. 1829'un yazında ticaret için Orenburg'a gelen Hiveli tüccarlar Gruşin'i tanıdı ve Hive'de Han'ın sarayında kapı görevlisi olarak görev yaptığını ve büyük saygınlığı olduğunu tasdik ettiler.

bırakmasını istedi fakat bu ricası boşunaydı ve sadece alay ve aşağılama ile karşılandı.

Mallar indirildikten sonra Musayev gemideki birkaç hizmetçisiyle Astrahan'a geri döndü, esirler ise Hive'ye götürüldü. Gruşin, Kudaybergen'in evinde sadece üç gün kaldı çünkü Muhammed Rahim Han onu ve arkadaşlarını Türkmenlere ödenenle aynı fiyata yani 150 Hollanda *Duka*sına satın aldı. Gruşin, efendisinin arazisinde çalışmak zorundaydı ancak sürekli kaçmayı düşünüyordu. Böylece Dmitriy Afanasyev ve üçüncü esir Platon Kireyev ile hanın Kungrat'da avda bulunduğu sırada firar etmek için anlaştılar. Onlar Kara Ümbet üzerinden Rusya'ya ulaşmak için Köhne Ürgenç çöllerinden geçmeyi planlamışlardı. Böylece gerçekten de tehlikeli bir yolculuğa çıkmışlardı ancak daha dördüncü gün o çölde yaşayan göçebe Türkmenler tarafından yakalandılar ve Hive'ye geri getirildiler.

Kuşbeği kaçaklara 200 kırbaç cezası verilmesini emretti. Bu acı tecrübeye rağmen Gruşin iki yıl sonra esir Osip (Josef) ile tekrar kaçmayı denedi fakat bu sefer daha kolay ulaşabilme umuduyla İran sınırına yöneldi. Talihsiz kaçaklar korku dolu sekiz gün dolaştıktan sonra yine Türkmenler tarafından ele geçirilerek Hive'ye getirildiler. Genellikle ikinci teşebbüs ilkinden çok daha sert cezalandırılıyordu. Han, kaçakların burnu ve kulaklarının kesilmesini emretti ve Osip bu şekilde cezalandırıldı. Gruşin, bu feci cezadan yalnız hanın oğlu Rahman Kuli'nin ısrarcı ricası üzerine kurtuldu. Han, onu en azından bir kulağından darağacına çivilemek istiyordu ancak Rahman Kuli buna da engel oldu. Gruşin affedildi ve sadece 300 kırbaç cezası aldı.

Doğa, ona en zor işleri kolaylıkla yerine getirebilecek duruma koyan olağanüstü beden kuvveti bahşetmişti. Hive'ye ilk gelişinden kısa bir süre sonra olağandışı kas gücünü göstermek için uygun fırsat bulmuştu bile. Böylelikle günün birinde çarşıda kavun yüklü ağır bir yük arabasını tek başına kaldırdı. Başka bir sefer 13 *pud* tahıl bulunan bir çuvalı merdivenle tahıl ambarına yukarı taşıdı. Bu kısa sürede duyuldu ve takdir edilmeye başlandı. Bu, hanın kulağına da gitti. Han ona pehlivan unvanı verdi ve böylesine mahir, gayretli ve yorulmak bilmeyen bir hizmetkârı sadık hizmetçisi yapma arzusunu dile getirdi. Böylece han ülkenin ileri gelenleriyle danıştıktan sonra Gruşin, asker olarak hizmete alındı.

İki defa firar ederek ciddi suç işlemesine rağmen at ile silah verildi ve hana sadık hizmet edeceğine dair yemin etti. Han, kısa bir süre sonra ona muhafız görevini vererek yetkisini daha da artırdı. Artık onun görevi hanın huzuruna kabul edilmek isteyenleri efendisine bildirmek idi. Ne yazık ki Gruşin'in kendi itirafına göre, alkole düşkündü ve sarhoş olarak sık sık kavgalara sebep olduğu için bu yüksek pozisyonunu kaybettiği de sık oluyordu. Yine de Muhammed Rahim Han defalarca ona merhamet ediyordu ancak cezalandırmayı da ihmal etmiyordu. Gruşin, sonunda içki içmeyi bıraktı ve daha düzgün davranmaya başladı. Sonunda bunu başardı, ancak bu bazı soyluların üzüntüsüne sebep olmuştu çünkü güçlü bir kölenin ruh hâline bağlı olmak onlar için çok acı vericiydi. Gruşin ve bu beyler arasında bazen çok büyük sürtüşmeler meydana gelirdi ancak han ona sonsuz güven gösterdiği için hep Gruşin galip geliyordu.

Ancak Muhammed Rahim Han öldükten sonra Gruşin'in saraydaki konumu biraz daha zorlaştı çünkü tahtın vârisi Allah Kuli ona pek yüz vermiyordu. Yine de eski görevinde kaldı ancak anavatanına gizlice geri dönmeyi her zamankinden daha fazla düşünüyordu. Bazı özel koşullar onu buna daha da teşvik etmişti. Zira aynı şekilde esaret altında bulunan Astrahan'lı Stepan Vakraşev ve Penza'lı Fedor Merzlyakov isimli iki yurttaşının kaçmasına yardım etmekten çekinmedi. Sadık Taubayev isimli bir Kazak bu esirleri gizlice Hive'den Astrahan'a götürmeyi üstlendi. Astrahan'a vardığında orada yaşayan birkaç Hiveli'ye Gruşin'in firarilere kaçmasına yardım ettiğini anlatmıştı. Bu, dolambaçlı yollardan hanın kulağına gitmişti. Han, eğer o Kazak ele geçirilir ve işkencede Gruşin'in suçunu itiraf ederse derhal onu idam etmeye karar verdi.

1828 yılının aralık ayında han, Gruşin'in daima eşlik etmek zorunda olduğu Kungrat'a avlanmaya gitti. Gruşin, Tihon Ryazanov ve iki başka Rusla 24 Aralık'ta firar etmek için anlaştı. Hanın harap olmuş Kungrat şehrinin yakınında av mevsimi süresince kaldığı bir evi vardı. Gruşin, kendisi için hanın yatak odasının yanında yani girişinde özel bir çadır kurdurmuştu çünkü görevi gereği bunu yapması gerekiyordu. 24 Aralık'ta gece olur olmaz avcıların hepsi derin uykuya daldığı sırada Gruşin yatağından kalktı ve çadırının yanında duran dört argımak atın eyerlenmesini ve ayrıca hanın kendisine ait olan en iyi üç atın avludan çıkarılmasını emretti. Dördüncü

atın dizginini aceleyle çözmek için geri döndüğünde hanın seyislerinden biri olan bir Rus uyandı ve ona seslendi. Artık durum tehlikeli bir hâl almıştı çünkü avluda takriben 1.000 kişi uyuyordu. Gruşin aceleyle avludan çıktı, hemen eyere atıldı ve Tihon Ryazanov'la birlikte firar etti. Her birinin yedeğinden ikinci bir at vardı. Diğer iki esir biraz gecikmişti, bu sadece onlar için değil aynı zamanda Gruşin ve arkadaşı için de her şeyi mahvedebilirdi çünkü gecikenlerin yiyecekleri getirmeleri gerekiyordu. Her ikisi de mükemmel ata binmiş ve iyi silahlanmış olan Ryazanov ve Gruşin tüm gece boyunca atı dörtnala sürdüler ve gün doğmadan önce sazlık bir ovaya vardılar ve gün boyu orada saklandılar.

Ertesi gece yola devam ettiler ve yollarının üzerinde çok sayıda at ve adam gördüler. Daha sonra öğrendiklerine göre hanın kaçakları takip etmek için gönderdiği 70 atlı vardı. Onlar uyuyorlardı. Firariler bu düşmanlardan çektiğinden daha fazla sıkıntıyı çok kısa bir zamanda güçlerini alan açlık ile soğuktan çekiyorlardı. Dolayısıyla en azından hayatlarını kurtarmak için Kazaklara gitmeye mecbur oldular. 29 Aralık'ta bir at sürüsüne bakan Karakalpaklara ulaşmayı başardılar. Tatarcayı (Türkçeyi) çok iyi konuştukları için kendilerini bu çobanlara, bir cezadan kurtulmak için Rusya'dan kaçmak zorunda olan, şimdi ise genel af bildirgesi sonucunda kendileri ile Hive'deki arkadaşlarının bağışlanmayı ümit edip edemeyecekleri hakkında bilgi edinmek için sınıra geri dönen Tatarlar olarak tanıttılar. Çobanlar onlara yiyecek verdiler ve bitkin düşen bir argımakı başka bir atla değiştirdiler.

İki gün sonra, 31 Aralık'ta Yembi Irmağı ağzının 30 *verst* güneyinde Hazar Denizi'nin kıyısında bulunan ve reisleri Tugunus Bay olan Karakalpakların ikamet ettiği bir *avul*a [köy] geldiler. Kaçakları burada dostça karşıladılar. Reisin oğlu eğer babasına iki argımak ile silahlarını ve birkaç giysi parçası verirlerse Ural [Jayık] Irmağı'nın ağzında bulunan Gur'yev şehrine götürmeye söz verdi. Yola çıkmadan bir gün önce 1826'da elçi Vuaz Niyaz'ı Hive'den Sarayçık'a (Ural yakınında) ve geri Hive'ye götürmüş olan Hiveli Kazak Kulatay birçok adamla birlikte Hive'den geldi. Kulatay sık sık Hive'de bulunduğu için Gruşin'i hemen tanıdı ve hanın onu geri getirene Gruşin'in ağırlığınca altını seve seve vereceğini söyledi.

Kulatay'dan hanın Gruşin'i yakalamak için 70 atlı gönderdiğini ve diğer iki köle Fedorov ile Parfenov'un da kaçmayı başardıklarını öğrendi. Diğer Kazaklar, Yembi civarında iki Rus gördüklerini ve yakalamak istediklerini ancak onların bir Kazak'ın atını kurşunladıklarını ve nehrin yukarısına doğru kaçtıklarını söylediler. Kulatay ve diğer üç Kazak bunun üzerine firarileri Tugunus Bay'ın elinden aldılar ve onlarla ne yapılacağı konusunda istişare etmeye başladılar. Bunları Hive'ye geri götürürlerse Ruslarla dost olan Kazak Sultanı Şıngali Ormanov tarafından cezalandırılacaklar, Rusya'ya götürürlerse onlardan orada da Tugunus Bay'ın kaçakların elinden aldığı elbiseleri, silahları ve atları isteyeceklerdi ayrıca bu dine de aykırıydı. Bu nedenle Tugunus Bay ve birçok Kazak onları Rus sınırına teslim etmeyi teklif etmelerinin aksine en uygun çıkış yolunun esirleri gizlice öldürmek olduğuna karar verdiler.

Bunu gerçekleştirme bahanesiyle Kulatay ve arkadaşları kurbanlarıyla birlikte Gur'yev istikametinde yola çıktılar ancak henüz 20 *verst* bile gitmeden Gruşin ve Ryazanov'un kıyafetlerini zorla aldıktan sonra meseleyi tekrar tartışmaya başladılar. Sadece ısrarla rica ettikleri için kaçakların kıyafetlerini tekrar geri verdiler. Kaçaklar sürekli diken üstündeydiler çünkü düşmanları onların nihai kaderini gizlice tartışmaya devam ediyorlardı. Kazaklar Ryazanov'a Gruşin'den daha az dikkat ettikleri için Gruşin, ona yakındaki bir avula gizlice gitmesini ve yardım aramasını tavsiye etti. Neyse ki Kazaklar bunu o avula ulaştıktan sonra fark ettiler ve bunun üzerine Gruşin'le birlikte onun peşinden gittiler. Burada bahtsızların tüm umutları kayboldu çünkü onlara hemen orada mı, yoksa Hive'de mi ölmek istedikleri soruldu. Onlar elbette daha fazla yaşamayı istediler ve Tugunus Bay'ın avulunun yaklaşık 15 *verst* güneyinde ikamet eden ve Kulatay'ın arkadaşı olan Dosan Batır'ın avuluna götürüldüler.

Burada sürekli korku içinde dört gün geçirdikten sonra az da olsa kurtulma umudu ortaya çıktı. Zira Kazaklar, Erkegali Karatayev Sultan'ın firarilerden haberdar olduğunu ve onları azat etmek istediğini öğrendiler. Bu, onları Gruşin ve Ryazanov'u getirdikleri için bir mükâfat elde etmeyi umdukları Gur'yev'e doğru yola koyulmaya sevk etti fakat daha oraya giden yolda Erkegali Sultan'ın peşlerinden yollamış olduğu adamlar tarafından durduruldular ve sultanın avuluna getirildiler. Gruşin ve Ryazanov, iyi niyetli sultanın yanında iki gün geçirdikten sonra Gur'yev'e ve oradan

da onları Orenburg'a gönderen Ağa Sultan Şıngali Ormanov'a götürüldüler. Kaderin çeşitli ızdırabı ve cilvesinden sonra Hive hanının meşhur pehlivanı Gruşin şimdi küçük ticaretinden elde ettiği gelirle memleketinde sakin bir hayat yaşıyor.

Sonuç olarak, yine Hazar Gölü'nde yakalanıp Hive'ye satılan ve birkaç başarısız girişimden sonra nihayet Buhara'ya kaçan Yakov Zinovyev adlı bir Rus köylüsünün olağanüstü maceralarının öyküsünden ödünç alınan başka bir hikâyeyi anlatmak yerine olacaktır. Buhara hanı ona ve başka iki Rus kölesine özgürlüğünü verdi ve onları 1838 yılının sonuna doğru Buhara'dan St.-Peterburg'a yolladığı elçilikle birlikte Orenburg'a gönderdi. Asya halkları ve ülkeleri hakkında birçok takdire değer katkısından ötürü teşekkür borçlu olduğumuz Bay von Dal', Zinov'yev'in hikâyesi hakkında bilgi verdi.[164] Bu hikâyelerden aşağıdaki şu ilginç ifadelere dikkat çekmek istiyoruz.

Zinovyev Hive'den Ürgenç'e güvenli bir şekilde ulaştıktan sonra kaçak bir köle sanıldığı için orasını da çabucak tekrar terk etmek zorunda kalmıştı. Geceleyin tahminine göre, genişliği iki *verst*ten daha fazla olan Amuderya Nehrine ulaştı ve akıntı tarafından takriben 20 *verst* aşağı doğru sürüklenerek diğer (sağ) kıyısına yüzdü. Hayat tehlikesi onu Amuderya'yı iki kez daha yüzerek geçmeye zorladı. Sonunda karşı kıyıya çıkmayı başardı ve Buhara'nın Karaköl Kalesi civarından konup göçen Buhara hanının tebaası olan Araplara rastladı. Onlar çok eski zamanlarda buraya yerleşmiş ve izole yaşayan küçük bir topluluktur. Arapça konuşurlar ve kendilerine *harabi* derler. Yüz hatları biraz değişiktir. Ne Buharalılara ne de Farslara ne de Hivelilere ne de Kazaklara benzerler. Bu Araplar siyah koyunlarıyla ünlüdür ve Buhara koyun derisi adıyla bilinen ince derilerle ticaret yaparlar.

[164] *Sanktpeterburgskiye Vedomosti*, 1839, no. 22-23.

5. SONUÇ

16. yüzyılda başlayan süreç farklı tarihlerle birlikte en son 20. yüzyılda nihayete ermiştir. Doğu Türkistan bölgesini bunun dışında tutmak gerekir. Her ne kadar işgaller sonucu yıkılmış olsalar da hanlıklar hâkimiyet süreleri boyunca hüküm alanlarında önemli roller oynamışlardır. Mimari, ticari, siyasi, askerî gibi birçok alanlarda etkin idiler. Arkalarında önemli eserler bıraktılar. Şehirler kurdular, kendi kültür ve medeniyetlerini oluşturdular lakin birbirleri ile mücadele etmekten de geri durmadılar.

Hanlıkların yıkılışını yalnızca Rusların veya Mançuların işgaline bağlamak doğru bir tespit olmayacaktır. Yaklaşan tehlikeye rağmen birbirleri ile ittifak oluşturmak yerine birbirleri ile savaşmayı tercih etmişlerdir. İçeriden yıpratma hareketleri ve isyanları da yıkılışlarına katkı sağlamıştır. Bu durumun Türk tarihinde maalesef çok sayıda örneği mevcuttur. Komşu hatta uzak diyarlardaki devletlerle savaşırken kendi milletinden olan devletler ile savaşmak da ihmal edilmemiştir. Nitekim hanlıklar da aynı kaderi devam ettirmişlerdir.

Tarihte etkin oldukları dönemde ticarete önem verilmiştir. Farklı devletlere kervanlar gönderilmiş, farklı devletlerden kervanlar karşılanmıştır. Ticareti düzenlemek için gerekli sistem kurulmuş, ekonomik anlamda düzenleme oluşturulmuştur. Bünyelerinde ister özgür ister köle birçok etnik grup yaşamıştır. Farklı milletlerle ve devletlerle olan karşılıklı ilişkiler, kültürleşme sürecini de beraberinde getirmiştir. Öyle ki birçok alanda bunların izleri görülmektedir. Devlet yönetimi konusunda gerekli hiyerarşi de düzenlenmiştir. Bunların güvenilir ve tecrübeli kişilerden seçildiği görülmektedir. Mimari gelişimlerin genel olarak hanlıkların merkezinde vücut bulduğu aşikârdır ancak halkın geçimini sağlayabilmesi için tarım alanında gerekli kanallar oluşturulmuş ve bunların bakımları düzenli olarak yapılmıştır.

Bu bölgelerde farklı ölçü, ağırlık, para birimleri kullanılmış fakat ticaret daima devam etmiştir. İşgal altında olan bölgelerde dahi durum aynı şekildedir. Kervanlar vasıtasıyla çok çeşitli ürünler pazarlarda satışa sunulmuştur.

Türkistan coğrafyası üzerine yapılan Grigoriy Fedoroviç Gens ve Gregor von Helmersen'e ait çalışmalar 19. yüzyılın ilk yarısında ve dolaylı olarak öncesinde ilgili hanlıklar hakkında bizlere önemli bilgiler sunmuştur. Bölgenin yaşam şartları, ekonomisi, etnik grupları, mimarisi gibi birçok alanda kıymetli bilgiler edinmemizi sağlamıştır. Coğrafyası ve tarihini araştırırken daha açık bilgiler ışığında yorumlama yeteneği kazandırmıştır. Bu çalışmalar vesilesiyle Hive Hanlığı'na ait şehirler başta olmak üzere diğer hanlıklardaki yerleşim yerleri hakkında da tafsilatlı bilgiler edinmiş bulunmaktayız. Türkistan coğrafyası araştırmacıları ve ilgilileri bu bilgiler yardımıyla zihinlerinde biraz daha belirgin resimler oluşturabilmektedir. Bu çalışmalar, Türk tarihinin binlerce yıl öncesine dek giden araştırmaların belli bir zaman diliminde, Türkistan sahasının belli bir kesiminde yaşayan halkların tarihine ışık tutmuştur.

KAYNAKÇA

AĞIR Osman, "Dünya Siyasetini Etkileyen Devrimlerin Uluslararası Sonuçları: 1917 Bolşevik Devrimi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 16, sayı: 1, Nisan 2019, ss. 325-342.

AKYOL Taha, "Cedîdcilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul 1993, ss. 211-213.

AYDIN Erhan, *Eski Türklerde Gündelik Hayat,* Kronik Yayınları, İstanbul 2022.

BARTHOLD Vasiliy Vladimiroviç, *Mir Ali Şir ve Türkmen Halkının Tarihi,* (Çev: İlhan Aslan), Post Yayınevi, İstanbul 2020, 175 s.

BARTHOLD Vasiliy Vladimiroviç, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2021, 447 s.

BİÇURİN Nikita Yakovleviç, *Opisaniye Cungarii i Vostoçnogo Turkestana*, St. Peterburg 1829.

BURNES Alexander, *Reisen in Indien und Buchara*, 1. Band, Cotta, Stuttgard und Tübingen 1835.

ÇANDARLIOĞLU Gülçin, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2019.

ÇANDARLIOĞLU Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü,* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2019.

ÇAPRAZ Hayri, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 2011, sayı: 24, Aralık 2011, ss. 51-78.

DEMİRAĞ Yelda, "1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, sayı: 3, Haziran 2014, ss. 229-245.

DOĞAN Orhan, "Kazak Adının Menşei, Kazak Halkının ve Hanlığı'nın Oluşumu ve Faaliyetleri (XVI. Yüzyıla Kadar)", *BELLEK/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi*, cilt:1, sayı:1, Aralık 2019, ss. 16-27.

DUMLUPINAR İnci Yelda, "Astrahanîler ve Mangıtlar Devri Buhara Hanlığı (1599-1920): Genel Hatlarıyla Kaynakları ve Siyasi Tarihi", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 5, sayı: 9, Ocak 2023, ss. 199-220.

EHRMANN Theophil Friedrich, *Beiträge zur Länder-und Staatenkunde der Tartarei*, Landes-Industrie-Comptoir, Weimar 1804.

EKREM Erkin, "Doğu Türkistan'da Sufî Hocalar", *Erdem*, cilt: 8, sayı: 23, Ocak 1996, ss.621-656.

ERDOĞAN Aysel, "Kazak Türklerinde İdari Yapı", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* cilt: 16, sayı: 2, 2019, ss. 592-612.

ERDOĞAN Coşkun, "Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihî Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 62, Mayıs 2018, ss. 307-322.

ERGİN Muharrem, *Orhun Abideleri,* Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2007.

EVERSMANN Eduard, *Reise von Orenburg nach Buchara*, E. H. G. Christiani, Berlin 1823.

GELMERSEN, G., "Hiva v Nyneşnom Svoyem Sostoyanii", *Oteçestvennyye Zapiski*, no. 2, tom. 8, St.-Peterburg 1840, ss. 95-124.

GROUSSET René, *Bozkır İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur,* (Çev: M. Reşat Uzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

GUMİLEV Lev Nikolayeviç, *Hazar Çevresinde Bin Yıl,* (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2003, 419 s.

GÜNDÜZ Tufan, "Safevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 35, İstanbul 2008, ss. 451-457.

HASANOV Nariman, *Bir Rus Oryantalistin Gözünden Hive Hanlığı –Muhammed Rahim Han Dönemi-*, Hitabevi Yayınları, 2022.

HATUNOĞLU Nurettin, "Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı'ndaki Siyasi Gelişmeler", *Belleten*, cilt: 79, sayı: 285, Ağustos 2015, ss. 713- 738.

HAUSSIG Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi,* (Çev: Müjdat Kayayerli), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001, 304 s.

HELMERSEN Gregor, *Nachrichten über Chiwa, Buchara, Chokand und den nordwestlichen Theil des chinesischen Staates, gesammelt von dem Präsidenten der asiatischen Grenz-Commission in Orenburg, General-Major Gens, bearbeitet und mit Anmerkungen versehen von Gr. v. Helmersen,* Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg 1839.

HUMBOLD Alexander, *Fragmente einer Geologie und Climatologie Asiens*, Deutsch von Löwenberg, (Çev. J. Löwenberg), Berlin 1832.

HITCHINS Keith, "Kazaklar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara 2022, ss. 131-132.

KAFALI Mustafa, "Ebülgazi Bahadır Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 10, İstanbul 1994, ss. 358-360.

KAFESOĞLU İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021.

KALAN Ekrem, *Cungar Hanlığının Siyasi Tarihi,* TTK Yayınları, Ankara 2008.

KALLEK Cengiz, "Batman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. V, İstanbul 1992, ss. 199-200.

KAMALOVA Zebiniso, "Hokand Hanlığı Hanedanı ve Meşruiyet Temelleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* cilt: 9, sayı: 4, 2020, ss. 25-44.

KARA Gülnar, "Abılay Han Döneminde Kazak-Cungar İlişkileri Üzerine", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 7, sayı: 1, Haziran 2022, ss. 64-76.

KARA Gülnar, "Qing Hanedanı Ordularının Cungarya'yı İşgali Ekseninde Kazak Topraklarına Seferleri (1756-1758)", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* cilt: 19, sayı: 3, 2022, ss. 1550-1561.

KARA Gülnar, "19. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının Kazak Jüzlerinde Gerçekleştirdiği İdari Reformlar ve Neticeleri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 3, sayı: 6, 2021, ss. 373-384.

KAVIK Muhittin, "XVIII. Yüzyılda Kazak-Kalmuk Mücadeleleri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 2, sayı: 3, Ocak 2020, ss. 77-86.

KESERCİ Ramazan, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan Coğrafyasını İşgal Süreci: Hokand Hanlığı Örneği", *Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, cilt:1, sayı:2, 2020, ss. 199-208.

KLAPROTH Julius, *Asia Polyglotta*, J. M. Eberhart, Paris 1823.

KOÇ Dinçer, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı),* İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2015.

KONUKÇU Enver, "Hokand Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 18, İstanbul 1998, ss. 215-216.

KONUKÇU Enver, "Halaç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 15, İstanbul 1997, ss. 228-229.

KOZGAMBAYEVA Gulnar, YEGIZBAEVA Meruyert, URAZBAYEVA Akzhamal, "Kazak Kültüründe "Yedi Ata" Kavramı ve Yedi Kuşağa Kadar Evliliğin Yasaklanması Geleneği", *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, cilt: 17, sayı: 129, Bahar 2021, ss. 45-57.

KURAT Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

KÜÇÜKAŞCI Mustafa Sabri, "Seyyid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 37, İstanbul 2009, ss. 40-43.

MEYENDORF Georges, *Voyage d'Orenbourg a Boukhara Fait En 1820*, Dondey-Dupré, y.y. 1826.

MURAV'EV Nikolaĭ Nikolaevich, *Voyage en Turcomanie et à Khiva, fait en 1819 et 1820,* Louis Tenré, Paris 1823.

NAZAROV Filipp, *Zapiski o Nekotoryh Narodah i Zemlyah Sredney Çasti Azii*, St.-Peterburg 1821.

ONAY İbrahim, "İpek Yolu İktisadı ve Paralarının Gelişimi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* cilt: 19, sayı: 1, 2019, ss. 1-26.

ONAY İbrahim, *Türk Kültüründe Şamanist Hava Büyücülüğü (Şamanlar Yadacılar ve Yada Taşı),* Hitabevi Yayınları, Ankara 2020.

ÖGEL Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

ÖZKAN Murat, "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, cilt: 5, sayı: 1, Haziran 2018, ss. 93-111.

ÖZKAN Murat, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

ÖZKAN Murat, *Hive Hanlığı (1511-1920)*, Selenge Yayınları, 2022.

RÁSONYI László, *Tarihte Türklük,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993.

RİTTER Carl, *Erdkunde von Asien,* Band V., G. Reimer, Berlin 1837; Band I, G. Reimer Berlin 1832.

ROUX Jean Paul, *Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl,* (Çev: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan), Dergâh Yayınları, İstanbul 2020, 543 s.

SARAY Mehmet, "Abdullah Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* c. 1, İstanbul 1988, ss. 104.

SEMENOV V. G., SEMENOVA V. P., *Orenburgskiy Neplyuyevskşy Kadetskiy Korpus. İstoriya v Litsah*, Orenburg 2017.

SÜMER Faruk, *Oğuzlar,* Ana Yayınları, İstanbul 1980.

ŞEN Hüseyin, "İsyan mı Hâkimiyet Mücadelesi mi? Cihangir Hoca'nın Siyasi Faaliyetleri", *Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi,* cilt: 4, sayı: 1, Mayıs 2021, ss. 80-97.

ŞEN Hüseyin, "Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822)", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 3, sayı: 5, Ocak 2021, ss. 115-132.

ŞEŞEN Ramazan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022.

TAGAEV Mairambek, *Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017 350 s.

TAŞAĞIL Ahmet, "Türkistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 41, İstanbul 2012, ss. 556-560.

TAŞAĞIL Ahmet, *Uygurlar: 840'tan Önce*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2021.

TEKİN Oğuz, "Sikke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* c. 37, İstanbul 2009, ss. 179-184.

TOGAN Ahmet Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi,* Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

TURAN Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

TÜRKOĞLU İsmail, "Şeybanîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 39, İstanbul 2010, ss. 45-47.

UHLİG Helmut, *İpek Yolu,* (Çev: Alev Kırım), Okyanus Yayınları, İstanbul 2000, 395 s.

ULUÇAY Mustafa Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977.

YILDIRIM Kürşat (Haz.), *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

YILDIRIM Kürşat, *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

İnternet ve Diğer Kaynaklar

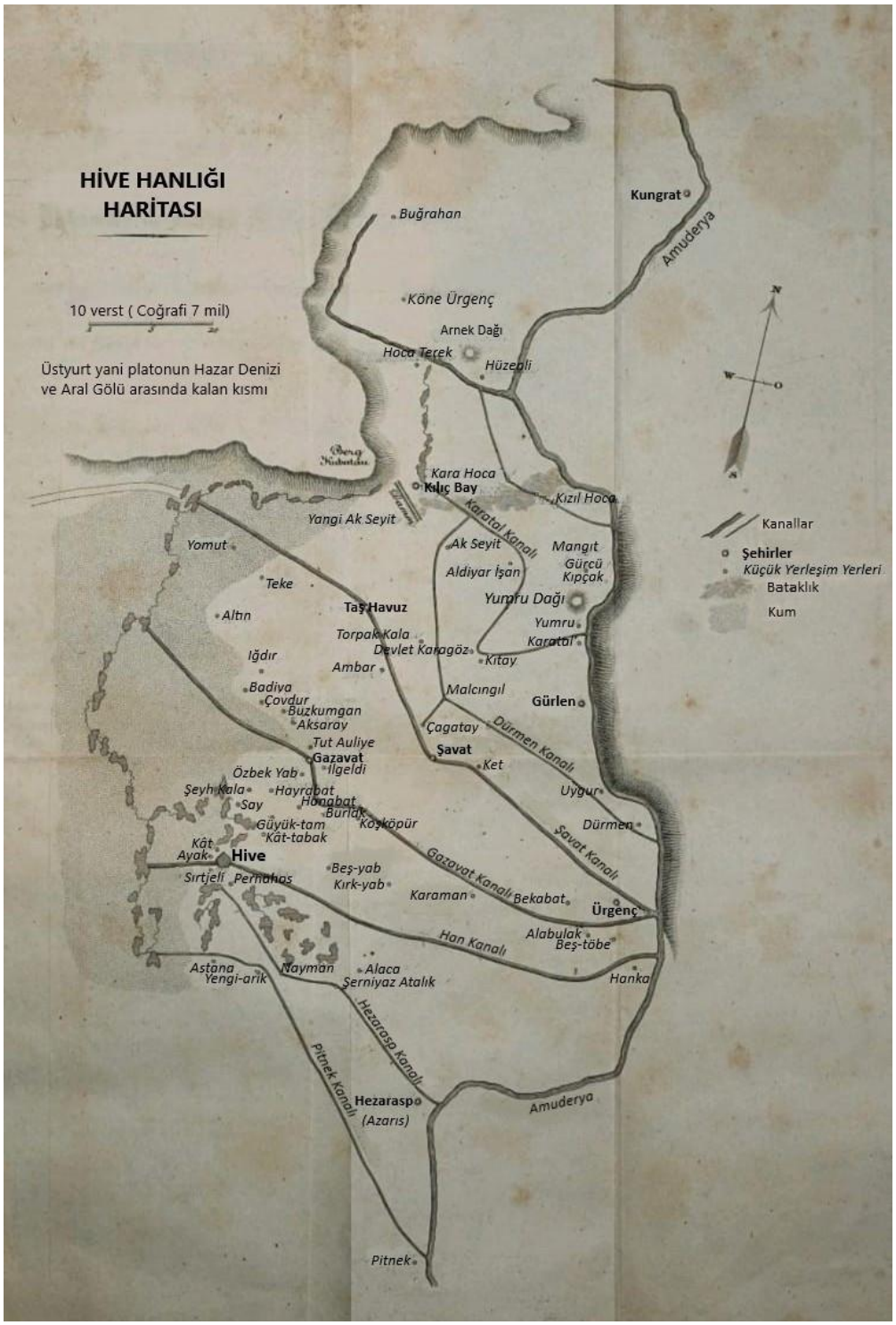
Gregor von Helmersen, (t.y.), Erişim Tarihi: 14.01.2023, https://kulturstiftung.org/biographien/helmersen-gregor-von-2

Gregor von Helmersen, (t.y.), Erişim Tarihi: 02.04.2023, https://ru.wikipedia.org/wiki/Гельмерсен,_Григорий_Петрович

Sanktpeterburgskiye Vedomosti, 1839, no. 22-23.

EKLER

Ek 1: Hive Hanlığı haritasının çevirisi

Kaynak: HELMERSEN Gregor, *Nachrichten über Chiwa, Buchara, Chokand und den nordwestlichen Theil des chinesischen Staates, gesammelt von dem Präsidenten der asiatischen Grenz-Commission in Orenburg, General-Major Gens, bearbeitet und mit Anmerkungen versehen von Gr. v. Helmersen*, Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg 1839, s.125.

Ek 2: Unvanlar

Mehter	Başvezir
Kuşbeği	Vezir
Hoceş-mehrem	Gümrük Bakanı
Atalık	Danışman, Kumandan
Kazı	Kadı
Yasavul	Emir Eri
Paşçani	Muhafız
Jiang-jun	Askerî Vali
Kalatay	Şehir Yöneticisi
Amban	Yönetici

Ek 3: Ağırlık Ölçü Birimleri

Libre (Pound/Pfund)	0,45 kg
Pud	16,38 kg
Zolotnik	4,26 kg
Batman	3 - 262 kg (farklı zaman ve bölgelerde farklılıklar gösterir)
Jin	0,5 kg

Ek 4: Ölçü Birimleri

Verşok	4,44 cm
İnç	2,54 cm
Kulaç	183 cm
Stof	1,23 litre
Arşın	68 cm (farklı zaman, bölge ve alanlarda farklılıklar gösterir)
Verst	1,0668 km

Ek 5: Para Birimleri

Duka	14 Ruble
Ruble	100 Kopek
Tilla	14 Ruble 50 Kopek
Kopek	1/100 Ruble
Tenge	1/2 Ruble
Abbasi	2 Tenge

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Mehmet GÜMÜŞ
Doğum Yeri	
Doğum Tarihi	

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Fırat Üniversitesi
Fakülte	İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi
Bölüm	Alman Dili ve Edebiyatı

YABANCI DİL BİLGİSİ

Almanca	**YDS (…)**

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	
Görevi/Pozisyonu	
Tecrübe Süresi	

KATILDIĞI

Kurslar	
Projeler	

İLETİŞİM

Adres	
E-mail	